

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ

ISSN 2411-5177 (Online)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Електронний науковий журнал

HISTORICAL STUDIES OF SOCIAL PROGRESS

Electronic scientific journal

Випуск 1 (8), 2024

Issue 1 (8), 2024

Глухів – 2024

УДК 082:3:9:63:591.1

ББК 94.3+60+4+28.903

I 90

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-8-122

ISSN 2411-5177 (Online)

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (протокол № 5 від 27 листопада 2024 року).
Recommended for publication by the Academic Council of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (proceedings № 5 from 27 November 2024).*

Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал / [редкол. : Курок О. І. (головний редактор), Вергунов В. А. (заступник головного редактора), Чумаченко О. А. (відповідальний секретар)]. Випуск 1 (8). Глухів, 2024. 123 с.

У електронному науковому журналі публікуються результати досліджень, які присвячені актуальним проблемам історії України, всесвітньої історії, археології, історіографії та джерелознавства, публікації документів і пам'яток, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, предмет дослідження яких відповідає профілю видання (032 Історія та археологія).

Historical studies of social progress: electronic scientific journal / [editors: Kurok O. I. (editor-in-chief), Verhunov V. A. (deputy editor-in-chief), Chumachenko O. A. (executive secretary)]. Issue 1 (8). Hlukhiv, 2024. 112 p.

The electronic scientific journal publishes the results of research devoted to current problems of the history of Ukraine, world history, archeology, historiography and source studies, publications of documents and monuments, bibliographic and source studies reviews, and reviews of new publications whose subject of research corresponds to the profile of the publication (032 History and Archeology).

Матеріали друкуються мовою оригіналу. Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За точність та достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів, цифр, назв, власних імен, цитат та іншої інформації відповідає автор або автори публікації. Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати матеріали.

Materials are printed in the original language. The editorial board publishes materials, not always sharing the views of their authors. The author or authors of the publication are responsible for the accuracy and reliability of facts, references, notes, comments, figures, titles, proper names, quotations and other information. The editorial board reserves the right to edit and shorten materials.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання

<https://journals.gnpu.edu.ua/index.php/issp>

All electronic versions of the collection's articles are published on the publication's official page:

<https://journals.gnpu.edu.ua/index.php/issp>

Адреса редакції:

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Київська, 24, м. Глухів, Сумська область, 41400. E-mail: issp@gnpu.edu.ua.

Editorial office address:

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Kyivska Str., 24, Hlukhiv, Sumy Region, 41400. E-mail: issp@gnpu.edu.ua.

© Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2024

© Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 2024

© Автори публікацій, 2024

© Authors of publications, 2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**EDITORIAL BOARD:**

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:	EDITOR-IN-CHIEF:
КУРОК ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ доктор історичних наук, професор (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Україна)	OLEKSANDR KUROK Doctor of Historical Sciences, Professor (<i>Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine</i>)
ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:	DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF
ВЕРГУНОВ ВІКТОР АНАТОЛІЙОВИЧ доктор хабілітації, доктор історичних наук, доктор сільськогосподарських наук, професор (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Україна)	VIKTOR VERHUNOV Doctor habilitatus, Doctor of Historical Sciences, Doctor of Agricultural Sciences, Professor (<i>National scientific agricultural library National academy of agrarian sciences of Ukraine, Ukraine</i>)
Відповідальний секретар:	Executive Secretary:
ЧУМАЧЕНКО ОЛЕНА АНАТОЛІЙВНА кандидат історичних наук, доцент (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Україна)	OLENA CHUMACHENKO Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (<i>Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine</i>)
ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:	MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
ПРОКОПЧУК ВІКТОР СТЕПАНОВИЧ доктор історичних наук, професор (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Україна)	VIKTOR PROKOPCHUK Doctor of Historical Sciences, Professor (<i>Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine</i>)
КРИЖАНІВСЬКИЙ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ кандидат історичних наук, старший викладач (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Україна)	VITALII KRYZHANIVSKYI Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer (<i>Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine</i>)
БЕЙ РОМАН ВАСИЛЬОВИЧ доктор історичних наук, професор (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Україна)	ROMAN BEY Doctor of Historical Sciences, Professor (<i>National scientific agricultural library National academy of agrarian sciences of Ukraine, Ukraine</i>)
ДЕМУЗ ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА доктор історичних наук, професор (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Україна)	INNA DEMUZ Doctor of Historical Sciences, Professor (<i>National scientific agricultural library National academy of agrarian sciences of Ukraine, Ukraine</i>)
КОРЗУН ОЛЕНА ВІКТОРІВНА доктор історичних наук, доцент (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Україна)	OLENA KORZUN Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (<i>National scientific agricultural library National academy of agrarian sciences of Ukraine, Ukraine</i>)
КУЧЕР ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ доктор історичних наук, професор (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Україна)	VOLODYMYR KUCHER Doctor of Historical Sciences, Professor (<i>National scientific agricultural library National academy of agrarian sciences of Ukraine, Ukraine</i>)
ЩЕБЕТЮК НАТАЛІЯ БОРИСІВНА доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Україна)	NATALIA SHCHEBETYUK Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher (<i>National scientific agricultural library National academy of agrarian sciences of Ukraine, Ukraine</i>)
ФАРЕНІЙ ІГОР АНАТОЛІЙОВИЧ доктор історичних наук, професор (Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, Україна)	IGOR FARENIY Doctor of Historical Sciences, Professor (<i>The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy</i>)
ТЕМЧЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ доктор історичних наук, доцент (Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, Україна)	ANDRIY TEMCHENKO Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (<i>The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy</i>)
HILAL ZORBA BAYRAKTAR PhD, Associate Professor (<i>Kütahya Dumlupınar University, Turkey / Університет Думлупінар, Туреччина</i>)	HILAL ZORBA BAYRAKTAR PhD, Associate Professor (<i>Kütahya Dumlupınar University, Turkey</i>)

ЗМІСТ

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Прокопчук Віктор ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ – ВЕРШИНА КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ДОСВІД ТА УРОКИ ПОПЕРЕДНИКІВ...	8
Крижанівський Віталій ХАРАКТЕРИСТИКА АРХІВНИХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ІСТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1871–1917 рр.	18
Єпик Лариса, Петренко Наталія, Семешин Едуард З ІСТОРІЇ ДІЯЧІВ СУМСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ОУН ПІД ЧАС СТАЛІНСЬКИЙ РЕПРЕСІЙ 1930–1940-х рр. ЧАСТИНА 1.	34
Петренко Наталія МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.	46
Базиль Світлана НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛУБ'ЯНИХ РОСЛИН ВЧЕНИМИ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛУБ'ЯНИХ КУЛЬТУР (1971–1981 рр.).....	57
Петренко Наталія, Бабенко Дмитро ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ЯК ЗАСНОВНИК ЖАНРУ ПОЕТИЧНОЇ КІНОПОВІСТІ: ЕСТЕТИКА, НОВАТОРСТВО ТА КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ.....	69
Ащаулова Тетяна, Мінченко Марина КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У СЕРБСЬКИХ, МОЛДАВСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ.....	79
Голуб Анжеліка ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ – ЦІННІ ПАМ'ЯТКИ ПРО МИНУЛЕ СІВЕРЩИНИ	86

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Чумаченко Олена, Поскрипко Нікіта СТАНОВИЩЕ СЕРБСЬКОЇ МЕНШИНИ В ХОРВАТІЇ ПІСЛЯ ВІЙНИ 1991-1995 РР.	95
Федоров Ігор, Федоров Владислав СУДОВІ ПАЛАТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СТВОРЕННЯ, ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	102

CONTENTS

Chapter 1

HISTORY OF UKRAINE

- Prokopchuk Viktor** THE HISTORY OF SETTLEMENTS IS THE PINNACLE OF LOCAL HISTORY RESEARCH: THE EXPERIENCE AND LESSONS OF PREDECESSORS 8
- Kryzhanivsky Vitaly** CHARACTERISTICS OF THE ARCHIVAL COLLECTIONS OF THE STATE ARCHIVE OF KIROVOHRAD REGION ON THE HISTORY OF ELIZAVETGRAD MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT (1871–1917) 18
- Yeptyk Larysa, Petrenko Nataliia, Semeshyn Eduard** FROM THE HISTORY OF THE FIGURES OF THE SUMY BRANCH OF THE OUN DURING THE STALINIST REPRESSIONS OF THE 1930–1940S. PART 1 34
- Petrenko Nataliia** METHODOLOGICAL SUPPORT OF UKRAINIAN-LANGUAGE EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR ADULTS IN THE SUMY REGION IN THE 20S OF THE 20TH CENTURY..... 46
- Basil Svitlana** SCIENTIFIC AND TECHNICAL SUPPORT FOR BAST CROP CULTIVATION BY SCIENTISTS OF THE ALL-UNION SCIENTIFIC RESEARCH INSTITUTE OF BAST CROPS (1971–1981)..... 57
- Petrenko Nataliia, Babenko Dmytro** OLEKSANDR DOVZHENKO AS THE FOUNDER OF THE POETIC CINEMA NARRATIVE: AESTHETICS, INNOVATION, AND CULTURAL CONTEXT 69
- Aschaulova Tetiana, Minchenko Maryna** KYIV-MOHYLA ACADEMY AND ITS ROLE IN SERBIAN, MOLDOVAN CULTURAL RELATIONS 79
- Holub Anzhelika** HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES: VALUABLE MONUMENTS OF SIVERSHCHYNA’S PAST 86

Chapter 2

WORLD HISTORY

Chumachenko Olena, Poskrypko Nikita THE STATUS OF THE SERBIAN MINORITY IN CROATIA AFTER THE 1991-1995 WAR.....	95
Fedorov Ihor, Fedorov Vladyslav JUDICIAL CHAMBERS IN THE RUSSIAN EMPIRE: ESTABLISHMENT AND COMPARATIVE CHARACTERISTICS	102

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Chapter 1

HISTORY OF UKRAINE

УДК 908 (477)

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-8-17

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ – ВЕРШИНА КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ДОСВІД ТА УРОКИ ПОПЕРЕДНИКІВ

Прокопчук Віктор

доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики
навчання Глухівського національного педагогічного університету

імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: viktam@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

***Анотація.** У статті аналізується досвід попередників – творців історії населених пунктів з проєкцією на діяльність сучасних дослідників з підготовки, написання і видання історії міст і сіл України. У 1990 році голова Головної редколегії 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» у своїй доповіді на установчому з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців визначив серед пріоритетних завдань підготовку нової історіографічної редакції історії населених пунктів України. Адже з часу публікації останнього тому «Історії міст і сіл Української РСР» минуло вже пів століття. Однією з причин є високий рівень ідеологічної заангажованості попередніх проєктів, що призводило до спотворення фактів, замовчування важливих історичних подій та постатей. Це, у свою чергу, спричинило значні прогалини в фактологічному матеріалі та очевидну фальсифікацію історії. **Мета:** проаналізувати досвід попередників у дослідженні історії міст і сіл, щоб винести з нього цінні уроки, які стануть у пригоді сучасним дослідникам. **Методи:** порівняльно-історичний метод, системний аналіз, хронологічний підхід та метод історичної реконструкції. **Наукова новизна.** У статті вперше вивчається досвід та уроки написання «Історії міст і сіл УРСР». **Результати дослідження.** Видання історії міст і сіл Української РСР стало можливим лише за умов поступового послаблення культу особи Й. Сталіна, подолання спротиву його прихильників, завершення повоєнної відбудови країни, зміцнення економіки та покращення рівня життя населення. Особливі труднощі виникали під час формування джерельної бази, оскільки у головних бібліотеках столиці та обласних центрів, а також в архівах і музеях діяли сховища із забороненою літературою, документами й матеріалами. Крім того, не було чіткої концепції видання, алгоритму роботи та взаємодії редакційних підрозділів із бібліотеками, архівами та музеями. Додаткові труднощі створювали адміністративно-територіальні зміни, характерні для хрущовської доби. **Висновки.** Встановлено, що сьогодні Україна має напрацювання двох попередніх поколінь істориків-краєзнавців, які стали зразком співпраці й взаємодії всіх зацікавлених сторін. Завдяки цьому відкрився доступ не лише до колись заборонених книг, документів і матеріалів вітчизняних бібліотек, архівів і музеїв, а й до джерел української діаспори на Заході. Досягнення сучасних науковців та краєзнавців доби*

незалежності включають ґрунтовні дослідження – дисертації, монографії, історико-краєзнавчі нариси, статті в наукових журналах і збірниках наукових праць. Ці можливості й ресурси можуть зіграти важливу роль при виданні нової історії українських населених пунктів.

Ключові слова: Поділля, Хмельниччина, край, опис церков і парафій, історія міст і сіл, краєзнавці, досвід, уроки.

Постановка проблеми. Історія населеного пункту є вершиною комплексного дослідження його минулого. Це розуміли і до цього вивершення прагнули церковні історики XIX ст., автори описів церков і парафій Подільської, Волинської та інших єпархій, а також краєзнавці 60-70 рр. XX ст. – творці історії міст і сіл Української РСР. У нових історичних умовах досліджують, пишуть і друкують нариси історії населених пунктів й сучасні літописці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід та уроки написання історії міст і сіл України вивчається автором статті вперше. Узагальнення щодо написання праці «Історія міст і сіл УРСР» описано в деякій мірі у публікаціях Тронька П., краєзнавчі розвідки по окремим населеним пунктам зроблено такими авторами як: Байдич О., Білий О., Білий П., Винокур І., Горішній П., Гжимайло Ю., Маярчак С., Прокопчук В., Камінська А., Соха В., Стасюк І. та інші.

Мета цієї статті – оглянути досвід попередників у царині вивчення історії міст і сіл, винести з нього уроки, які можуть бути корисними для сучасних дослідників.

Виклад основного матеріалу. Понад 30 років тому голова Головної редколегії 26-ти томної історії міст і сіл Української РСР, який 27 березня 1990 року в доповіді на установчому з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців у числі невідкладних завдань, як один з важливих напрямів прикладання краєзнавчих зусиль, назвав видання історії населених пунктів України в новій історіографічній редакції. Адже з часу виходу останнього тому «Історії міст і сіл Української РСР» минуло пів століття, відбулося чимало вікопомних подій: краху зазнала спроба побудувати комуністичне суспільство, розпалася велика радянська імперія, Україна стала незалежною, кардинально змінився економічний і соціально-політичний устрій суспільного життя. Все це вимагає переосмислення і доповнення історичного полотна. Однією з причин є і високий рівень заідеологізованості попередніх проєктів історії населених пунктів, спотворення фактів, замовчування важливих історичних подій, особистостей, а отже – наявність значних фактологічних лакун, очевидна фальсифікація історії.

Скажімо, церковні історики XIX – початку XX ст., з 1865 року члени Подільського єпархіального історико – статистичного комітету (з 1903-го – Подільського церковного історико – археологічного товариства), в основу методології своїх досліджень і публікацій поклали уваровську формулу про «царя, православ'я і вітчизну», що зобов'язувало в тогочасній науковій, літературній і мистецькій творчості не виходити за межі цих ідеологічних лекал. Своїм вістря в інкорпорованій Правобережній Україні дослідження церковних істориків були спрямовані проти польського елемента, який за майже 360 років перебування краю в складі Речі Посполитої переважав як в економічній, так і

політичній і духовній сферах. Тому російська адміністративна і духовна влада ставила мету - на основі історичних досліджень довести «*браттям – полякам*», що Поділля – давня руська земля, а їх наміри – «...*нездійсненна мрія розпашилої уяви*», такі собі «*дитячі витівки поляків-католиків, що тішать себе надією бути повними панами в нашій чисто руській стороні*». Російська адміністрація поступово витискувала поляків з економічного та політичного життя. Однак духовний світ людей, їх світогляд ніякими заборонами змінити не можливо. Цю роль, як завжди, могло виконати звернення до освіти та минулого краю - його історії, традицій, звичаїв, обрядів, до витоків православ'я. А втілювати задумане в життя мало духовенство – освічена і найбільш підготовлена до цього верства населення, викладачі Подільської духовної семінарії і духовних училищ. Роботу з опису церков і парафій ще в середині 1850-х розпочав викладач і завідувач фундаментальної бібліотеки Подільської духовної семінарії Павло Гліщинський, активізувалася вона із заснуванням 1862 року «Подольских епархиальных ведомостей» і 1865 року – Подільського епархиального історико-статистичного комітету. Упродовж 65 років тогочасні дослідники опублікували в «Подольских епархиальных ведомостях», а з 1906 року – у газеті «Подолия» та журналі «Православная Подолия», у «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета» (з 1903 року – «Трудах Подольского церковного историко-археологического общества») й інших наукових і періодичних виданнях сотні нарисів історії церков і парафій, а отже населених пунктів, зокрема в сьомому випуску Трудів – опис церков і парафій Кам'янецького повіту [24], а 1901-го, через 35 років від початку роботи, окремим дев'ятим томом побачив світ 1401 опис церков і парафій усієї Подільської єпархії [25].

Видання «Історії міст і сіл Української РСР» стало можливим лише в умовах поступового потискання культу особи Й. Сталіна й опору його прихильників, а також завершення повоєнної відбудови країни, зміцнення економіки, поліпшення добробуту народу. Академік П.Т. Тронько згадував: «*До мене, тоді заступника голови Ради Міністрів УРСР з питань освіти, науки і культури, зверталися з різних трибун та в особистих розмовах і вчені, і краєзнавці, передовсім архівісти, музейники, нагадували, що і я історик, кандидат історичних наук, просили зрушити з місця справу написання історії міст і сіл*».

Розуміючи, що без партійних органів справу не підняти, він вирішив повідомити думку громадськості секретарю ЦК КПУ з ідеологічних питань А. Д. Скабі, який, схоже, був готовий до такої розмови. «*Справа масштабна і складна з ідеологічної точки зору. Може влетіти нам, Петре Тимофійовичу*», – міркував вголос Андрій Данилович.

29 травня 1962 року президія ЦК КПУ прийняла постанову «Про видання історії міст і сіл Української РСР», затвердила склад Головної редколегії на чолі з П.Т. Троньком, намітила роботу завершити до 50-річчя жовтня. У постанові вказувалось «*1. Погодитись з пропозицією Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії при ЦК УП України-філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та інститутів історії, економіки і мовознавства АН УРСР про підготовку і видання до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на громадських началах праці «Історія міст*

і сіл Української РСР». 2. Для керівництва підготовкою цього видання створити Головну редакційну колегію в такому складі: Тронько П.Т., голова, Пількевич С.Д., заст. голови, Касименко О.К., заст. голови, Цілуйко К.К., Бутич І.Л., Головач І.К., Захарук Ю.М., Ковалевський Б.П., Кочубей А.Д., Нестеренко О.О., Нижник В.Є., Слабеев І.С., Юрченко О.Т.» [13]. На місцях були створені редколегії обласних томів, у районах і містах – комісії, у селищах і селах – робочі групи. І хоч у справі було задіяно 100 тис. осіб, все ж справитись із завданням до ювілею не вдалося – світ побачив лише один еталонний том по Харківській області.

Особливо складно було з формуванням джерельної бази, адже на той час у головних бібліотеках столиці та обласних центрів, в архівах і музеях діяли так звані «спецхрані» із забороненою для використання літературою, документами та матеріалами. Не було й концепції видання, алгоритму праці і взаємодії усіх редакційних та інших (бібліотеки, архіви, музеї) підрозділів. Ускладнювали роботу адміністративно – територіальні перетрубації хрущовської доби. Десь на середині кампанії другий секретар ЦК КПРС М. А. Суслов, виступаючи перед слухачами Вищої партійної школи при ЦК КПРС, як атлет, підняв над головою донецький том і кинув: *«Смотрите куда украинцы тратят прекрасную бумагу! Им больше нечего делать...»*. Хвилі від кинутого радіально розійшлись по всьому Союзу, ставлення до праці редколегій з боку партійних органів різко змінилося. *«Вирішив зайти прямо до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста, – згадував П.Т. Тронько. – Розмова була недовгою, але продуктивною. Вислухавши мої міркування, Петро Юхимович спаленів, вдарив кулаком по столу: «Чого вони носа сунуть? Не звертай уваги, Петре Тимофійовичу, доведь справу до кінця!»*. Через деякий час ідеологічний барометр республіки заспокоївся, стрілка пішла на погоду.

Хмельницький том історії міст і сіл побачив світ 1971 року [8], майже через 10 років від початку кампанії, і це при тому, що в його підготовці були задіяні 5 тис. осіб, вінницький – 1972-го, житомирський – 1973-го, 1974 року – останній кримський том. Підготовка і видання 26-томника тривала 12 років, до нього ввійшов 1341 нарис, 8319 коротких довідок про села-центри сілрад, 9116 ілюстрацій, зокрема до Хмельницького тому – 50 нарисів, 459 довідок, 310 ілюстрацій, а це – 706 сторінок – 76,86 друкованих аркушів [16, с. 285].

Висновки. Отже на сьогодні маємо доробок двох попередніх поколінь істориків-краєзнавців – зразок праці і взаємодії усіх зацікавлених сторін, доступ не тільки до раніш заборонених книг, документів і матеріалів вітчизняних бібліотек, архівів та музеїв, а й західної української діаспори, серйозні напрацювання (дисертації, монографії, історико-краєзнавчі нариси, статті в наукових журналах і збірниках наукових праць та ін.) науковців та краєзнавців доби незалежності, чого не мали наші попередники. Є і розуміння важливості звернення до історичного минулого і в державної влади, свідченням чого є кілька нормативних актів, в яких брався курс на перевидання історії міст і сіл України. Ще 19 жовтня 2000 року розпорядженням Президента України «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» Кабінету Міністрів України було доручено *«забезпечити підготовку за участі Національної академії наук України дослідження і видання енциклопедичного багатотомного збірника*

«Історії міст і сіл» у новій редакції». Варто згадати й указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23 січня 2001 року. А ще – 10 червня 2002 року затверджену постановою Кабінету Міністрів України «Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року», в якій пріоритетним завданням визначалося *«перевидання багатотомної енциклопедії»*. А головне, маємо цінний досвід – уроки, які залишили нам попередники, у тому числі й ближчі в часі творці «Книг пам'яті України», «Книг скорботи України» та багатотомника «Реабілітовані історією». З урахуванням цього можна здійснити перевидання історії міст і сіл на нових методологічних засадах у більш стислі терміни, що практично вже робиться силами окремих авторів [1; 2; 3; 4; 5; 7; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 22; 26].

Аналізуючи досвід попередників і виносячи з нього уроки, я на перше місце поставив би формування джерельної бази – основи науковості будь-якого дослідження. І церковні історики, і творці «Історії міст і сіл Української РСР» збору фактологічного матеріалу надали першочергового значення. Отримавши перші описи церков і парафій, зроблені парафіяльними священниками, члени Подільського єпархіального історико-статистичного комітету не могли не замітити їх фактологічної бідності. Тому надалі, майже два десятиліття, присвятили пошуку документів-актів, грамот, дарчих, угод, книг візитацій тощо, їх вивченню і публікації. Про джерельну цінність їх праці можна судити навіть з того, що в радянській Україні, готуючи обласні томи, дослідники звернулись до видань церковних істориків і послугувалися фактами, закладеними в них.

Велику роботу з пошуку літератури про Хмельниччину у 1960-і роки провели працівники Хмельницької державної обласної бібліотеки ім. М.О. Островського, здійснили 14 виїздів у бібліотеки Києва, Москви, Ленінграда, сусідніх областей, зібрали 1400 томів літератури про область, створили систематичну та географічну картотеки на 13 тис. карток, видали двотомний покажчик «Історія міст і сіл Хмельницької області». Цим багатством скористалися 209 авторів, отримавши 26080 примірників книг, у т.ч. – і через МБА [6]. Аналогічну роботу провели архівісти, музейники. І попри усі недоліки, спричинені політизацією та заідеологізованістю праці, фактологічна сторона 26-томника була високо оцінена тогочасниками і не втратила вартості дотепер. 5 лютого 1974 року на засіданні бюро відділення історії АН СРСР, не зважаючи на оцінку видання, висловлену другим секретарем ЦК КПРС М.А. Сусловим, академік Б.О. Рибakov зазначив: *«Я думаю, головна цінність цього видання полягає в тому, що воно стане важливим джерелом для найрізноманітніших пошуків»* [23, с. 116].

На жаль, і сьогодні деякі видання з історії населених пунктів грішать описовістю і, навіть, поверховістю розкриття раніш замовчуваних подій. Думаю, у найближчий час треба підготувати програму збору документів і матеріалів, як це робилось у попередні часи, зазначивши в ній важливі праці істориків минулого і сьогодення, а також питання, на які під час формування джерельної бази треба звернути увагу в першу чергу, й опублікувати. Так мені бачиться урок перший.

Урок другий: не можна піддаватися політичним впливам, необхідно неухильно дотримуватись принципів історизму, об'єктивності, науковості, аби не

допустити нових фальсифікацій. Свого часу разом із студентами III курсу історичного факультету тоді ще Кам'янець-Подільського державного університету нами було проведено анкетування активних учасників творення хмельницького тому «Історії міст і сіл Української РСР». На питання, чи висувались до текстів ідеологічні вимоги, якісь обмеження, отримали цікаві відповіді. М. І. Мехеда, голова обласної редколегії тому: *«Ніяких вимог не було, все вирішувала обласна редколегія»*. І. В. Гарнага, заст. директора облархіву: *«Був контроль з боку облредколегії, а найбільше-з боку Академії наук УРСР, аби не було чого антирадянського. Кожен мусив діяти за системою ідеологічних вимог»*. А. П. Гаврищук, доцент Кам'янець-Подільського державного педінституту: *«Вимоги були. Про це не говорилося. Було само собою зрозуміло, про що не можна було тоді писати»*. З урахуванням цього маємо багато чого переосмислити, доповнити на засадах історичної правди: події середини XVII ст., Української революції 1917-1921 рр., трагічних 1930-х, боротьби патріотичних сил за незалежність у 1940-1950 рр., об'єктивно відобразити й радянську добу, успіхи, труднощі і перипетії доби незалежності тощо.

По-третє: треба перевернути структурну піраміду тексту попереднього видання, в якому 50-літня історія радянського періоду займала щонайменше дві третини площ, приділивши більше уваги історії дорадянського і пострадянського періоду. Та, власне, продумати й формат видання. *«Енциклопедичний багатотомний збірник»*, *«багатотомна енциклопедія»*, як це зазначено у згаданих державних актах, прирікає видання на повтор головного недоліку обласного тому - відсутність історії сіл і селищ, а лише згадки про них у довідках про села-центри сільрад. Сьогодні за наявності нових адміністративно-територіальних утворень – 60 територіальних громад кожна із них захоче мати свій том [22].

Урок четвертий. Варто активізувати зусилля в плані підготовки низки допоміжних бібліографічних і довідкових видань типу «Історичні постаті краю», непогано представлені у випусках «Календаря знаменних і пам'ятних дат», «Хроніка подій Української революції 1917-1921 рр.» та ін.

Урок останній: необхідно надати справі організаційної чіткості, створити відповідні структури на зразок колишньої облредколегії, редколегій трьох районів Хмельниччини, редакційних комісій територіальних громад і робочих груп селищ і сіл. Голова правління НСКУ академік П. Т. Тронько, його заступники член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт та професорка Р.В. Маньківська, ініціюючи прийняття згаданих нами указу і розпорядження Президента України та програми розвитку краєзнавства на період 2002-2010 рр., прекрасно розуміли, що без організаційної та фінансової участі органів державної влади і місцевого самоврядування таку грандіозну справу не підняти. У 2010-х роках правління НСКУ, а також обласні організації провели низку конференцій для вироблення концепції видання. 12 червня 2009 року в приміщенні Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбувся пленум НСКУ, а після нього – нарада з питань підготовки історії населених пунктів України в новій редакції за участі директора Інституту історії України НАН України академіка В.А. Смолія та його заступника члена-

кореспондента НАН України О. П. Реєнта. Прийняті рішення, здавалося, поклали крапку в питанні. Пункт 5-ий гласив: «Президії правління Національної спілки краєзнавців України звернутися до органів влади з пропозиціями про створення координаційного наукового центру з питань краєзнавства-Інституту краєзнавства в структурі Національної академії наук України, фінансового та матеріально-технічного забезпечення підготовки енциклопедичного видання». Пункт 6-ий: «Президії правління Національної спілки краєзнавців України залучити провідних науковців до розробки методичних рекомендацій з підготовки енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України» [9, с. 9].

Проте доля розпорядилася по своєму: важко захворів промотор проекту академік П. Т. Тронько й у вересні 2011 року покинув цей світ. 2014 року почалася окупація Криму і Донбасу Російською Федерацією. І все це, звичайно, відтермінувало здійснення задуманого. Однак, як уже зазначалося, дослідження, написання і видання книг з історії населених пунктів не зупинилося. Скажімо вінниччани за підтримки обласної влади, яка щорічно в умовах війни на книги з історії населених пунктів закладає в бюджет згідно прийнятої програми відповідну суму коштів, втілюють в життя проект з видання 100 книг про села і міста Вінниччини, створили редакційно видавничу групу, виробили положення і в здійсненні проекту вже розпочали другу сотню видань з історії краю. Було б непогано, якби приклад вінниччан наслідували інші обласні ради, а ми, науковці і краєзнавці, продовжували роботу зі збору документів і матеріалів, написання і видання апробаційних нарисів, які, я переконаний, доповнені й удосконалені згідно вимог, з часом під прізвищем конкретних авторів ввійдуть до серійних томів.

Література

1. Байдич О. Кризь плин віків... Історія Краси́лівщини. Хмельницький, 2003. 292 с.
2. Берека В. Струга: історико-краєзнавчий нарис. Кам'янець-Подільський, 2020. 344 с.
3. Білий О., Білий П. Миньковеччина: історичний нарис. Кам'янець-Подільський, 2004. 159 с.
4. Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994. 364 с.
5. Гжимайло Ю. Місто над Случем. Хмельницький, 1992. 98 с.
6. *Державний архів Хмельницької області*. Ф. Р-3906. Оп.1. Спр. 9. Арк. 30.
7. Єсюнін С. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали. Хмельницький, 2006. 80 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область. Київ, 1971. 708 с.
9. Матеріали пленуму та наради з питань підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України». Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка. 51 с.
10. Маярчак С. Калюс: село на дні моря. Київ, 2004. 76 с.
11. Михайлик А. Нестерівці. Подільське село. Кам'янець-Подільський, 2010. 207 с.
12. Міньков І. Ізяслав-місто старовинне: історико-краєзнавчий документальний нарис. Шепетівка, 2000. 91 с.
13. Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»: постанова президії ЦК КПУ № 16/18-з від 29.05.1962 р.
14. Прокопчук В. Два села – одна доля. Кам'янець-Подільський, 2001. 272 с.
15. Прокопчук В. Дунаєвеччина: край і люди: монографія. Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2013. 352 с.

16. Прокопчук В. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ-початку ХХІ століття: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. Кам'янець-Подільський, 2005. 600 с.
17. Прокопчук В., Камінська А. Селище Дунаївці в сузір'ї громад: історико-краєзнавчий нарис. Дунаївці, 2019. 560 с.
18. Прокопчук В., Телячий Ю. Лисець: історико-краєзнавчий нарис. Київ, 1998. 96 с.
19. Рибак І. Зіньків в історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1995. 120 с.
20. Соха В. Від літа 1493-го... Сторінки історії міста Городка. Городок, 1999. 64 с.
21. Соха В. Сатанів: історичний нарис. Хмельницький, 1991. 200 с.
22. Стасюк І. Теофіпольщина. Сторінки історії сіл району. Львів, 1993. 367 с.
23. Тронько П. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти томах). Киев, 1981. 126 с.
24. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н.И. Яворовского. Каменец-Подольский, 1895. Вып. 7. 611 с.
25. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. Е.И. Сецинского. Каменец-Подольский, 1901. Вып. 9. 170 с.
26. Щур О. Голосків – село на Поділлі: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський; Київ, 1999. 366 с.

THE HISTORY OF SETTLEMENTS IS THE PINNACLE OF LOCAL HISTORY RESEARCH: THE EXPERIENCE AND LESSONS OF PREDECESSORS

Prokopchuk Victor

doctor of historical sciences, Professor of the Department of History, Law and Teaching Methods of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
Hlukhiv, Ukraine

e-mail: viktam@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

Abstract. *The article analyzes the experience of predecessors – creators of the history of settlements with a projection on the activities of modern researchers in the preparation, writing and publication of the history of cities and villages of Ukraine. In 1990, the head of the main editorial board of the 26-volume «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» in his report at the founding congress of the All-Ukrainian Union of Local Historians identified among the priority tasks the preparation of a new historiographic edition of the history of settlements of Ukraine. After all, half a century has passed since the publication of the last volume of the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR». One of the reasons is the high level of ideological bias of previous projects, which led to the distortion of facts, the silencing of important historical events and figures. This, in turn, caused significant gaps in the factual material and an obvious falsification of history. **Purpose:** to analyze the experience of predecessors in researching the history of cities and villages to draw valuable lessons from it that will be useful to modern researchers. **Methods:** comparative historical method, systems analysis, chronological approach and method of historical reconstruction. **Scientific novelty.** The article studies for the first time the experience and lessons of writing the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR». **Results.** The publication of the history of cities and villages of the Ukrainian SSR became possible only under the conditions of the gradual weakening of the cult of personality of J. Stalin, overcoming the resistance of his supporters, completing the post-war reconstruction of the country, strengthening the economy, and improving the standard of living of the population. Particular difficulties arose during the formation of the source base, since the main*

libraries of the capital and regional centers, as well as archives and museums, had repositories with banned literature, documents and materials. In addition, there was no clear concept of the publication, algorithm of work and interaction of editorial departments with libraries, archives and museums. Additional difficulties were created by administrative and territorial changes characteristic of the Khrushchev era. **Conclusions.** It has been established that today Ukraine has the achievements of two previous generations of historians and local historians, who have become a model of cooperation and interaction between all interested parties. This opened up access not only to previously banned books, documents, and materials from domestic libraries, archives, and museums, but also to the sources of the Ukrainian diaspora in the West. The achievements of modern scholars and local historians of the independence era include thorough research: dissertations, monographs, historical and local history essays, articles in scientific journals and collections of scientific works. These opportunities and resources can play an important role in publishing a new history of Ukrainian settlements.

Keywords: Podillia, Khmelnytskyi region, region, description of churches and parishes, history of cities and villages, local historians, experience, lessons.

References

1. Baidych O. (2003). *Kriz plyn vikiv... Istoriiia Krasylivshchyny [Through the centuries... History of Krasyliv Region]*. Khmelnytskyi. 292 s. [in Ukrainian].
2. Bereka V. (2020). *Struha: istoryko-kraieznavchyi narys [Struga: a historical and local history essay]*. Kamianets-Podilskyi. 344 s. [in Ukrainian].
3. Bilyi O., Bilyi P. (2004). *Mynkovechchyna: istorychnyi narys [Mynkovechchyna: a historical sketch]*. Kamianets-Podilskyi. 159 s. [in Ukrainian].
4. Vynokur I., Horishnii P. (1994). *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia [Bakota. The capital of the Old Russ Lower Land]*. Kamianets-Podilskyi. 364 s. [in Ukrainian].
5. Hzhymailo Yu. (1992). *Misto nad Sluchem [The city above Sluch]*. Khmelnytskyi. 98 s. [in Ukrainian].
6. *Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region]*. (F. R-3906. Op. 1. Spr. 9. Ark. 30). [in Ukrainian].
7. Yesiunin S. (2006). *Istoriiia mista Khmelnytskoho: dokumenty i materialy [History of the city of Khmelnytskyi: documents and materials]*. Khmelnytskyi. 80 s. [in Ukrainian].
8. *Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Khmelnytska oblast [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes. Khmelnytskyi region]* (1971). Kyiv. 708 s. [in Ukrainian].
9. *Materialy plenumu ta narady z pytan pidhotovky entsyklopedychnoho vydannia «Istoriiia mist i sil Ukrainy» [Materials of the plenum and meeting on the preparation of the encyclopedic publication «History of Cities and Villages of Ukraine»]*. Kyiv. 51 s. [in Ukrainian].
10. Maiarchak S. (2004). *Kalius: selo na dni moria [Kalyus: a village at the bottom of the sea]*. Kyiv. 76 s. [in Ukrainian].
11. Mykhailyk A. (2010). *Nesterivtsi. Podilsk selo [Nesterivtsi. Podilsk village]*. Kamianets-Podilskyi. 207 s. [in Ukrainian].
12. Minkov I. (2000). *Iziaslav – misto starovynne: istoryko-kraieznavchyi dokumentalnyi narys [Izyaslav – an ancient city: a historical and local history documentary essay]*. Shepetivka. 91 s. [in Ukrainian].
13. *Pro vydannia «Istorii mist i sil Ukrainskoi RSR»: postanova prezydii TsK KPU № 16/18-z vid 29.05.1962 r. [On the publication of «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR»: Resolution of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union No. 16/18-z of May 29, 1962]* (1962) [in Ukrainian].
14. Prokopchuk V. (2001). *Dva sela – odna dolia [Two villages – one destiny]*. Kamianets-Podilskyi. 272 s. [in Ukrainian].
15. Prokopchuk V. (2013). *Dunaiievechchyna: krai i liudy [Dunayevchchina: land and people]: monohrafiia. Dunaiivtsi; Kamianets-Podilskyi. 352 s. [in Ukrainian].*

16. Prokopchuk V. (2005). *Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy 30-kh rokiv XIX-pochatku XX stolittia: vid represii, zanepadu – do vidrozhennia, rozkvitu* [Historical local history of Right-Bank Ukraine in the 1930s and early 20th century: from repressions, decline to revival, flourishing]. Kamianets-Podilskyi. 600 s. [in Ukrainian].
17. Prokopchuk V., Kaminska A. (2019). *Selyshche Dunaivtsi v suziri hromad: istoryko-kraieznavchyi narys* [The village of Dunaivtsi in the constellation of communities: a historical and local history essay]. Dunaivtsi. 560 s. [in Ukrainian].
18. Prokopchuk V., Teliachyi Yu. (1998). *Lysets: istoryko-kraieznavchyi narys* [Lysets: a historical and local history essay]. Kyiv. 96 s. [in Ukrainian].
19. Rybak I. (1995). *Zinkiv v istorii Podillia* [Zinkiv in the history of Podolia. Kamianets-Podilskyi]. Kamianets-Podilskyi. 120 s. [in Ukrainian].
20. Sokha V. (1999). *Vid lita 1493-ho... Storinky istorii mista Horodka* [From the summer of 1493... Pages of the history of the Horodok city]. Horodok. 64 s. [in Ukrainian].
21. Sokha V. (1991). *Sataniv: istorychnyi narys* [Sataniv: a historical essay]. Khmelnytskyi. 200 s. [in Ukrainian].
22. Stasiuk I. (1993). *Teofipolshchyna. Storinky istorii sil raionu* [Teofipolshchyna. Pages of the history of the villages of the district]. Lviv. 367 s. [in Ukrainian].
23. Tronko P. (1981). *Letopis druzhby i bratstva (Iz opyta sozdaniya «Istorii gorodov i sel Ukrainskoj SSR» v 26-ti tomah)* [Chronicle of friendship and brotherhood (From the experience of creating the «History of cities and villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes)]. Kiev. 126 s. [in Russian].
24. Yavorovskij N. (Red.). (1895). *Trudy Podolskogo eparhialnogo istoriko-statisticheskogo komitet* [Proceedings of the Podolsk Diocesan Historical and Statistical Committee]. Kamenec-Podolskij. Vyp. 7. 611 s. [in Russian].
25. Secinskij E. (Red.). (1901). *Trudy Podolskogo eparhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta: prihody i cerkvi Podolskoj eparhii* [Proceedings of the Podolsk Diocesan Historical-Statistical Committee: parishes and churches of the Podolsk diocese]. Kamenec-Podolskij. Vyp. 9. 170 s. [in Russian].
26. Shchur O. (1999). *Holoskiv – selo na Podilli: istoriia i suchasnist* [Golosciv – a village in Podillia: history and present]. Kamianets-Podilskyi; Kyiv. 366 s. [in Ukrainian].

УДК 930.2:94(477.65) «1871/1917»

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-18-33

ХАРАКТЕРИСТИКА АРХІВНИХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ІСТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1871–1917 рр.

Крижанівський Віталій

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету

імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

провідний науковий співробітник відділу давніх актів
Центрального державного історичного архіву України

м. Київ, Україна

e-mail: vitykryzh@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0958-253X>

Анотація. У статті охарактеризовано архівні фонди Державного архіву Кіровоградської області, що стосуються історії Єлисаветградського міського самоврядування 1871–1917 рр. **Мета.** Аналіз процесу формування, опису архівних фондів 18 та 78 Державного архіву Кіровоградської області в 1920-х – 1950-х рр. та з'ясування інформаційного потенціалу документів з історії Єлисаветградського міського самоврядування за 1871–1917 рр. **Методи.** Методологічну основу роботи складають загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний) методи й принципи історизму, оптимізації об'єму інформації. **Новизна роботи.** У статті вперше проаналізовано рівень збереженості документів фонду 18 Державного архіву Кіровоградської області, а саме: 47 журнальних книг міської думи за 1871, 1874, 1876, 1882, 1885, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894, 1908, 1909, 1914, 1915, 1916, 1917 рр. та спеціалізованих книг № 1 (1882, 1883, 1884, 1885 рр.) для запису паперів, спеціалізованих книг № 2 (за 1883, 1884, 1885 рр.) для запису присутніх депутатів, спеціалізованих книг № 3 (1882, 1883, 1884 рр.) для фіксації вихідних паперів та спеціалізованої книги № 4 для запису результатів виборів по міському управлінню за 1897–1908 рр. **Результати дослідження.** У статті проаналізовано рівень збереженості та інформаційний потенціал 73 протокольних книг Єлисаветградської міської управи за 1871–1916 рр. Протокольні книги міської управи репрезентують важливі відомості про економічний розвиток міста, медико-санітарну, пожежну ситуацію в Єлисаветграді. Також в статті проаналізовано інформаційний потенціал спеціалізованих книг канцелярії міської управи, а саме: книги № 36 про службу в міському управлінні за 1877–1895 та 1895–1908 рр., книга № 42 для спостереження за виборами на посади за 1896–1899 рр. **Висновки:** У Державному архіві Кіровоградської області зберігаються документи, які дозволяють проаналізувати розвиток Єлисаветградського міського самоврядування за 1871–1917 рр.

Ключові слова: архівний фонд, архів, інформаційний потенціал, протокольна книга, спеціалізована книга, Єлисаветградське міське управління.

Постановка проблеми. В українському архівознавстві радянської та пострадянської доби склалася традиція складання архівних довідників різних видів (архівний опис, архівний каталог, путівник по фондах архіву, анотований

реєстр справ). У 2000-х – 2020-х рр. силами обласних архівів були спродуковані за єдиними методологічними засадами та уніфікованими методиками анотовані реєстри описів архівних фондів. 2005 р. побачив світ довідник «Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Т.1. Фонди до 1917 р.», в якому за єдиною структурою (номер та назва фонду; місце справи у фонді та їх крайні дати; назва опису; кількість справ віднесених до опису та їх крайні дати; коротка анотація справ) охарактеризовано документи Єлисаветградської міської думи (Ф. 18) та Єлисаветградської міської управи (Ф. 78). Видання достатньо якісно розкриває видову структуру документів відповідних описів фондів, утім інформаційний потенціал вказаних документів розкрито побіжно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В наявній науковій літературі з історії Кропивницького (О. Марченко, С. Шавченко) дослідники лише побіжно аналізують рівень збереженості та інформаційний потенціал окремих видів (протокольна документація) справочинної документтації органів місцевого самоврядування доби імперії Романових.

У зв'язку з цим **мета статті** – проаналізувати процес формування, опису архівних фондів 18 та 78 Державного архіву Кіровоградської області (далі – ДАКО) в 1920-х–1950-х рр. та охарактеризувати інформаційний потенціал документів з історії Єлисаветградського міського самоврядування за 1871–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. У ДАКО зберігається близько семи тисяч справ з історії Єлисаветградського міського самоврядування пореформеної доби у фонді (далі – Ф.) 18 (Єлисаветградська міська дума) та Ф. 78 (Єлисаветградська міська управа). Загалом упродовж 1871–1917 рр. у міському відомчому архіві мало відкластися близько 22 тисяч справ. За півсторічний період кількість справ, які здавалися у міський архів щорічно, зросла у п'ять разів з 120–160 (1874, 1878 рр.) до 700–750 (1915 р.). З усього первісного масиву документів органів міського самоврядування збереглося близько 2% (100–120 одиниць зберігання) за 1870–1880-і рр. та 55 – 60% (трохи більше 7 тисяч одиниць зберігання) за 1890–1917 рр. Наявні архівні матеріали за 1870–1880-і та 1890–1917 рр. між собою процентно відносяться як 0,3 до 99,7.

До 1917 р. в імперії Романових діяла система відомчих архівів. При Єлисаветградському міському громадському управлінні функціонувало архівосховище, яке містило діловодні матеріали датовані ще кінцем XVIII ст. У період Української революції 1917–1922 рр. місцеві архіви на Єлисаветградщині зазнали істотних втрат. Так, 1920 р. у місті більшовики створили Комісію для розробки залишків архівів, яка виявила, що значна частина документів охранки, судових установ, міської думи та освітніх закладів зникла. На той час ще уцілили нотаріальні документи, держбанку, казначейства і редакції газети «Голос Юга».

Документи міського управління за 1789–1919 рр. на початку 1920-х рр. зосереджувалися в трьох місцях. Відомо, що частина справ міської думи й управи, Держбанку, казначейства та редакції «Голос Юга» зберігалася при «Всеіздаті» і загинула в результаті пожежі 1922 р. Інша частина документів міської думи (матеріали з 1905 р.) на початок 1925 р. зберігалася при окружному виконкомі, а ще одна – при природничо-історичному музеї (архівний відділ).

Остання група історичних джерел була представлена документацією початку ХІХ ст. Завідував цим відділом місцевий краєзнавець, археолог П. З. Рябков. Вірогідно, останній забрав ці документи до створення Комісії 1920 р. або був її членом і отримав дозвіл забрати собі «старі» матеріали думи. Як нагадування про цей етап збереження на титулках деяких журналів думи та інструкції за 1876 р. виявлено написи синім олівцем «Музей» [4]. Місцеве радянське керівництво розуміло важливість збереження документів фінансових й управлінських установ, у той час як шкільні архіви були знищені військовими частинами під час паливної кризи 1920–1921 рр. [212, арк. 65; 216, с. 91–103].

У червні 1925 р. РНК УСРР затвердила структуру і штати Українського центрального архіву, його установ і окружних архівних управлінь. Окружні архіви поділялися на три групи: перша – архіви Чернігова, Полтави, Одеси, Катеринослава, Кам'янка-Подільського, Артемівська, у яких працювало по 8 штатних працівників; друга – Київ, Харків, Вінниця, Умань, Ніжин, Суми, Миколаїв, Луганськ, Херсон, Запоріжжя, Сталіно, де було по 4 штатних працівники; і третя, що об'єднувала 23 округи (у тому числі й м. Зінов'євськ), в архівах мала по 2 штатних працівники. У новостворений Зінов'євський окружний архів переводяться документи, що зберігалися в окривконкомі та в музеї. Початковий штат архіву складався з двох осіб: завідуючого І. Павлюченка та архівара І. Ніколаєва [212, арк. 68; 215, с. 63–64].

Протягом другої половини 1920-х рр. працівники окружного архіву займалися впорядкуванням звезених документів. На прохання ВРНГ УСРР зінов'євські архівісти знайшли серед матеріалів міського управління план залізничної гілки Єлисаветград – Бобринець, розроблений ще в 1911 р. Він майже без змін був використаний при побудові залізничної гілки Зінов'євськ – Бобринець [215, с. 93].

З перебудовою архівної системи в 1930 та 1932 рр. кількість архівних працівників зростає до 8 (директор, завідувач партійною секцією, науковий співробітник, 2 асистенти, 2 архівні техніки, прибиральниця) [215, с. 93–95]. Збільшення штату архівістів сприяло тому, що на 1937–1939 рр. документи міських установ були опрацьовані та описані.

З початком радянсько-німецької війни ці матеріали, як особливо цінні, евакуюють у Балашово (Саратовська обл.), пізніше – у м. Шадринськ (Челябінська обл.). Матеріали ж місцевої преси були залишені в окупованому місті, що призвело до значних утрат документів за 1870–1900 рр., частково за 1905–1906, 1917–1919, 1931–1941 рр. Після реевакуації в 1944 р. архівні працівники до 1953 рр. упорядковували та описували документи. Оскільки силами ДАКО протягом 1946–1954-х рр. готувався збірник документів з історії м. Кіровограда, то історико-археографічний вступ та описи до фонду 78 (Єлисаветградська міська управа) були готові на 1950 р. [216, с. 92–99].

У Ф. 18 (Єлисаветградська міська дума) зберігається 567 документів (1789–1917 рр.), з них 48 – за 1871–1917 рр. Серед загалу можна виділити такі групи: протокольна документація (журнали засідань Єлисаветградської міської думи); службове листування між губернською і міською канцеляріями; обліково-статистичні документи – книги: № 1 для запису паперів, які доповідатимуться на

засіданні міської думи; № 2 для запису присутніх депутатів, № 3 для фіксації вихідних паперів з думської канцелярії та книга № 4 для запису результатів виборів по міському управлінню і списки питань, які мала розглядати міська дума; документи приватного походження – заяви й прохання громадян.

Загалом упродовж 1871–1917 рр. канцелярією міської думи мали бути оформлені 47 журнальних книг. З них збереглися цілком лише за 1871, 1874, 1876, 1882, 1885, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894, 1909, 1917 рр. та частково – за 1909, 1914, 1915, 1916 рр. Матеріали за 1871–1894, 1909 рр. збереглися у вигляді оригіналу, за 1914–1917 рр. – чернеток, за 1908 р. – копій з оригіналу. Журнали засідань наприкінці року зшивалися в книгу, на якій ставилися підписи міського голови і секретаря та печатка міського управління. Названі протокольні книги зберігалися у міському архіві [1–3; 5; 13; 18; 21–28]. Ведення книг № 1, 2, 3, 4 передбачалося інструкцією міського громадського управління 1876 р. [4, арк. 4.]. Збереглися оригінали книг: № 1 за 1882, 1883, 1884, 1885 рр. [7; 11; 15; 20], № 2 за 1883, 1884, 1885 рр. [10; 16; 19]; № 3 за 1882, 1883, 1884 рр. [8; 12; 17]. Якщо вище зазначені обліково-статистичні документи велися лише протягом року, то книга № 4 охоплювала період у десятиліття (1897–1908 рр.) [65].

Службове листування між губернським й повітовим центром представлене оригіналами листів-пропозицій та листів-наказів, а з повітового – відпусками листів-предствлень і листів-прохань. Тематика службового листування торкалася проведення засідань Єлисаветградської міської думи, підготовки й затвердження протоколів установчого органу [6; 9; 14].

Фонд 78 (Єлисаветградська міська управа) складається з 14 різновеликих описів, кожний з яких відображає певну діловодну частину, яка функціонувала в міській канцелярії впродовж 1871–1920 рр. Загалом у фонді зберігається 7284 справи [213, с. 61–70]. Особливу цінність мають одиниці зберігання опису № 1 (розпорядче відділення) та № 10 (думський стіл), окремі справи з описів № 2, 3, 4, 5 та 7. Усього в описі № 1 міститься 1326 справ, які на 75 % складаються з документи розпорядчого відділення міської управи [29].

Розпорядча документація представлена головним чином журналами засідань міської управи, а довідково-інформаційні документи – списками службовців як найманих, так і обраних; службовим листуванням між міською канцелярією та губернським центром щодо призначення на посади, відсилання відомостей про осіб, які обіймали ці посади, зовнішніми й внутрішніми послужними списками членів управи, міського голови, службовців загальної канцелярії. Усього протягом 1871–1916 рр. у загальній канцелярії Єлисаветградської міської думи й управи мало бути підготовлено 125–130 протокольних книг. Збереглося лише 73 такі документи. За 1871–1880-і рр. наявні лише дві протокольні книги, у той час як 1890–1910-і рр. рівномірно покриваються документами, що дозволяє комплексно вивчити політику міської управи в господарській, економічній, медичній, санітарній, військовій (постій ополченців і солдатів), пожежній та інших сферах [29 –53; 56–57; 90–120; 121–124].

Збережені матеріали розпорядчого відділення уможливають відновлення особового складу найманих та обраних працівників за 1871–1917 рр. До 1898–

1900 рр. (опісля подібні документи писалися в думському столі) у розпорядчому відділенні оформлялися загальні справи, які містили документи про службу міського голови та членів управи: формулярний список, службове листування з губернською канцелярією про затвердження на посаді, відпустку, звільнення. У цьому ж відділенні концентрувалося службове листування про призначення на посаду, надання відпустки, звільнення осіб у канцелярії міської думи й управи. Тому особливу цінність становить збережена справа 330, матеріали якої охоплюють період з 1890 по 1897 рр. [60].

Не менш важливі при вивченні питань формування кадрів службовців (як найманих, так і обраних) дві збережені облікові книги № 36 «для запису всього, що стосується служби осіб по міському громадському управлінні» за 1877–1895 та 1895–1908 рр. Перша з них – єдиний збережений документ, який дозволяє реконструювати ритм роботи міської управи (заміщення, звільнення, відпустки) і формування складу канцелярії у період 1870–1880-і рр. Друга книга – № 36 дозволяє найбільш системно відновити склад діловодного органу напередодні реформування системи міського діловодства 1912 р. [61; 63].

Надзвичайно цінні відомості про склад міської управи містять облікові документи – книга № 42 «для спостереження за виборами на посади» (за 1896–1899 рр.) та книга № 4 «про строки виборів на посади міського громадського управління» за 1897–1908 рр. [64–65]. Вони уможливають найповніше віддзеркалити особовий склад міської управи на межі століть. Інформативною є справа № 371, яка містить формулярні списки працівників міського присутствія (міського голови й членів міської управи) за 1882–1896 рр. [62].

З 1911 р. у загальній канцелярії міської думи й управи замість загальних почали вести індивідуальні особові справи кожного окремого службовця. За 1911–1916 рр. збереглася дев'яносто одна індивідуальна особова справа про службу бухгалтерів, діловодів, писарів різних розрядів, рахівників та обліковців, що робить можливим отримати про них інформацію такого плану:

- 1) статеві-вікова структура складу службовців;
- 2) географія походження працівників;
- 3) рух найманих кадрів;
- 4) станова приналежність;
- 5) віросповідання;

6) рівень професійної підготовки та ставлення до своїх обов'язків [66–68; 70–74; 76–86; 88–89; 125–144; 146–150; 152–166; 168–178; 181–183; 185–193; 195–200; 202–203]. Окрім цього, збереглося 10 індивідуальних особових справ членів міської управи [69; 75; 87; 145; 151; 167; 180; 184; 194; 201].

Окремо слід відзначити одиниці зберігання 106, 107, 136, 137, документи яких (пояснювальна записка міського секретаря; протоколи наради діловодів та спеціальних розширених засідань міського присутствія (у них брали участь, окрім міського голови і членів управи, ще й діловоди та земський бухгалтер); пояснювальні записки голів діловодних відділів; списки службовців канцелярії) дозволяють реконструювати структуру канцелярії Єлисаветградської міської думи й управи за 1880–1910-і рр. [54–55; 58–59].

Важливі документи зберігаються в описі 10 (думський стіл) Ф. 78. Думський стіл, припускаємо, був створений у 1898 р. чи в 1900 р. У ДАКО наявні 97 одиниць зберігання за 1902–1919 рр. Майже стовідсоткова збереженість документів цього столу дозволяє повно відновити особовий склад як міської думи, так і управи за 1902–1914 рр. Матеріали столу оформлялися діловодами в справи, які тематично можна поділити на 3 групи.

Перша з них містить документи, які відображали організацію і проведення думських засідань та затвердження протоколів за 1900–1918 рр. У 16 одиницях зберігання представлено таку документацію: службове листування (між губернським правлінням та канцелярією щодо часу проведення засідань і опублікування протокольних матеріалів у пресі); обліково-статистичні документи (списки справ, які мала розглядати міська дума; списки гласних, котрі отримали повістки; списки прибулих (гласних) на засідання; відомості про особовий склад думи, відвідування депутатами засідань).

Друга група охоплювала документи, які віддзеркалювали виборчий процес у Єлисаветградську міську думу за 1902, 1906, 1910, 1914 рр. Структура наявних 8 одиниць зберігання є класичною і вміщує такий перелік документів: службове листування між губернським правлінням, духовною консисторією (щодо депутатів від духовенства) і думською канцелярією з питань підготовки та затвердження, уточнення результатів виборів; протоколи службових нарад щодо підготовки виборів та протоколи міського зібрання; обліково-статистичні документи (списки виборців від християн та євреїв; списки товариств, які можуть делегувати виборців); доповідні документи (заяви про відмову від статусу депутата, доповідна записка про рівень підготовки до проведення виборів); організаційні документи (правила, інструкції, які регулюють виборчий процес).

Третя група справ – документи, які віддзеркалювали вибори на міські управлінські посади (1904, 1907–1917 рр.) [204 – 209; 210–211]. Доступні 8 одиниць зберігання об'єднують таку документацію: балотувальний лист (фіксація результатів виборів); довідка про особу (вік, віросповідання, місце попередньої роботи, де проживав останні 5 років) та листи-представлення про обранця і листи-пропозиції від херсонського губернатора про погодження кандидатури. Також у цих справах могли бути відомості про особовий склад міської управи.

Висновки. Таким чином, у фондах 18 та 78 Державного архіву Кіровоградської області зберігаються унікальні справочинні документи міської канцелярії, які репрезентують важливу інформацію про формування та напрямки роботи органів Єлисаветградського міського самоврядування в 1871–1917 рр.

Література

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. 18. Оп. 1. Спр. 529. 61 арк.
2. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 536. 59 арк.
3. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 539. 259 арк.
4. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 540. 33 арк.
5. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 545. 152 арк.
6. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 546. 49 арк.

7. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 547. 16 арк.
8. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 548. 20 арк.
9. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 550. 57 арк.
10. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 551. 7 арк.
11. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 552. 11 арк.
12. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 553. 17 арк.
13. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 555. 176 арк.
14. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 556. 57 арк.
15. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 559. 18 арк.
16. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 560. 18 арк.
17. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 561. 20 арк.
18. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 562.
19. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 565. 11 арк.
20. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 566. 19 арк.
21. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 568. 157 арк.
22. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 569. 237 арк.
23. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 571. 151 арк.
24. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 572. 129 арк.
25. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 573. 169 арк.
26. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 574. 261 арк.
27. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 575. 139 арк.
28. ДАКО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 577. 234 арк.
29. ДАКО. Ф. 78. Науково-довідковий апарат. Опись 1. Распорядительный стол 1882–1919 гг. По реестру № 360. 4, 2, 110 с. [машинопис].
30. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. 222 арк.
31. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 7. 479 арк.
32. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 10. 60 арк.
33. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 20. 163 арк.
34. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 23. 386 арк.
35. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 30. 23 арк.
36. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 32. 175 арк.
37. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 36. 418 арк.
38. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 38. 95 арк.
39. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 43. 546 арк.
40. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 48. 520 арк.
41. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 49. 479 арк.
42. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 58. 195 арк.
43. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 60. 266 арк.
44. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 65. 385 арк.
45. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 66. 187 арк.
46. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 69. 189 арк.
47. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 70. 205 арк.
48. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 74. 196 арк.
49. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 78. 180 арк.
50. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 92. 192 арк.
51. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 100. 294 арк.
52. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 101. 73 арк.
53. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 103. 22 арк.
54. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 106. 63 арк.
55. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 107. 12 арк.
56. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 119. 258 арк.
57. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 121. 81 арк.

58. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 136. 11 арк.
59. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 137. 33 арк.
60. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 330. 480 арк.
61. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 370. 50 арк.
62. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 371. 255 арк.
63. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 372. 204 арк.
64. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 373. 41 арк.
65. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 376. 204 арк.
66. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 388. 16 арк.
67. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 395. 6 арк.
68. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 397. 8 арк.
69. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 398. 57 арк.
70. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 403. 11 арк.
71. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 408. 8 арк.
72. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 410. 11 арк.
73. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 411. 3 арк.
74. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 415. 9 арк.
75. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 416. 10 арк.
76. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 417. 4 арк.
77. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 422. 15 арк.
78. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 424. 8 арк.
79. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 425. 7 арк.
80. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 426. 7 арк.
81. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 427. 8 арк.
82. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 436. 5 арк.
83. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 442. 35 арк.
84. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 445. 32 арк.
85. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 447. 4 арк.
86. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 449. 21 арк.
87. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 466. 19 арк.
88. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 469. 25 арк.
89. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 470. 5 арк.
90. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 472. 37 арк.
91. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 473. 104 арк.
92. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 475. 112 арк.
93. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 477. 341 арк.
94. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 478. 201 арк.
95. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 479. 165 арк.
96. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 480. 71 арк.
97. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 513. 64 арк.
98. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 520. 251 арк.
99. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 521. 131 арк.
100. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 522. 242 арк.
101. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 523. 40 арк.
102. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 524. 148 арк.
103. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 525. 281 арк.
104. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 526. 130 арк.
105. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 527. 117 арк.
106. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 528. 147 арк.
107. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 529. 88 арк.
108. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 534. 249 арк.
109. ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 540. 166 арк.

- 110.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 562. 326 арк.
- 111.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 563. 29 арк.
- 112.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 564. 176 арк.
- 113.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 565. 114 арк.
- 114.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 566. 211 арк.
- 115.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 569. 310 арк.
- 116.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 570. 53 арк.
- 117.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр.574. 47 арк.
- 118.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 581. 56 арк.
- 119.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 586. 33 арк.
- 120.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 592. 36 арк.
- 121.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 615.
- 122.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 619. 111 арк.
- 123.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 620. 246 арк.
- 124.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 624. 238 арк.
- 125.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 822. 8 арк
- 126.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 855. 10 арк.
- 127.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 857. 6 арк.
- 128.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 859. 5 арк.
- 129.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 860. 3 арк.
- 130.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 861. 42 арк.
- 131.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 863. 3 арк.
- 132.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 864. 13 арк.
- 133.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 866. 4 арк.
- 134.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 867. 5 арк.
- 135.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 868. 6 арк.
- 136.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 869. 10 арк.
- 137.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 870. 7 арк.
- 138.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 872. 5 арк.
- 139.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 873. 6 арк.
- 140.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 875. 13 арк.
- 141.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 876. 14 арк.
- 142.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 882. 4 арк.
- 143.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 883. 11 арк.
- 144.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 884. 9 арк.
- 145.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 889. 43 арк.
- 146.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 891. 1914 р., 8 арк.
- 147.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 893. 8 арк.
- 148.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 895. 4 арк.
- 149.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 896. 7 арк.
- 150.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 902 2 арк.
- 151.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 903. 16 арк.
- 152.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 905. 1 арк.
- 153.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 907. 3 арк.
- 154.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 908. 6 арк.
- 155.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 913. 24 арк.
- 156.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 914. 4 арк.
- 157.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 915. 5 арк.
- 158.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 917. 9 арк.
- 159.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 922. 4 арк.
- 160.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 924. 7 арк.
- 161.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 927. 10 арк.

- 162.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 928. 6 арк.
163.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 929. 7 арк.
164.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 930. 6 арк.
165.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 932. 3 арк.
166.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 934. 6 арк.
167.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 935. 17 арк.
168.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 936. 3 арк.
169.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 937. 4 арк.
170.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 938. 5 арк.
171.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 944. 11 арк.
172.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 945. 2 арк.
173.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 946. 3 арк.
174.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 949. 4 арк.
175.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 954. 30 арк.
176.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 955. 4 арк.
177.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 956. 11 арк.
178.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 957. 4 арк.
179.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 958. 15 арк.
180.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 960. 63 арк.
181.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 961. 2 арк.
182.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 963. 5 арк.
183.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 969. 7 арк.
184.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 971. 16 арк.
185.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 977. 2 арк.
186.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 979. 14 арк.
187.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 980. 5 арк.
188.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 981. 12 арк.
189.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 985. 10 арк.
190.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 986. 10 арк.
191.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 990. 8 арк.
192.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 992. 5 арк.
193.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 994. 6 арк.
194.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 996. 8 арк.
195.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 997. 4 арк.
196.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 998. 5 арк.
197.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1002. 5 арк.
198.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1003. 3 арк.
199.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1005. 4 арк.
200.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1009. 7 арк.
201.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1011. 19 арк.
202.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1017. 4 арк.
203.ДАКО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1018. 8 арк.
204.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 71. 87 арк.
205.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 73. 169 арк.
206.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 76. 39 арк.
207.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 77. 487 арк.
208.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 78. 139 арк.
209.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 79. 71 арк.
210.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 84. 13 арк.
211.ДАКО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 85. 7 арк.
212.ДАКО. ФР 250. Оп. 1. Спр. 419. 869 арк.

213. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Т. 1. Фонди до 1917 р. / упоряд.: Т. І. Базишена, О. К. Жук, Л. В. Равська, Т. В. Чвань, Ю. В. Чорна. Кіровоград, 2005. 292 с.

214. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у 2-й половині XIX століття: дис. .... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1997. 180 с.

215. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973 рр. К.: Вид-во «Наукова думка», 1975. 272 с.

216. Трибуцька О. А. Державному архіву Кіровоградської області – 85 рр. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 91–103.

217. Шевченко С. І. Центральноукраїнський архів. Кіровоград: ВО «Акард», 2013. 131 с.

CHARACTERISTICS OF THE ARCHIVAL COLLECTIONS OF THE STATE ARCHIVE OF KIROVOHRAD REGION ON THE HISTORY OF ELYSAVETGRAD MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT (1871–1917)

Kryzhanivsky Vitaly

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History, Law and Teaching Methods, *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*
Hlukhiv, Ukraine

Leading Research Associate of the Department of Ancient Acts, *Central State Historical Archive of Ukraine*

Kyiv, Ukraine

e-mail: vitkryzh@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0958-253X>

Abstract. *The article describes the archival funds of the State Archives of Kirovohrad Region, relating to the history of the Elisavetgrad city self-government in 1871–1917. **Purpose.** To analyze the process of formation and description of archival funds 18 and 78 of the State Archive of Kirovohrad Region in the 1920s–1950s and to clarify the informational potential of documents from the history of Elysavetgrad city self-government for 1871–1917. **Methods.** The methodological basis of the work consists of general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction, systematic approach) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative) methods and principles of historicism, subjectivism, optimization of the volume of information. **Scientific novelty.** The article first analyzes the level of preservation of documents of fund 18 of the State archive of Kirovohrad Region, namely: 47 journal books of the city дума for 1871, 1874, 1876, 1882, 1885, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894, 1908, 1909, 1914, 1915, 1916, 1917 and specialized books N. 1 (1882, 1883, 1884, 1885) for recording papers, specialized books N. 2 (for 1883, 1884, 1885) for recording the deputies present, specialized books N. 3 (1882, 1883, 1884) for recording source papers and specialized book N. 4 for recording the results of the city administration elections for 1897–1908. **Results.** The article first analyzes the level of preservation and information potential of 73 protocol books of Elysavetgrad city administration for 1871–1916. The article first analyzes the information potential of specialized books of the office of the city administration was analyzed, namely: book N 36 on service in the city administration for 1877–1895 and 1895–1908, book N 42 for observing elections for positions in 1896–1899. **Conclusions.** The State archive of the Kirovohrad region contains documents that allow us to analyze the development of Elysavetgrad city self-government from 1871 to 1917.*

Key words: archival fund, archive, information potential, protocol book, specialized book, Elysavetgrad city administration.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (dali – DAKO) [State Archive of Kirovohrad Region (hereinafter – SAKO)]. F. 18. Op. 1. Spr. 529. 61 ark. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
2. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 536. 59 ark. [in Ukrainian].
3. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 539. 259 ark. [in Ukrainian].
4. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 540. 33 ark. [in Ukrainian].
5. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 545 152 ark. [in Ukrainian].
6. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 546 49 ark. [in Ukrainian].
7. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 547. 16 ark. [in Ukrainian].
8. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 548. 20 ark. [in Ukrainian].
9. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 550. 57 ark. [in Ukrainian].
10. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 551. 7 ark. [in Ukrainian].
11. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 552 11 ark. [in Ukrainian].
12. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 553 17 ark. [in Ukrainian].
13. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 555. 176 ark. [in Ukrainian].
14. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 556 57 ark. [in Ukrainian].
15. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 559. 18 ark. [in Ukrainian].
16. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 560. 18 ark. [in Ukrainian].
17. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 561. 20 ark. [in Ukrainian].
18. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 562 [in Ukrainian].
19. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 565. 11 ark. [in Ukrainian].
20. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 566. 19 ark. [in Ukrainian].
21. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 568. 157 ark. [in Ukrainian].
22. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 569. 237 ark. [in Ukrainian].
23. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 571. 151 ark. [in Ukrainian].
24. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 572. 129 ark. [in Ukrainian].
25. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 573. 169 ark. [in Ukrainian].
26. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 574. 261 ark. [in Ukrainian].
27. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 575. 139 ark. [in Ukrainian].
28. ДАКО [SAKO]. F. 18. Op. 1. Spr. 577. 234 ark. [in Ukrainian].
29. ДАКО [SAKO]. F. 78. Naukovo-dovidkovyi aparat [Research and reference apparatus]. Op. 1. 110 s. [in Ukrainian].
30. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1. 222 ark. [in Ukrainian].
31. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 7. 479 ark. [in Ukrainian].
32. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 10. 60 ark. [in Ukrainian].
33. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 20. 163 ark. [in Ukrainian].
34. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 23. 386 ark. [in Ukrainian].
35. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 30. 23 ark. [in Ukrainian].
36. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 32. 175 ark. [in Ukrainian].
37. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 36. 418 ark. [in Ukrainian].
38. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 38. 95 ark. [in Ukrainian].
39. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 43. 546 ark. [in Ukrainian].
40. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 48. 520 ark. [in Ukrainian].
41. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 49. 479 ark. [in Ukrainian].
42. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 58. 195 ark. [in Ukrainian].
43. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 60. 266 ark. [in Ukrainian].
44. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 65. 385 ark. [in Ukrainian].
45. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 66. 187 ark. [in Ukrainian].
46. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 69. 189 ark. [in Ukrainian].
47. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 70. 205 ark. [in Ukrainian].
48. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 74. 196 ark. [in Ukrainian].
49. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 78. 180 ark. [in Ukrainian].

50. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 92. 192 ark. [in Ukrainian].
51. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 100. 294 ark. [in Ukrainian].
52. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 101. 73 ark. [in Ukrainian].
53. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 103. 22 ark. [in Ukrainian].
54. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 106. 63 ark. [in Ukrainian].
55. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 107. 12 ark. [in Ukrainian].
56. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 119. 258 ark. [in Ukrainian].
57. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 121. 81 ark. [in Ukrainian].
58. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 136. 11 ark. [in Ukrainian].
59. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 137. 33 ark. [in Ukrainian].
60. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 330. 480 ark. [in Ukrainian].
61. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 370. 50 ark. [in Ukrainian].
62. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 371. 255 ark. [in Ukrainian].
63. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 372. 204 ark. [in Ukrainian].
64. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 373. 41 ark. [in Ukrainian].
65. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 376. 204 ark. [in Ukrainian].
66. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 388. 16 ark. [in Ukrainian].
67. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 395. 6 ark. [in Ukrainian].
68. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 397. 8 ark. [in Ukrainian].
69. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 398. 57 ark. [in Ukrainian].
70. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 403. 11 ark. [in Ukrainian].
71. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 408. 8 ark. [in Ukrainian].
72. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 410. 11 ark. [in Ukrainian].
73. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 411. 3 ark. [in Ukrainian].
74. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 415. 9 ark. [in Ukrainian].
75. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 416. 10 ark. [in Ukrainian].
76. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 417. 4 ark. [in Ukrainian].
77. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 422. 15 ark. [in Ukrainian].
78. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 424. 8 ark. [in Ukrainian].
79. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 425. 7 ark. [in Ukrainian].
80. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 426. 7 ark. [in Ukrainian].
81. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 427. 8 ark. [in Ukrainian].
82. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 436. 5 ark. [in Ukrainian].
83. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 442. 35 ark. [in Ukrainian].
84. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 445. 32 ark. [in Ukrainian].
85. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 447. 4 ark. [in Ukrainian].
86. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 449. 21 ark. [in Ukrainian].
87. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 466. 19 ark. [in Ukrainian].
88. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 469. 25 ark. [in Ukrainian].
89. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 470. 5 ark. [in Ukrainian].
90. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 472. 37 ark. [in Ukrainian].
91. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 473. 104 ark. [in Ukrainian].
92. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 475. 112 ark. [in Ukrainian].
93. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 477. 341 ark. [in Ukrainian].
94. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 478. 201 ark. [in Ukrainian].
95. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 479. 165 ark. [in Ukrainian].
96. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 480. 71 ark. [in Ukrainian].
97. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 513. 64 ark. [in Ukrainian].
98. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 520. 251 ark. [in Ukrainian].
99. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 521. 131 ark. [in Ukrainian].
100. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 522. 242 ark. [in Ukrainian].
101. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 523. 40 ark. [in Ukrainian].

102. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 524. 148 ark. [in Ukrainian].
103. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 525. 281 ark. [in Ukrainian].
104. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 526. 130 ark. [in Ukrainian].
105. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 527. 117 ark. [in Ukrainian].
106. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 528. 147 ark. [in Ukrainian].
107. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 529. 88 ark. [in Ukrainian].
108. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 534. 249 ark. [in Ukrainian].
109. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 540. 166 ark. [in Ukrainian].
110. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 562. 326 ark. [in Ukrainian].
111. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 563. 29 ark. [in Ukrainian].
112. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 564. 176 ark. [in Ukrainian].
113. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 565. 114 ark. [in Ukrainian].
114. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 566. 211 ark. [in Ukrainian].
115. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 569. 310 ark. [in Ukrainian].
116. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 570. 53 ark. [in Ukrainian].
117. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 574. 47 ark. [in Ukrainian].
118. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 581. 56 ark. [in Ukrainian].
119. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 586. 33 ark. [in Ukrainian].
120. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 592. 36 ark. [in Ukrainian].
121. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 615 [in Ukrainian].
122. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 619. 111 ark. [in Ukrainian].
123. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 620. 246 ark. [in Ukrainian].
124. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 624. 238 ark. [in Ukrainian].
125. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 822. 8 ark. [in Ukrainian].
126. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 855. 10 ark. [in Ukrainian].
127. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 857. 6 ark. [in Ukrainian].
128. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 859. 5 ark. [in Ukrainian].
129. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 860. 3 ark. [in Ukrainian].
130. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 861. 42 ark. [in Ukrainian].
131. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 863. 3 ark. [in Ukrainian].
132. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 864. 13 ark. [in Ukrainian].
133. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 866. 4 ark. [in Ukrainian].
134. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 867. 5 ark. [in Ukrainian].
135. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 868. 6 ark. [in Ukrainian].
136. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 869. 10 ark. [in Ukrainian].
137. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 870. 7 ark. [in Ukrainian].
138. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 872. 5 ark. [in Ukrainian].
139. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 873. 6 ark. [in Ukrainian].
140. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 875. 13 ark. [in Ukrainian].
141. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 876. 14 ark. [in Ukrainian].
142. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 882. 4 ark. [in Ukrainian].
143. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 883. 11 ark. [in Ukrainian].
144. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 884. 9 ark. [in Ukrainian].
145. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 889. 43 ark. [in Ukrainian].
146. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 891. 1914 p., 8 ark. [in Ukrainian].
147. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 893. 8 ark. [in Ukrainian].
148. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 895. 4 ark. [in Ukrainian].
149. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 896. 7 ark. [in Ukrainian].
150. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 902 2 ark. [in Ukrainian].
151. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 903. 16 ark. [in Ukrainian].
152. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 905. 1 ark. [in Ukrainian].
153. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 907. 3 ark. [in Ukrainian].

154. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 908. 6 ark. [in Ukrainian].
155. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 913. 24 ark. [in Ukrainian].
156. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 914. 4 ark. [in Ukrainian].
157. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 915. 5 ark. [in Ukrainian].
158. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 917. 9 ark. [in Ukrainian].
159. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 922. 4 ark. [in Ukrainian].
160. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 924. 7 ark. [in Ukrainian].
161. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 927. 10 ark. [in Ukrainian].
162. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 928. 6 ark. [in Ukrainian].
163. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 929. 7 ark. [in Ukrainian].
164. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 930. 6 ark. [in Ukrainian].
165. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 932. 3 ark. [in Ukrainian].
166. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 934. 6 ark. [in Ukrainian].
167. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 935. 17 ark. [in Ukrainian].
168. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 936. 3 ark. [in Ukrainian].
169. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 937. 4 ark. [in Ukrainian].
170. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 938. 5 ark. [in Ukrainian].
171. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 944. 11 ark. [in Ukrainian].
172. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 945. 2 ark. [in Ukrainian].
173. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 946. 3 ark. [in Ukrainian].
174. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 949. 4 ark. [in Ukrainian].
175. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 954. 30 ark. [in Ukrainian].
176. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 955. 4 ark. [in Ukrainian].
177. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 956. 11 ark. [in Ukrainian].
178. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 957. 4 ark. [in Ukrainian].
179. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 958. 15 ark. [in Ukrainian].
180. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 960. 63 ark. [in Ukrainian].
181. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 961. 2 ark. [in Ukrainian].
182. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 963. 5 ark. [in Ukrainian].
183. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 969. 7 ark. [in Ukrainian].
184. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 971. 16 ark. [in Ukrainian].
185. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 977. 2 ark. [in Ukrainian].
186. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 979. 14 ark. [in Ukrainian].
187. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 980. 5 ark. [in Ukrainian].
188. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 981. 12 ark. [in Ukrainian].
189. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 985. 10 ark. [in Ukrainian].
190. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 986. 10 ark. [in Ukrainian].
191. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 990. 8 ark. [in Ukrainian].
192. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 992. 5 ark. [in Ukrainian].
193. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 994. 6 ark. [in Ukrainian].
194. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 996. 8 ark. [in Ukrainian].
195. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 997. 4 ark. [in Ukrainian].
196. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 998. 5 ark. [in Ukrainian].
197. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1002. 5 ark. [in Ukrainian].
198. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1003. 3 ark. [in Ukrainian].
199. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1005. 4 ark. [in Ukrainian].
200. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1009. 7 ark. [in Ukrainian].
201. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1011. 19 ark. [in Ukrainian].
202. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1017. 4 ark. [in Ukrainian].
203. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 1. Spr. 1018. 8 ark. [in Ukrainian].
204. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 71. 87 ark. [in Ukrainian].
205. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 73. 169 ark. [in Ukrainian].

206. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 76. 39 ark. [in Ukrainian].
207. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 77. 487 ark. [in Ukrainian].
208. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 78. 139 ark. [in Ukrainian].
209. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 79. 71 ark. [in Ukrainian].
210. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 84. 13 ark. [in Ukrainian].
211. ДАКО [SAKO]. F. 78. Op. 10. Spr. 85. 7 ark. [in Ukrainian].
212. ДАКО [SAKO]. F. 250. Op. 1. Spr. 419. 869 ark. [in Ukrainian].
213. Bazyshena T. I., Zhuk O. K., Ravska L. V., Chvan T. V., Chorna Yu. V. (2005). Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. Anotovanyi reiestr opysiv. T. 1. Fondy do r. [State archive of Kirovohrad region. Annotated register of descriptions. T.1. Funds until 1917]. Kirovohradska raionna drukarnia. 292 s. [in Ukrainian].
214. Marchenko O. M. (1997). Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy u 2–i polovyni XIX stolittia [City self-government in the South of Ukraine in the 2nd half of the 19th century]. 180 s [in Ukrainian].
215. Mitiukov O. H. (1975). Radianske arkhivne budivnytstvo na Ukraini 1917–1973 rr. [Soviet archival construction in Ukraine 1917–1973]. Naukova dumka. 272 s. [in Ukrainian].
216. Trybutska O. A. (2010). Derzhavnomu arkhivu Kirovohradskoi oblasti – 85 rr. [State archive of Kirovohrad region – 85 years]. *Arkhivy Ukrainy*. 5, s. 91–103 [in Ukrainian].
217. Shevchenko S. I. (2013). Tsentralnoukrainskyi arkhiv [Central Ukrainian Archive]. VO «Akard». 131 s. [in Ukrainian].

УДК 94:329(477.52)«193/194»

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-34-45

З ІСТОРІЇ ДІЯЧІВ СУМСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ОУН ПІД ЧАС СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1930–1940-х рр. ЧАСТИНА 1

Єпик Лариса

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму

Сумського національного аграрного університету

м. Суми, Україна

e-mail: larusyabarabash2017@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5160-6529>

Петренко Наталія

Ph.D., старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: petrenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3781-6372>

Семешин Едуард

магістр історії

м. Суми, Україна

e-mail: edvardhannover@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Анотація. Ця стаття є першою частиною глибокого наукового дослідження щодо історії життя осіб, що входили або були членами на вступ до Сумського осередку ОУН. Їх долі пов'язані між собою, історії переплітаються та всі поєднані однією ціллю – досягти звільнення краю від радянського гніту. **Мета:** дослідити діяльність членів Сумського осередку ОУН, їхні ідеологічні переконання, політичну боротьбу та опір сталінському режиму у 1930–1940-х рр. **Методи:** при дослідженні за темою були використані історико-хронологічний, порівняльно-історичний, біографічний методи, а також методи синтезу, аналізу, зокрема джерелознавчого аналізу архівних джерел. **Наукова новизна.** У статті на основі опублікованих досліджень і введенням в обіг нових документальних джерел простежено історію життя осіб, котрі входили в сумський осередок ОУН, були потенційними кандидатами на вступ або ж підозрювалися в співпраці із ОУН під час війни 1941–1945 рр. **Результати дослідження.** Головна увага приділяється висвітленню діяльності членів сумського осередку ОУН в 1930-х рр. під час сталінських репресій і політичних переслідувань опозиційно налаштованих громадян, фальсифікаціям органами НКВС кримінальних справ так званих «ворогів народу». Розкрито умови політичної боротьби, економічного і соціального становища того часу, які впливали на формування антирадянських поглядів педагогів, котрі виступали проти радянської влади. **Висновки.** Дослідження показало, що особи, історії яких розглянуто у цій статті, зазнали репресій у 1930–1940-х роках, та під час окупації Сум у 1941–1943 рр. співпрацювали з німецькою владою. Серед них були й педагоги, що, розчарувавшись у радянському режимі, сподівалися на звільнення України німецькими силами.

Ключові слова: націоналізм, Сумщина, репресії, контрреволюційна організація, педагогічний інститут.

Постановка проблеми. Вивчення архівно-кримінальних, особових справ, списків студентів та педагогів відкриває великі перспективи для розкриття історії життя багатьох постатей українського національно-визвольного руху на східних територіях України. Дослідження особливостей політичних переслідувань та репресій проти інтелігенції з боку радянської влади в 1930-х рр. також розкриває реалії існування суспільства в умовах панування тоталітарної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш вагомий внесок у вивченні історії сумського осередку ОУН належить історику та колишньому директору Державного архіву Сумської області Г. Іванущенко, котрий опублікував ряд наукових праць по історії національно-визвольного руху на Сумщині [11; 12; 13]. Серед оригінальних робіт, котрі вийшли в подальші роки слід відзначити праці В. Бубнова [6], К. Мацелюх [25], В. Артюха [3], сумської журналістки О. Приймач [36].

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація українських націоналістів у Сумах була заснована учасниками Середньої похідної групи, які восени 1941 р., після загибелі їхнього провідника Миколи Лемика в Миргороді, дісталися до міста. Згодом для зміцнення осередку до Сум перевели підпільників із Вінниччини. На чолі сумського осередку ОУН стояли С. С. Сапун і Г. І. Сергієнко. Із осіб, котрі в дослідженні Г. Івануценка названі потенційними кандидатами на вступ до ОУН, або ж мали близькі зв'язки із С. С. Сапуном, найбільший інтерес в рамках дослідження представляють наступні особи: М. І. Голубова, Н. Ю. Шерстюк, Г. Я. Гермаш, П. Н. Абрамович і М. Я. Саленко [13, с. 16, 118]. В ході вивчення архівних документів вдалося встановити, що частина із них працювала в Сумському педагогічному технікумі (СПТ), створеному на його базі Сумського інституту соціального виховання (СІСВ), реорганізованому в 1933 р. в Сумській державній педагогічній інститут (СДПІ). Розглянемо долі цих та інших осіб детальніше

Ніна Юхимівна Шерстюк народилася в 1894 р. в с. Нижня Сироватка (нині Сумський р-н) [29, с. 33]. Її батько, Юхим Трохимович Шерстюк працював завідувачим школою в селі, а мати – Любов Костянтинівна – вчителькою. Під впливом відомого педагога Б.Д. Грінченко (в 1884-85 рр. він працював вчителем в с. Нижня Сироватка) захопилися національно-патріотичними ідеями і в такому ж дусі виховали своїх дітей [35, с. 35]. Разом з її братом Василем в одному класі земської школи в с. Нижня Сироватка навчався Я.А. Мамонтов, котрий в подальшому став відомим драматургом і поетом. Пізніше вони разом вступили до Дергачівської хліборобської школи під Харковом. Їх дружбу перервала передчасна смерть Василя в 1922 р. від виснаження під час роботи на Іванівській сільськогосподарській дослідній станції над підвищенням врожайності [27, с. 647].

Ю. Самброс описує, що до війни Н. Ю. Шерстюк працювала вчителькою в школі № 3 м. Суми [34, с. 167], але не пише про її чоловіка. Микола Гаврилович Полницький народився 1894 р. в м. Суми. В 1921 р. був заарештований надзвичайною комісією за підозрою в службі у білій армії. Через 2 місяці

звільнений [8, арк. 82]. На момент арешту 21 квітня 1938 р. М. Г. Полницький працював вчителем школи № 3. В складі його сім'ї були мати, син і дружина Н. Ю. Шерстюк [8, арк. 128зв]. 24 квітня М. Г. Полницький був засуджений до вищої міри покарання і невдовзі розстріляний. Його син Сергій був учасником війни 1941-1945 рр., а Н.Ю. Шерстюк пережила німецьку окупацію. Працювала в жіночій гімназії м. Суми до вересня 1942 р. В 1957 р. добивалася реабілітації чоловіка. Про його долю нічого не знала. Померла в 1968 р. [28, с. 802].

Ю. П. Самброс пише, що в 1920 р. в Охтирці познайомився «з двома молодими студентами, що недавно скінчили гімназію: Борисом Давидовичем Давидовим (як письменник він пізніше став відомий під псевдонімом Антоненко-Давидович) і Григорієм Івановичем Сергієнком» [34, с. 115]. В архівах зберігається особова справа студента СДПІ Григорія Івановича Сергієнка. В ній міститься заява від 10 серпня 1937 р. до дирекції інституту із проханням зарахувати його на фізико-математичний факультет і його автобіографія (російською мовою) [19, арк. 2, 2зв.].

В автобіографії вказується, що Григорій Сергієнко народився 24 січня 1898 р. в Охтирці в родині селянина. У 1917 р. закінчив навчання у Охтирській гімназії, у якій вчився на стипендії від міської управи. Вступив на навчання у Харківський університет на фізико-математичний факультет, який так і не закінчив. 1918 р. був запрошений працювати викладачем до Охтирської гімназії та Охтирське вище початкове училище, де викладав українську мову та математику. З 1920 по 1922 рр. був заступником завідувача Охтирського повітового відділу народної освіти, а також завідувачем початкового училища, потім технікумом, не перериваючи викладацької діяльності. У 1923 р. губернським відділом народної освіти Сергієнко був призначений окружним інспектором технічної освіти у місті Суми і водночас завідував профшколою до травня 1930 р. З половини 1930 р. був призначений заступником директора Сумського автодорожнього технікуму, а у жовтні 1932 р. у зв'язку з переведенням технікуму в Полтаву, був запрошений на Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе як заступник начальника школи ФЗУ з виробничого та теоретичного навчання. У лютому 1937 р. Сергієнко наказом по заводу був призначений заступником директора школи майстрів соцпраці того ж заводу [19, арк. 2].

Сергієнко займався активною громадською роботою, зокрема у Охтирці з 1920 р. був членом повітового правління спілки працівників освіти та соціальної культури, членом міської ради. У Сумах з 1923 по 1929-й рік був уповноваженим від профспілки робітників в кооперацію. На заводі був членом цехового комітету. У 1920–1922 рр. був членом редколегії педагогічного журналу «Наша Освіта», у Сумах в журналах – «Освіта» та «Кооперація Сумщини» [19, арк. 2зв].

П.Н. Абрамович в своїх свідченнях 31 жовтня 1944 р. згадував, що Г.І. Сергієнко притримувався ідеології Б.Д. Грінченка і наслідував героїв його творів. Відтак, можна спостерігати певну схожість в поглядах Г.І. Сергієнко і Н.Ю. Шерстюк. Борис Антоненко-Давидович також закінчив Охтирську гімназію в 1917 р. і навчався на фізико-математичному факультеті Харківського університету, який не закінчив. Пізніше Б. Антоненко-Давидович згадував:

«Моїми настільними книжками стали словник Грінченка й збірка приказок та прислів'їв Номиса» [2, с. 180]. Ю. П. Самброс згадує в своїх мемуарах, що, остерігаючись репресій, він був змушений в 1937 р. знищити як крамольний матеріал словник Б. Д. Грінченко, котрий йому було особливо шкода [34, с. 372]. Він особливо не акцентував в спогадах на творчості відомого українського педагога і, можливо, не перебував під таким сильним впливом світогляду Б. Д. Грінченко, як інші його знайомі. Слід зазначити, що Ю. Самброс на все життя зберіг дружбу із Б. Антоненко-Давидовичем. Останній в одному із своїх листів в липні 1970 р. згадував про свою поїздку за Урал в гості до Ю. П. Самброта [1, с. 38].

Зовсім по іншому склалося його відношення до Г. І. Сергієнко. Ю. П. Самброс пише про нього в мемуарах: «Наявний загальний розвиток, культурність, розум, начитаність, високе знання української мови й відданість українському визвольному рухові робили його достойним товаришем. А хвороблива честолобність і цупкий потяг до влади, до керування іншими зробили з нього доброго адміністратора, що прекрасно вмів тримати людей у руках і, крім того, добре давав лад з господарськими справами. При чому себе ніколи не забував: він перший і єдиний з нас (крім, пізніше хіба Матвія) найкраще обставив своє життя: завів мешкання з умеблюванням, послугами тощо. Практичність, власна користь – ось що завжди визначало його, хоч і в стриманих, умілих межах. Спочатку, в перші роки нашої дружби, Гриць був нашим найближчим спільним товаришем. Пізніше, з ускладненням обставин, коли іноді визирали й інші сторони його душі й характеру, й особливо, коли виникла навіть підозра в можливості таємного зв'язку Гриця з органами політичного розшуку, наші дружні відносини з ним значно охололи...

Ми добре товаришували з ним, але все ж таки не любили його, підсвідомо вгадуючи в його душі холодне, отруйне серце властолюбця-егоїста. Коли доля розкидала нас усіх нарізно, ми, тісне сузір'я, назавжди зберегли між собою нашу дружбу, лише з Грицем у всіх нас вона якось механічно, сама собою, легко обірвалася. Цікаво, що життя вповні підтвердило правильність нашого підсвідомого неповного довір'я до Гриця. Він вивершив своє життя таємним брехливим донощиком на нас, на його близьких друзів, облудно оббріхуючи Бориса, Матвія, мене, Хому, Юрка Миргородського й багатьох інших знайомих, а також зробився й зрадником батьківщини. Під час окупації України гітлерівцями в 1942-44 роках він зробився в Сумах німецьким чиновником, заступником бургомістра, грабував майно у людей і обставляв награбованими речами та меблями своє житло. Його дружина Шура розказувала пізніше, що жив він тоді «добре», що приватні хазяї й підприємці, задобрюючи, залюбки частували його, водили по ресторанах, робили йому подарунки. При поверненні радянської влади його за все це й за службу в німців засуджено на 25 років каторги» [34, с. 122-123].

Оцінка Ю. П. Самброта відображає його суб'єктивний погляд, але це свідченням людини, котра близько, впродовж багатьох років знала Г. І. Сергієнко. Сам Ю. П. Самброс в своїх спогадах прямо пише, що він комуніст, маючи на увазі не партійну приналежність (ніколи не був членом партії), а свої

переконання [34, с. 9]. Вивчення біографій викладачів СПТ показує, що багато із них мали широкий досвід політичної роботи в минулому і по мали стійкі комуністичні переконання. Але в подальші роки вони були заарештовані, обвинувачені в тому числі і в націоналізмі. Так, Ріша Давидівна Аснович (23.02.1902–1989), уродженка м. Орша, Білорусь, брала активну участь в революційних подіях і в 1917–1918 рр. займалася організацією комсомольських організацій. В 1921–1925 рр. вона навчалася в академії комуністичного виховання ім. Крупської, а із 15 вересня 1925 р. Р. Д. Аснович була тимчасово призначена викладачем суспільствознавчого циклу СПТ [20, арк. 190]. В листопаді 1937 р., проживаючи в Києві, була виключена із партії за *«втрату партійної пильності у зв'язку із арештом чоловіка»*, невдовзі заарештована та засуджена на 8 років таборів. Відтак, далеко не всі педагоги, репресовані в 1930-х рр. по звинуваченню в націоналізмі, дійсно мали подібні погляди. Політичні переслідування і репресії проти них були в значній мірі наслідком боротьби за владу в партійних верхах і величезною кількістю наклепів.

Матеріалів (окрім кримінальної справи), котрі могли б охарактеризувати Г. І. Сергієнка в довоєнні роки не так вже й багато. В певній мірі під впливом Г. І. Сергієнка сформувалися національно-патріотичні погляди І. П. Лозов'яги (він же Іван Багрянний) [38, с. 35]. Ю. П. Самброс пише, що був редактором в часописі «Наша освіта», публікував статті там [34, с. 202]. Як зазначає Н. С. Подоляка, до складу редакційної колегії часопису «Наша освіта» входили відповідальний редактор П. Вовченко (директор СПТ), Г. Попова (викладач СПТ та СІСВ), загальний редактор І. Левченко (викладач СПТ і СІСВ) і секретар О. Теодорович (О.М. Теодорович та його брат репресовані в роки «великого терору») [31, с. 450]. Г. І. Сергієнко також був причетний до редагування цього часопису.

У газеті «Плуг і Молот» в лютому 1932 р. писалось, що завідувач учбової частини Сумського шляхобудівельного технікуму Сергієнко виражав невдоволення, що, мовляв, *«політгодини не оплачуються і походять поза академічно. Керувати ними яось не приємно. Працюють там студенти самі й гаразд»* [10].

В свідчення Г. І. Сергієнко від 5 червня 1945 р., вперше опублікованим Г. Іванущенком, згадується, що в листопаді 1941 р. С. С. Сапун отримав згоду від завідуючого відділом освіти Сумської міської управи В. О. Ніца на відкриття в місті приватної української гімназії. З цього приводу Сергієнко запросив Сапуна до себе на квартиру. За словами Г. І. Сергієнка, він деякий час після окупації м. Суми німцями не мав роботи і звертався з цієї причини до В. О. Ніца [13, с. 13, 92].

П. Н. Абрамович у своїх свідченнях від 19 жовтня 1944 р. стверджує, що Г. І. Сергієнко повинен був працювати викладачем в чоловічій гімназії та інспектором, але цього не сталося. Члени шкільної ради Є. І. Семейкін, Є. П. Попов та І. В. Милованов виступили проти цього, оскільки вважали Г. І. Сергієнка *«яскраво вираженим націоналістом»*. Зі слів П. Н. Абрамовича, Сергієнко перед завідувачем Народної освіти Ніцом протестував проти політики зазначених членів шкільної ради. Абрамович не знав деталей цього конфлікту, а

до війни особисто не знав Сергієнка. За словами П. Н. Абрамовича, до війни Г. І. Сергієнко працював інспектором Сумського обласного ВНО. Із лютого до 18 вересня 1942 р. Г. І. Сергієнко працював замісником бургомістра м. Суми. З його слів, в березні-квітні 1942 р. ним були зміщені із своїх посад згадані Є. П. Попов, Є. І. Семейкін та І. В. Милованов [13, с. 13, 92, 95, 97]. Г. І. Сергієнко, після відвоювання Сумщини радянськими військами, після мобілізації до лав армії був заарештований за співпрацю з німцями.

Слід зазначити, що рідні згаданих вище осіб стали жертвами сталінських репресій. Так, Іван Васильович Милованов, втратив доньку, котра разом із чоловіком в 1937 р. була вислана [9, с. 34]. Олександра Іванівна Милованова, на момент арешту 27 вересня 1937 р. студентка Харківського медичного інституту, була засуджена на 8 років таборів як дружина «ворога народу» [33, с. 624]. Євген Іванович Семейкін – це батько астронома Бориса Семейкіна, котрий в квітні 1938 р. був заарештований органами НКВС і засуджений до розстрілу [4, с. 134].

Є. І. Семейкін працював в колишній Сумській приватній гімназії, котра була перетворена в школу № 4 [18, с. 59]. Як відмічає Л. В. Корж, в будівлі школи в 1924 р. були організовані педагогічні курси, на базі яких був пізніше створений Сумський педагогічний технікум [17, с. 15]. Відомо, що СІСВ розміщався за адресом – м. Суми, вул. Радянська, 9 [30], а СДПІ – вул. Радянська, 11 [5]. В списку будівель, розміщених під евакуаційний госпіталь в 1944 р., згадується будівля школи № 4 з адресою – вул. Радянська, 12. Декілька викладачів СПТ і СІСВ працювали за сумісництвом в школі № 4, а директором школи в 1930-ті роки був С. В. Зінченко. Г. М. Іванущенко пише, що С. С. Сапун до війни працював вчителем в школі № 4 м. Суми [12, с. 10]. В книзі В. Бубнова зазначається, що в 1939 р. разом із сім'єю С. С. Сапун *«поселяється на вул. Петропавлівській, 89 (у той час Радянська, 45) і вчителює в школі № 3. Цей навчальний заклад знаходиться майже поруч, у корпусі колишнього реального училища. Відразу після війни сюди переселяється школа № 4, отож дехто помилково вважає, що Сапун вчителював саме в школі № 4»* [6, с. 20].

Серед викладачів СІСВ/СДПІ відомо декілька осіб, заарештованих за підозрою в співпраці з ОУН. Так, Михайло Іванович Хорунжий (8.11.1902-16.05.1986) після звільнення з-під арешту по справі СБУ, переїхав в м. Суми, працював в СІСВ і на робітфаци [22, арк. 217]. Звільнений з роботи наказом № 212 від 10 жовтня 1932 р. за власним бажанням [14, арк. 61зв.]. В другій половині 1940-х рр. він був репресований за нібито співпрацю із ОУН [37], однак його діяльність мало пов'язана із Сумщиною. Історія життя П. Н. Абрамовича була детально висвітлена в дослідженні К. Мацелюх [25, с. 156].

Під час арештів по справі «СБУ» П. Н. Абрамович опинився в числі списків представників опозиційно налаштованої інтелігенції, котрих передбачалося затримати. У зв'язку із цим він виїхав в м. Суми, де працював із 1931 до 1933 р. в СІСВ. Наказом № 354 від 24 серпня 1933 р. по СДПІ він згадується в числі викладачів, звільнених з інституту як «соціально-ворожі елементи» [15, арк. 22, 22зв.]. У 1935-1937 рр. П. Н. Абрамович працював в Ніжинському педінституті, звідки був звільнений по цій же причині. Знову повернувся до м. Суми, де деякий час був безробітним, а в 1938 р. влаштувався

вчителем в залізничній школі № 65. 20 червня 1944 р. заарештований і засуджений до 15 років каторжних робіт.

Показово, що серед викладачів СПТ, СІСВ та СДПІ було багато колишніх боротьбистів, в тому числі С. І. Панченко, Г. П. Попова, П. А. Гудзенко. Директор СДПІ Павло Аристархович Гудзенко, знятий з посади в 1933 р. за *«незабезпечення більшовицьким керівництвом в педінституті»* [32, арк. 11-12], в своїй автобіографії писав, що *«політичній роботі став приймати участь 1917 р., ще під час перебування в військовій частині під час імперіалістичної війни. Належав до нового крила укр[аїнської] с[оціал]-д[емократії], увійшов при злитті в 1919 р. в Ком[уністичну] партію (боротьбистів). В 1919 р. в КП(б)У»*. В пресі він згадується в 1917 р. як секретар військової української Ради південно-західного фронту [26]. Як зазначає О. В. Лук'яненко, А. Гудзенко, звільнений з посади директора СДПІ, у зв'язку із серцевою хворобою (розширення аорти та міокардит) звернувся до партії з проханням надати йому відпустку для лікування в Сочі [23, с. 322].

Показовою стала історія подружжя Олександра Івановича і Ганни Павлівни Попових, котрих дуже добре знав Ю. П. Самброс. Він переховувався в них після втечі з білої армії. О. І. Попов, як згадував Ю. Самброс, неодноразово зазнав політичних переслідувань в 1930-х рр., а після окупації німцями в 1942-1943 рр. м. Харкова, став митрополитом Харківського автокефального собору, а в подальшому евакуювався з німцями [34, с. 106]. Відомо, що під час гітлерівської окупації м. Харків О. І. Попов очолював Раду українського товариства «Просвіта» і, вірогідно, був пов'язаний із харківським осередком ОУН [24]. О. І. Попова та Г. Н. Попова розійшлися, але зберегли добрі стосунки [34, с. 110].

Г. П. Попова, була аспіранткою Харківського інституту народної освіти і працювала асистентом там же. Звільнилася у зв'язку із хворобою. Із 1 вересня 1929 р. – викладач педагогіки 1-го розряду в СПТ. Із жовтня 1930 р. до 15 серпня 1932 р. завідувала кафедрою педагогіки СІСВ на посаді професора педагогіки. 4 червня 1932 р. Г. П. Попова звернулася із заявою до тодішнього директора СІСВ П. А. Гудзенко, в якій просила звільнити її з роботи у зв'язку із хворобою (язва) для виїзду на лікування в Крим [21, арк. 34]. Наказом № 204 по СІСВ від 25 вересня 1932 р. була звільнена із роботи в інституті [14, арк. 58]. Під час війни 1941-1945 рр., опинившись в окупації в Криму, Г. П. Попова перебувала під загрозою з боку гітлерівського режиму як комуністка. В повоєнні роки вона деяких час працювала директором Кримського інституту удосконалення вчителів, вийшла на пенсію, живучі в Криму [34, с. 110]. В 1940 р. була удостоєна звання заслуженої вчительки РРФСР [7, с. 145].

Ю. Самброс пише, що *«особливо близько я зійшовся з лікарем Григорієм Яковичем Гермашем, в якому я здобув щирого друга тих часів»* [34, с. 106-108, 113]. Г. Я. Гермаш народився 23 січня 1899 р. в с. Малий Вистороп Сумської обл. в селянській сім'ї. Його сім'я складалася з батька, матері, семи синів і двох доньок. З 1923 р. господарство було поділено між трьома братами. В 1910-1918 рр. навчався в Лебединській гімназії, в 1920-24 рр. – в Харківському медичному університеті. Із 1923 р. працював в якості лікарі-стажера в Сумській дитячій лікарні [21, арк. 210, 210зв., 213]. Із 15.12.1924 р. до 01.09.1930 р.

працював лектором анатомії, фізіології і педології в СПТ і, за сумісництвом, в Сумській окружній інспектурі охорони здоров'я в галузі педіатрії і терапії, а в подальшому в СІСВ і СДПІ. Звільнився із роботи 23.07.1934 р. за власним бажанням [21, арк. 216]. В монографії Л. В. Корж, де опублікована його біографія, зазначається, що Г. Я. Гермаш був автором чисельних публікацій в педагогічному журналі «Шлях освіти» [17, с. 38]. На момент його роботи в СПТ сім'я складалася із матері, сина і племінниці. Ю. П. Самброс згадував, як Г. Я. Гермаш, ставши студентом в Харкові, спостерігав *«гризню, політичний цинізм, у багатьох випадках і кар'єризм»*, котрі точилися між місцевими партійцями [34, с. 184]. Його брат був репресований за націоналістичну діяльність [13, с. 102].

В січні 1940 р. в сім'ї Г. Я. Гермаша сталася трагедія. Син Юрій від першого шлюбу покінчив життя самогубством. Про цей випадок була опублікована стаття в газеті «Більшовицька зброя». З його матір'ю, Ніною Олександрівною, Г. Я. Гермаш розійшовся, коли Юрі було 5 років. Юра залишився з матір'ю в Харкові, котра вдруге вийшла заміж. Пішли ще діти. Мати вислала сина до батька на канікули, а з 1936 р. – на постійне проживання. Він погано ладнав із мачухою П. А. Кучменко. За доведення Юрія до самогубства *«безперервним цькуванням»* народний суд 4-ї дільниці м. Сум присудив П. А. Кучменко 5 років таборів і Г. Я. Гермаша до 2-х років ув'язнення. Павліна Андріївна Кучменко народилася 1910 р. в с. Квитка Київської обл. Вона була студенткою природничого факультету СДПІ, однак наказом № 101 від 4 червня 1936 р. була недопущена до державних іспитів через академічну заборгованість з біології, хімічної технології та історії педагогіки. І, після складання заліків з української мови, рекомендувалася на роботу в неповну середню школу [16, арк. 274]. Г. Я. Гермаш був заарештований 24 квітня 1946 р., але в подальшому звільнений з-під арешту. Докладніше розглянемо історію інших персоналій у наступній частині.

Висновки. У результаті проведеного дослідження, на прикладах конкретних персоналій, бачимо, що ті особи, які зазнали репресій у 1930–1940-х рр., під час окупації міста Суми 1941–1943 рр. в ході Другої світової війни співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Серед них були й педагоги, котрі входили до обласного осередку ОУН, або ж були потенційними кандидатами на вступ. Пізнавши на власному гіркому досвіді реалії сталінського тоталітаризму, вони пішли на співпрацю із німцями, сподіваючись, що німецькі війська назавжди звільнять Україну від радянського ярма. Подальші розвідки з теми будуть опубліковані у наступному випуску журналу.

Література

1. 200 листів Б. Антоненка-Давидовича / Упоряд. Дмитро Чуб (Дмитро Нитченко). Мельбурн, 1986. 272 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Тонни і грам. *В літературі й коло літератури*. Київ, 1964. С. 164–192.
3. Артюх В. «Просвіти» Сумщини в 1917–1923 рр.: монографія. Суми: Триторія, 2024. 222 с.

4. Бальшев М. Sic Itur Ad Astra: Научная биография и трагическая судьба астронома Бориса Евгеньевича Семейкина (1900–1938). *Историко-астрономические исследования*. 2018. Т. 40. С. 127–169.
5. *Більшовицька зброя*. 1938. № 243. 22 жовтня
6. Бубнов В. Суми у 1941–1943 рр. Офіціоз та дійсність. Суми, 2010. 76 с.
7. Вавілов І. Піонерія України 1917–1941: Збірник. Документи, фотографії, спогади. Київ, 1979. 318 с.
8. Дело М. Г. Полницкого. *Державний архів Сумської області (Далі – ДАСО)*. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. 192 арк.
9. Дело по обвинению Милованова И. В. *ДАСО*. Ф. Р-4117. Оп. 5. Спр. 8. 44 арк.
10. За якість і чистоту марксо-ленінського виховання. *Плуг і Молот*. 1932. № 25. 10 лютого.
11. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. Суми, 2001. 192 с.
12. Іванущенко Г. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1 / Державний архів Сумської області. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. 156 с.
13. Іванущенко Г. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2 / Державний архів Сумської області; Центр досліджень визвольного руху. Суми, 2009. 232 с.
14. Книга приказов (1931 – 1933 г.). *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234.
15. Книга приказов (1933 г.). *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235.
16. Книга приказов (1936 г.). *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 239. 303 арк.
17. Корж Л. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми, 1999. 88 с.
18. Кудінов Д. Приватна чоловіча гімназія Ізмайлова в Сумах: історичний нарис. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 6. С. 43-60. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.6.239>
19. Личное дело Г. И. Сергиенка. *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 684. 11 арк.
20. Личные дела преподавателей. *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. 230 арк.
21. Личные дела преподавателей. *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 231.
22. Личные дела преподавателей. *ДАСО*. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. 233 арк.
23. Лук'яненко О. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава, 2019. 658 с.
24. Марочко В. Попов Олександр Іванович. URL: <https://cutt.ly/JeCgi3t0> (дата звернення: 24.09.2024).
25. Мацелюх К. Освітньо-культурна діяльність П. Н. Абрамовича (1904–1943). *Ніжинська старовина*. 2013. Вип. 16. С. 155–163.
26. *Нова рада*. 1917. № 171. 25 жовтня.
27. Петров Г. Він спокою собі не дозволяв. *Петров Геннадій. Щоденники. Нариси. Статті*. Суми, 2016. С. 645–650.
28. Петров Г. Кризь імперські тортури. *Петров Геннадій. Щоденники. Нариси. Статті*. Суми, 2016. С. 800–802.
29. Петров Г. Слідами таланту. *Петров Геннадій. Щоденники. Нариси. Статті*. Суми, 2016. С. 32–34.
30. *Плуг і Молот*. 1932. № 165. 15 липня.
31. Подоляка Н. Роль педагогічних часописів 20-х років ХХ ст. в утвердженні більшовицької ідеології радянської системи освіти на Сумщині. *Сіверщина в історії України*. Київ, 2013. Вип. 6. С. 450–453.
32. Протоколи засідань секретариата ГК КП(б)У. *ДАСО*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 27. 18 арк.
33. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга третя. Ч. 2. Київ, 2016. 832 с.
34. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. *Сучасність*, 1988. 432 с.
35. Соколова А. Внесок Я. А. Мамонтова у розробку питань теорії і практики формування естетичної культури особистості: монографія. Харків, 2017. 138 с.

36. Справа Сапуна у 1938 р. *Історичний блог Олени Приймач*. URL: <https://cutt.ly/aeCfsfOw> (дата звернення: 12.09.2024).

37. Хорунжий Ю. Про великих без «скандалу». URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=744 (дата звернення: 12.09.2024).

38. Шугай О. Іван Багрянний, або, Через терни Гетсиманського саду. Київ, 1996. 478 с.

FROM THE HISTORY OF THE FIGURES OF THE SUMY BRANCH OF THE OUN DURING THE STALINIST REPRESSIONS OF THE 1930–1940S. PART 1

Yeryk Larysa

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Tourism,
Sumy National Agrarian University
Sumy, Ukraine

e-mail: larusyabarabash2017@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5160-6529>

Petrenko Nataliia

Ph.D. in History, senior lecturer of the Department of History, Law and Teaching Methods
of the *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*
Hlukhiv, Ukraine

e-mail: petrenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3781-6372>

Semeshyn Eduard

Master of History
Sumy, Ukraine

e-mail: edvardhannover@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Abstract. *This article is the first part of an in-depth scientific study of the life histories of individuals who were members or were members of the Sumy branch of the OUN. Their destinies are interconnected, their stories are intertwined, and all are united by one goal – to achieve the liberation of the region from Soviet oppression. Purpose: to investigate the activities of members of the Sumy branch of the OUN, their ideological beliefs, political struggle, and resistance to the Stalinist regime in the 1930s and 1940s. Methods: historical-chronological, comparative-historical, biographical methods, as well as methods of synthesis and analysis, in particular source-scientific analysis of archival sources, were used during research on the topic. Scientific novelty. Based on published research and the introduction of new documentary sources, the article traces the life history of individuals who were members of the Sumy OUN cell, were potential candidates for membership, or were suspected of collaborating with the OUN during the war of 1941–1945. Results. The main attention is paid to the coverage of the activities of members of the Sumy branch of the OUN in the 1930s during Stalin's repressions and political persecution of opposition-minded citizens, the falsifications of criminal cases of the so-called "enemies of the people" by the NKVD bodies. The conditions of the political struggle, the economic and social situation of that time, which influenced the formation of anti-Soviet views of teachers who opposed the Soviet government, are revealed. Conclusions. The study showed that the individuals whose stories are discussed in this article were subjected to repressions in the 1930s–1940s, and mainly because of this, they collaborated with the*

German authorities during the occupation of Sumy in 1941–1943. Among them were teachers who, disillusioned with the Soviet regime, hoped for the liberation of Ukraine by German forces.

Keywords: nationalism, Sumy region, repressions, counter-revolutionary organization, pedagogical institute.

References

1. 200 listiv B. Antonenka-Davydovycha [200 letters from B. Antonenko-Davydovych](1986) / Uporiad. Dmytro Chub (Dmytro Nytychenko). Melburn. 272 s. [in Ukrainian].
2. Antonenko-Davydovych, B. (1964). Tonny i hram [Tons and grams]. *V literaturi y kolo literatury*. Kyiv. S. 164–192 [in Ukrainian].
3. Artiukh, V. (2024). «Prosvity» Sumshchyny v 1917–1923 rr.: monohrafiia [«Enlightenment» of Sumy Region in 1917–1923: monograph]. Sumy: Trytoriia. 222 s. [in Ukrainian].
4. Balyshhev, M. (2018). Sic Itur Ad Astra: Nauchnaya biografiya i tragichestskaya sudba astronoma Borisa Evgenevicha Semejkina (1900–1938) [Sic Itur Ad Astra: The Scientific Biography and Tragic Fate of Astronomer Boris Evgenievich Semeykin (1900–1938)]. *Istoriko-astronomicheskie issledovaniya*. T. 40. S. 127–169 [in Russian].
5. Bilshovytska zbroia [Bolshevik weapons] (1938, Zhovten 22). № 243. [in Ukrainian].
6. Bubnov, V. (2010). Sumy u 1941–1943 rr. Ofitsioz ta diisnist [Sumy in 1941–1943. Officiality and reality]. Sumy. 76 s. [in Ukrainian].
7. Vavilov, I. (1979). Pioneriia Ukrainy 1917–1941: Zbirnyk. Dokumenty, fotohrafii, spohady [Pioneering Ukraine 1917–1941: Collection. Documents, photographs, memories]. Kyiv. 318 s. [in Ukrainian].
8. Delo M. G. Polnickogo [The case of M. G. Polnitsky]. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (Dali – DASO) (F. R-7641. Op. 1. Spr. 531. 192 ark.) [in Russian].
9. Delo po obvineniyu Milovanova I. V. [The case against Milovanov I. V.]. DASO (F. P-4117. Op. 5. Spr. 8. 44 ark.) [in Russian].
10. Za yakist i chystotu markso-leninskoho vykhovannia [For the quality and purity of Marxist-Leninist education] (1932, Liutyi 10). Pluh i Molot. № 25 [in Ukrainian].
11. Ivanushchenko, H. (2001). Zalizom i kroviu. Istoryko-dokumentalni narysy [With Iron and Blood. Historical and Documentary Essays]. Sumy. 192 s. [in Ukrainian].
12. Ivanushchenko, H. (2006). OUN-UPA na Sumshchyni: T. 1 [OUN-UPA (Organization of Ukrainian Nationalists – Ukrainian Insurgent Army) in Sumy Region: Vol. 1] / Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy. 156 s. [in Ukrainian].
13. Ivanushchenko, H. (2009). OUN-UPA na Sumshchyni: T. 2 [OUN-UPA (Organization of Ukrainian Nationalists – Ukrainian Insurgent Army) in Sumy Region: Vol. 2] / Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. Sumy. 232 s. [in Ukrainian].
14. Knyha prykazov (1931 – 1933 h.) [Book of orders (1931 – 1933)]. DASO (F. R-2817. Op. 1. Spr. 234) [in Russian].
15. Knyha prykazov (1933 h.) [Book of Orders (1933)]. DASO (F. R-2817. Op. 1. Spr. 235) [in Russian].
16. Knyha prykazov (1936 h.) [Book of Orders (1936)]. DASO (F. R-2817. Op. 1. Spr. 239. 303 ark.) [in Russian].
17. Korzh, L. (1999). Istoriiia stanovlennia ta rozvytku Sumskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. A. S. Makarenka [History of the formation and development of Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko]. Sumy. 88 s. [in Ukrainian].
18. Kudinov, D. (2023). Pryvatna cholovicha himnaziia Izmailova v Sumakh: istorychnyi narys [Izmailov Private Men's Gymnasium in Sumy: Historical Sketch]. *Starozhytnosti Lukomoria*. № 6. 43-60. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.6.239> [in Ukrainian].
19. Lichnoe delo G. I. Sergienka [Personal file of G. I. Sergienko]. DASO (F. R-2817. Op. 2. Spr. 684. 11 ark.) [in Russian].
20. Lichnye dela prepodavatelej [Personal files of teachers]. DASO (F. R-2817. Op. 1. Spr. 229. 230 ark.) [in Russian].

21. *Lichnye dela prepodavatelej [Personal files of teachers]*. DASO (F. R-2817. Op. 1. Spr. 231) [in Russian].
22. *Lichnye dela prepodavatelej [Personal files of teachers]*. DASO (F. R-2817. Op. 1. Spr. 232. 233 ark.) [in Russian].
23. Lukianenko, O. (2019). «*Naiblyzhchi druzi partii*»: kolektyvy pedahohichnykh vyshiv Ukrainy v obrazakh shchodennia 1920-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokiv: monohrafiia [«*The closest friends of the party*»: collectives of pedagogical universities of Ukraine in the images of everyday life of the 1920s – the first half of the 1960s: monograph]. Poltava. 658 s. [in Ukrainian].
24. Marochko, V. *Popov Oleksandr Ivanovych [Popov Oleksandr Ivanovich]*. URL: <https://cutt.ly/JeCgi3t0> [in Ukrainian].
25. Matseliukh, K. (2013). *Osvitno-kulturna diialnist P. N. Abramovycha (1904–1943) [Educational and cultural activities of P. N. Abramovich (1904–1943)]*. Nizhynska starovyna. Vyp. 16. S. 155–163. [in Ukrainian].
26. *Nova rada [New council]* (1917, Zhovten 25). № 171 [in Ukrainian].
27. Petrov, H. (2016). Vin spokoju sobi ne dozvoliv [He did not allow himself peace]. *Petrov Hennadii. Shchodennyky. Narysy. Statti* (s. 645–650). Sumy. [in Ukrainian].
28. Petrov, H. (2016). Kriz imperski tortury [Through imperial torture]. *Petrov Hennadii. Shchodennyky. Narysy. Statti* (s. 800–802). Sumy. [in Ukrainian].
29. Petrov, H. (2016) Slidamy talantu [Following talent]. *Petrov Hennadii. Shchodennyky. Narysy. Statti / Pid redaktsiieiu L. A. Pokydchenko* (s. 32–34). Sumy [in Ukrainian].
30. *Pluh i Molot [Plow and Hammer]* (1932, Lypen 15). № 165 [in Ukrainian].
31. Podoliaka, N. (2013). Rol pedahohichnykh chasopysiv 20-kh rokiv XX st. v utverdzheni bilshovytskoi ideolohii radianskoii systemy osvity na Sumshchyni [The role of pedagogical magazines of the 1920s in the establishment of the Bolshevik ideology of the Soviet education system in the Sumy region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 6. S. 450–453 [in Ukrainian].
32. *Protokoly zasedanij sekretariata GK KP(b)U [Minutes of the meetings of the Secretariat of the City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]*. DASO (F. P-1. Op. 1. Spr. 27. 18 ark.) [in Ukrainian].
33. *Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast [Rehabilitated by history. Kharkiv region]* (2016). Knyha tretia. Ch. 2. Kyiv. 832 s. [in Russian].
34. Sambros, Yu. (1988). *Shchabli. Mii shliakh do komunizmu: memuar ni narisy [Steps. My Path to Communism: Memoir Essays]*. Kyiv: Suchasnist. 432 s. [in Ukrainian].
35. Sokolova, A. (2017). *Vnesok Ya. A. Mamontova u rozrobku pytan teorii i praktyky formuvannia estetychnoi kultury osobystosti: monohrafiia [Contribution of Ya. A. Mamontov to the development of issues of theory and practice of the formation of aesthetic culture of the individual: monograph]*. Kharkiv. 138 s. [in Ukrainian].
36. *Sprava Sapuna u 1938 r. [The case of Sapun in 1938]*. Istorychnyi bloh Oleny Pryimach. URL: <https://cutt.ly/aeCfsfOw> (data zvernennia: 12.09.2024). [in Ukrainian].
37. Khorunzhyi, Yu. *Pro velykykh bez «skandalu» [About the greats without the «scandal»]*. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=744 (data zvernennia: 12.09.2024) [in Ukrainian].
38. Shuhai O. (1996). *Ivan Bahrianyi, abo, Cherez terny Hetsymanskoho sadu [Ivan Bahrianyi or, Through the thorns of the Garden of Gethsemane]*. Kyiv. 478 s. [in Ukrainian].

УДК 94:37(477.52)«192»

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-46-56

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Петренко Наталія

Ph.D., старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
м. Глухів, Україна

e-mail: petrenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3781-6372>

Анотація. У статті розкрито питання забезпечення методичною та навчальною літературою україномовних пунктів ліквідації неписьменності на території Сумщини у 20 рр. ХХ ст. Охарактеризовано недоліки, вказано найменування книг та посібників, що надходили до закладів. **Мета:** проаналізувати стан методичного забезпечення навчальних пунктів на Сумщині у період кампанії ліквідації неписьменності в 20 рр. ХХ ст. **Методи.** Дослідження методичного забезпечення пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. була здійснена за допомогою історико-порівняльного, проблемно-хронологічного методів. **Наукова новизна.** На основі документів Державного архіву Сумської області ґрунтовно досліджено та охарактеризовано якісне та кількісне методичне забезпечення пунктів лікнепу на Сумщині у період 20-х рр. ХХ ст. **Результати дослідження.** Документи підтверджують, що на Сумщині забезпечення лікпунктів літературою відбувалося здебільшого за рахунок державного бюджету, а керівництво активно підтримувало видання та розповсюдження необхідної літератури. До лікпунктів Сумщини надходила як педагогічна, так і агітаційна література, хоча її було обмаль. Встановлено, що на початковому етапі основним підручником у системі лікнепу був «Буквар», а головним методичним посібником для викладачів – «Порадник ліквідатора». Навчання неписьменних здійснювалося з використанням газет і журналів, серед яких однією з найважливіших була газета «Геть неписьменність». **Висновки.** На Сумщині, як і в інших регіонах УСРР, на початковому етапі спостерігався дефіцит методичного забезпечення для лікпунктів. Існуючі підручники не підходили для навчання дорослих, тому вчителям доводилося самостійно розробляти методичні програми. Забезпечення лікпунктів літературою здійснювалося за кошти державного бюджету, однак матеріалів було обмаль, і вони включали як педагогічну, так і агітаційну літературу. Переважно література була російською, що ускладнювало українізацію шкіл для дорослих. Проблеми з методичним забезпеченням сповільнювали навчальний процес і призводили до відновлення неписьменності.

Ключові слова: Сумщина, ліквідація неписьменності, лікпункти, освіта дорослих, методичне забезпечення, освітня політика.

Постановка проблеми. Нові методи управління державою з'явилися з більшовицькою окупацією українських земель, створенням Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у 1919 р., остаточною поразкою національно-визвольних змагань та створенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у грудні 1922 р. Зі створенням СРСР змінилися умови розвитку культури у всіх республіках. Поступово почалася так звана «культурна революція», головними завданнями якої були: ліквідація

неписьменності, створення системи народної освіти, формування кадрів нової інтелігенції, перетворення літератури, мистецтва та гуманітарних наук на дієвий інструмент ідеологічного впливу на маси, а також використання наукових досягнень для соціалістичного будівництва [25, с. 15]. Ці процеси планувалося втілити в короткий термін.

Освіта дорослого населення у 20-х рр. ХХ ст. стала важливою складовою культурної революції та проводилася в рамках кампанії з ліквідації неписьменності. Тогочасна влада СРСР приділяла багато часу саме питанням освіти всіх рівнів, оскільки з приходом до влади більшовиків необхідно було поширити серед населення свою ідеологію. І найпростіше та найшвидше зробити це можна було через освітній процес.

Навчання неписьменних та малописьменних проводилося через мережу спеціально створених закладів освіти, які забезпечували елементарну грамотність широких верств населення. мережу таких закладів освіти становили установи, у яких безпосередньо здійснювався освітній процес для дорослих: лікнепи або ж школи грамоти (у містах і селах з групами, приблизно однаковими за віком); школи для малописьменних (у містах і селах з групами, приблизно однаковими за віком); гуртки поодинокі-групового навчання (у селах); недільні школи (у містах); хати-читальні (у селах). Усі ці заклади освіти в історіографії мають назву «лікпункти», тобто пункти ліквідації неписьменності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні, дослідниками проаналізовано та систематизовано багатий фактичний матеріал, узагальнено питання методичного забезпечення системи ліквідації неписьменності. Проте, регіональний аспект цього питання не набув достатнього вивчення та розроблення. Серед вагомих для нашого дослідження публікацій можемо відзначити праці О. Бойко [4, 5], яка глибоко вивчала питання політики ліквідації неписьменності в УСРР, в тому числі і методичний аспект. В. Борисенко, І. Телегуз [6] у контексті вивчення освітньої політики на теренах України у період у 1921–1934 рр. лише частково охопили питання методичного забезпечення. Проблему ліквідації неписьменності у комплексі з матеріальним та методичним забезпеченням лікпунктів на Сумщині досліджували Л. Єпик [20, 21] та автор цієї статті Н. Петренко [21, 25].

Мета статті – проаналізувати стан забезпечення навчальною літературою та методичними посібниками пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині у період кампанії лікнепу в 20 рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У комплексі питань, пов'язаних з організацією лікпунктів, нагальним стало забезпечення підручниками і канцелярськими виробами як учителів, так і тих, хто навчався. Освітній процес не міг відбуватися без методичного забезпечення, оскільки дорослим потрібна була література для вивчення елементарної грамоти, опанування навичок читання та лічби. Від самого початку впровадження освіти для дорослих система зіштовхнулася із труднощами.

На початковому етапі катастрофічно не вистачало методичного забезпечення пунктів лікнепу. Усі наявні підручники були пристосовані для дітей, а не для дорослих. Тому вчителям-ліквідаторам доводилося власноруч

формувати навчальну базу для учнів, зокрема, під час курсів та семінарів перепідготовки. Наприклад, під час проведення обласного місячного семінару з ліквідації неписьменності в Києві 1924 р. на практичну роботу з розроблення комплексів, дидактичних задач і завдань для шкіл лікнепу і малописьменних відводилося 30 годин, у програмі окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності в Глухові 17 серпня – 26 вересня 1929 р. на планування програмового матеріалу для лікпунктів відводилося 14 годин, у тому числі 10 гурткової (практичної) роботи [23, арк. 105; 27, арк. 20].

Як зазначалося, основним підручником у системі лікнепу на першому етапі був «Буквар» [3]. Букварі як перші навчальні посібники, розроблені в рамках комплексних програм, містили матеріали для навчання читання, письма та рахунку одночасно, замінюючи тим самим окремі підручники з різних предметів. Тому з позиції сучасності їх неможливо визнати лише букварями, по суті це були початкові навчальні матеріали для шкіл лікнепу. Однак в історичному контексті ми вирішили використовувати термін «буквар», щоб дотримуватися принципу історизму [3; 4, с. 207]. Для боротьби з неписьменністю (оскільки це була не лише освітня, а й політична кампанія) не вистачало букварів з новим політичним змістом та й інших підручників. Вирішенню проблеми завадила паперова криза. У зв'язку із цим навчання здійснювалося шляхом використання текстів преси, зокрема газети «Геть неписьменність» [4, с. 207].

Незважаючи на навчання українською мовою, на лікпункти УСРР надсилали російськомовний «Буквар для неписьменних» Елькіної. Три місяці навчання, спрямованого на набуття навичок читання, письма, рахунку та політичної грамотності, виявились недостатньо ефективними через те, що підручники, написані не рідною для дорослих учнів мовою, були незрозумілими [6, с. 73]. Перші нові абетки вийшли в 1923–1924 рр. російською мовою. Невдовзі їх переклали українською, проте видати в необхідній кількості не змогли [4, с. 207; 30, с. 32; 21, с. 1005].

У період проведення кампанії з ліквідації неписьменності видавалися програми та методичні рекомендації для навчання неписьменних та малописьменних, наприклад, «Порадник до самопідготовки для робітників лікнепу (Курс лікнепу вдома). Видання друге» (1926 р.). Основними підручниками та посібниками, які використовувалися для ліквідації неписьменності, були такі: букварі Д. Елькіної, Н. Богуславської та А. Курської; «Перша читанка» (1921 р.) (уклад. А. Воронець); перша українська читанка «Червона зброя» (1924 р.) А. Воронця; азбука й читанка для дорослих «Битий шлях» (1922 р.); збірник для читання в школах для малописьменних дорослих «Дев'яте січня 1905 року» (1924 р.) А. Воронця [5, с. 12–13].

Проте в документах щодо ліквідації неписьменності в лікпунктах Сумщини жодна з вищеназваних книг та посібників не вказується, натомість згадуються інші найменування. Наприклад, у звітах про роботу лікпунктів на Роменщині вчителі зазначали що ведуть навчання за букварями «Червоний прапор», «9 січня» [2, арк. 26 зв.; 1, арк. 31 зв.; 18, арк. 29].

Документи ДАСО підтверджують, що на Сумщині забезпечення лікпунктів літературою здійснювалося переважно за рахунок державного бюджету,

керівництво сприяло виданню та розповсюдженню необхідної літератури. На лікпункти Сумщини надсилалася як педагогічна, так і агітаційна література, проте в невеликій кількості. Акт отримання літератури Конотопською Окрінспектурою народної освіти за 1924 р. [26] свідчить, що до Конотопської, Новгород-Сіверської, Сосновської, Чернігівської та Ніжинської округ надсилалися такі книги: «Порадник ліквідатора» (російською мовою, 198 шт. у загальному підрахунку), «Творче письмо» (російською мовою, 27 шт.) та «Навчання народної мови в школі дорослих» (російською мовою, 26 шт., автор – О. Тарнопольська), «Про комплексне викладання у школі малописьменних. Вип. 1» (російською мовою, 26 шт., автор Голант), журнал «Геть неписьменність» (71 шт., випуски за 1924 р.), «Порадник ліквідатора» (українською мовою, 70 шт.), «1-е Травня» (невказана кількість), «Новий орфографічний довідник» (російською мовою, 33 шт.) та «Червона хрестоматія» (російською мовою, 73 шт.). Також на округи були надіслані й бланки для довідок (5000 шт.) тим, хто закінчив школи ліквідації неписьменності [26, арк. 126зв.] У цьому комплекті переважала російськомовна література (Таблиця 1).

Таблиця 1

Література, яку отримали пункти ліквідації неписьменності Конотопського округу у 1924 р. [26, арк. 126зв.]

АВТОР и название книги	Количество подлежащее развертке	г. Чернигов	Черниговский округ	Неженский округ	Конотопский округ	Н.-Северский округ	Сосновский округ
1. Справочник ликвидатора	198	18	36	36	36	36	36
2. Бланки удостоверений для окончивших школу ликбеза	5000	500	1000	1000	1000	750	750
3. ТАРНОПОЛЬСКАЯ Творческое письмо	27	7	4	4	4	4	4
4. ГОЛАНТ – О комплексном преподавании в школах малограмотных. Вып. 1	26	6	4	4	4	4	4
5. ТАРНОПОЛЬСКАЯ Обучение народной речи в школе взрослых	26	6	4	4	4	4	4
6. ЖУРНАЛ «Геть неписьменність!» (1924 г.)	71	11	12	12	12	12	12
7. Порадник ліквідатора	70	10	12	12	12	12	12
8. 1-е Травня	14	15	Округам послано непосредственно				
9. Новый орфографический справочник	33	13	4	4	4	4	4
10. Красная хрестоматия	73	23	10	10	10	10	10

Як бачимо, із цих посібників Конотопська округа отримала мало: 36 російськомовних та 12 україномовних посібників «Порадник ліквідатора», 4 книги «Творче письмо», 4 посібники «Навчання народної мови в школі дорослих», 4 посібники «Про комплексне викладання у школі малописьменних. Вип. 1», 12 примірників журналу «Геть неписьменність», 4 примірники «Нового орфографічного довідника», 10 книг «Червона хрестоматія» та невизначену кількість книги «1-е Травня» [26, арк. 126 зв.].

Основним методичним посібником викладача лікпункту був «Порадник ліквідатора». Посібники О. Тарнопольської «Творче письмо. Навчання письма у школах малограмотних» (1923 р.) [24, с. 89] та «Навчання рідної мови у школі дорослих. (Методи занять та типи робіт)» (1922 р.) [24, с. 109] також призначалися для вивчення вчителями методики роботи з ліквідації неписьменності.

Довідник П. Устинова «Новий орфографічний довідник з коротким тлумаченням малозрозумілих та незрозумілих слів та орфографічними вправами у зв'язку з розвитком мови. Посібник для шкіл та самоосвіти» (1923 р.) [24, с. 128] був призначений як для вчителя, так і для учнів. Видання під назвами «1-е Травня» та «Червона хрестоматія» належали до пропагандистських посібників, у яких розміщувалася ідеологічно заангажована інформація про події в країні. Ці видання служили також навчальними посібниками для ліквідаторів та тих, хто вчився в лікпунктах [26, арк. 126зв.]

Тож книги, які надсилалися до лікпунктів Сумщини, були різного спрямування, проте надсилалися в зовсім малій кількості й переважно російською мовою. Потреба в книгах щороку зростала відповідно до збільшення кількості лікпунктів та учнів.

Оскільки більшість підручників і посібників були російськомовними, виникали проблеми з викладанням. Л. Бут, аналізуючи процес українізації освіти на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. на прикладі Глухівської та Конотопської округ, вказує, що недостатні знання граматики та неосвіченість деяких учителів у галузі українознавства були наслідками критичного дефіциту спеціальної літератури. Викладачам гуманітарних предметів особливо складно було впоратися з термінологією, яку не завжди вдавалося адекватно перекласти українською, що робило їх мову незрозумілою та викликало скарги з боку учнів [7, с. 90].

Про недостатнє забезпечення лікпунктів літературою свідчать звіти працівників. Зокрема, інструктор лікнепу Конотопського залізничного відділку у звіті зазначав, що на станції Конотоп за переписом значна кількість неписьменних – 924 чоловіки та 52 жінки. За його інформацією, курси лікнепу відвідують 126 чоловіків та 46 жінок. Інструктор у звіті наголошував на повній відсутності в лікпунктах навчальних посібників. Він вказував, що надав до Конотопської окрінспектури запит на 100 ручок, 116 задачників, 116 олівців, 464 зошити, 88 українських абеток, 12 розрізних абеток. Натомість заклади отримали 25 задачників, 100 зошитів, 6 абеток та 100 розрізних абеток [19, арк. 19; 20, с. 128; 21, с. 1006].

Провівши аналіз документів фонду Р-4563 бачимо, що на Конотопську округу через Інспектуру народної освіти на 1926 р. було замовлено 40 тисяч

букварів, а кількість учнів на той час була 40718 осіб. Замовлення було виконане не повністю – надіслано лише 32140 примірників. Окрім такої недостачі, була ще одна проблема: книги надходили з великим запізненням і малими партіями по 3–5 тисяч примірників різних авторів [17, арк. 70]. Часто було, що в одному лікпункті Конотопської округи користувалися букварями різних авторів, що значно ускладнювало навчання.

З даних документа, надісланого до Національного комітету освіти УСРР від Конотопської окрінспектури народної освіти, бачимо, що на лікпункти Конотопської округи надсилалися зошити за кошти місцевого бюджету. Планувалося, що на одного учня на весь навчальний рік буде надіслано 8 зошитів. Проте реалії були іншими: зошитів не вистачало, і тому учням в кращому випадку на період навчання діставалося лише два [17, арк. 70; 21, с. 1006].

Часто внаслідок відсутності достатніх фінансових ресурсів для забезпечення необхідним обладнанням закладів освіти для дорослих навчання неписьменних проводилося з використанням газет та журналів [4, с. 203]. Варто відзначити унікальну роль періодики в процесі ліквідації неписьменності, оскільки саме газети детально друкували інформацію про методи навчання дорослих та пропонували доступну навчальну літературу. Для допомоги неписьменним ліквідатори залучали до освітнього процесу газети та журнали для читання та обговорення прочитаного [29, с. 340].

Однією з таких газет була «Геть неписьменність» – двотижнева газета для малописьменного селянства та робітництва, що видавалася із січня 1924 р. ВУНКЛН при Головополітосвіті УСРР. У період кампанії з ліквідації неписьменності найчастіше газети використовували на заняттях, по-перше, з читання для тренування техніки читання, розвитку мовлення та мислення, для переказування прочитаного, по-друге, з математичної грамоти для використання газетних даних при вивченні цифр, чисел та вирішенні задач.

У лікпункті с. Хоружівка Роменської округи у 1925 р. під час навчання використовували матеріали газети «Геть неписьменність» за 5 січня 1925 р., про що свідчить звіт учительки Є. Суходубівської [22, арк. 35]. На жаль, серед доступних примірників газети відсутні випуски за 1925 р. Однак проаналізовані примірники газети №№ 3–21 за 1924 р. [8] подібні за оформленням та рубриками.

Так, у газеті «Геть неписьменність» простежується систематичність та повторюваність рубрик. Наприклад, у рубриці під назвою «Що діється у світі» зазвичай подано новини з-за кордону, зокрема політичного характеру. У рубриці «Наше життя» розповідається про події в країні, такі як випуск монет, смерть політичних діячів або досягнення в торгівлі. Крім того, газета має рубрики, що стосуються сільського господарства, як, наприклад, надання практичних порад щодо вирощування рослин. У кожному випуску газети також стандартно представлені партійні лозунги, такі як «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», «Хай живе Комуністична партія, вірний вартівий заповіт Леніна та Жовтневої революції, організатор перемоги трудящих!» [11, с. 1], «Земля селянам, фабрики робітникам, мир всьому світові» [11, с. 2], «Радянська влада – єдина непереможна влада» [14, с. 2], а також заклики здобувати освіту:

«Неписьменність – то лихо народне. Вчіться грамоти!» [15, с. 5], «Письменний, прочитай неписьменному» [16, с. 2].

Вважаємо, що матеріали рубрик були допоміжними для вивчення предметів під час навчання, адже в лікпунктах неписьменні вивчали рідну мову, математику, політграмоту [28, с. 367]. Для використання під час таких занять газета «Геть неписьменність» була дуже корисною. По-перше, вона написана українською мовою. Нехай не зовсім коректною, з росіянізмами, але українською мовою. Тому тексти, опубліковані в газеті, використовувалися під час уроків рідної мови та читання. Візьмемо для прикладу газету «Геть неписьменність» № 4 за 18 березня 1924 р. Бачимо, що тексти в газеті побудовані логічно, виділені заголовками, головна думка текстів чи твердження, до яких привертається увага, виділені жирним шрифтом або більшими літерами [10, с. 1–4]. Такий текст є зручним для прочитання та запам'ятовування. Окрім цього, більшість текстів має ще й пізнавальний характер, зокрема для селянства. Наприклад, у цьому ж випуску є декілька статей на тему обробітку землі: «Готуємось до весняного засіву» (з підзаголовками «Насіння», «Як сіяти», «Де ж узяти сільськогосподарське знаряддя, добре насіння та угноєння»), «Весняний обробіток землі під картоплю і яку картоплю садити» [10, с. 3].

Для уроків математики під час вивчення цифр, математичних мір, відсотків газета «Геть неписьменність» також була корисною. Чи не в кожному випуску трапляються різноманітні статистичні дані, графіки, діаграми. Наприклад, у 10 випуску газети за 1 липня 1924 р. ціла сторінка стосується податків, ужито як цілі, так і дробові числа, відсотки [12, с. 2].

Щодо занять з політичної грамоти, то можемо стверджувати, що газета «Геть неписьменність» була найбільш корисною. Оскільки її видавала політична організація, то більшість текстів та заголовків висловлюють ідею комунізму. На сторінках газети розміщено політичну карту світу [13, с. 2], докладну схему гілок влади та керівництва республікою [14, с. 2], уривки з історичних документів, публікації до річниці Жовтневої революції [16, с. 2], цілі випуски приурочені до певних дат та свят, зокрема до 8 березня [9, с. 1] та 110-річчя з дня народження Т. Шевченка [9, с. 3–4]. Як бачимо, газета «Геть неписьменність» слугувала важливим засобом навчання на пунктах лікнепу під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності у 20–30-х рр. ХХ ст.

Висновки. На Сумщині, як і на решті території УСРР, на першому етапі не вистачало методичного забезпечення для лікпунктів, наявні підручники не були пристосовані для навчання дорослих, учителям доводилося самостійно складати методичні програми навчання. Наприклад, під час проведення окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності в Глухові (1929 р.) на планування програмового матеріалу для лікпунктів відводилося 14 годин, у тому числі 10 годин гурткової, тобто практичної роботи зі створення методичних посібників. Документи Державного архіву Сумської області підтверджують, що на Сумщині забезпечення лікпунктів літературою здійснюватися за рахунок державного бюджету, надсилалася як педагогічна, так і агітаційна література, проте в невеликій кількості. Література здебільшого була російськомовною, що ускладнювало процес українізації шкіл для дорослих. Про проблеми із

забезпеченням свідчать звіти працівників. Також у закладах освіти для дорослих не вистачало зошитів та канцелярського приладдя. Часто в лікнепах Сумщини дорослі навчалися з допомогою газет та журналів.

Отже, процес ліквідації неписьменності на Сумщині характеризується недостатнім методичним забезпеченням, що впливало не лише на навчальні досягнення учнів, але й на якість викладання. Не вистачало зошитів, кількість учнів перевищувала кількість підручників. Проблеми з методичним забезпеченням гальмували навчальний процес та призводили до рецидивів неписьменності.

Література

1. Анкета для обслідування роботи по ліквідації не- і малописьменності по районах Роменщини. Березівський район. *Державний архів Сумської області (Далі – ДАСО)*. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 31–31 зв.
2. Анкета для обслідування роботи по ліквідації не- і малописьменності по районах Роменщини. *ДАСО*. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 26–26 зв.
3. Бойко О. Буквар як основний підручник на початковому етапі ліквідації неписьменності (20 рр. ХХ ст.). URL: <https://cutt.ly/IwIjilIL> (дата звернення: 11.10.2024).
4. Бойко О. Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919–1922 роки ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2013. Вип. 45. С. 202–208.
5. Бойко О. Організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2016. 20 с.
6. Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 рр.: європейські тенденції та радянські реалії. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.
7. Бут Л. Українізація шкільної справи на Сумщині у 20 х роках ХХ ст. (на матеріалах Глухівської та Конотопської округ). *Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (Частина I. Історія)*. Суми, 1994. С. 87–91.
8. Геть неписьменність. 1924 р. №№ 3–21. LIBRARIA: цифровий архів періодики. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/987/> (дата звернення: 12.10.2024).
9. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 3. 8 березня. Харків. 4 с.
10. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 4. 18 березня. Харків. 4 с.
11. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 6. 26 квітня. Харків. 4 с.
12. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 10. 1 липня. Харків. 4 с.
13. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 12. 8 серпня. Харків. 4 с.
14. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 14. 7 жовтня. Харків. 4 с.
15. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 15. 15 жовтня. Харків. 6 с.
16. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 16. 25 жовтня. Харків. 4 с.
17. До Н.К.О. УСРР від Конотопського округового комітету. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1930. Арк. 70.
18. До Роменського Окрсельбуду від Окрінспектора лікнепу. 1925 р. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 29–29 зв.
19. Доклад інструктора по ліквідації неграмотності Конотопського залізничного участка. *ДАСО*. Ф. Р-4565. Спр. 902. Арк. 19–19 зв.
20. Єпик Л. Кадрове та матеріальне забезпечення курсів лікнепу на Сумщині у 20 і рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С.126–129.
21. Єпик Л., Петренко Н. Система фінансування лікпунктів у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 8. Pp. 1001–1010. DOI: 10.22178/pos.37-8.

22. Звідомлення про працю вчительки Хоружівського лікпункта за січень місяць 1925 р. ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 35.
23. О III Всеукраїнском трехдневном семинаре для переподготовки ликвидаторов неграмотности та малограмотности. ДАСО. Ф. Р-4563. Спр. 964. Арк. 105.
24. Педагогическая библиография. Книга 5. Политпросветработа (Внешкольное образование). Систематический указатель книжной и журнальной литературы по вопросам народного просвещения за 1917–1924 гг. / под ред. В. Лебедева. 1926 г. 174 с.
25. Петренко Н. Причины та принципи впровадження обов'язкової освіти дорослих в Україні у 20-х роках ХХ століття. *Сумська старовина*. 2023. № LXII. С. 14–22. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2023.62.2>.
26. Разверстка литературы по ликбезу по округам. ДАСО. Ф. Р-4563. Спр. 964. Арк. 126зв.
27. Учебный план питань лікнепу. ДАСО. Ф. Р-2322. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 20.
28. Філоретова Л. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення Єлисаветградщини в 1920-х роках. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2010. Вип. 13. С. 362–372.
29. Шпакович К. Роль Харківської періодичної преси в ліквідації неписьменності серед населення України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія б. Історичні науки : зб. наукових праць*. Вип. 11. Київ, 2014. С. 339–345.
30. Шпортенко О. Розвиток освіти дорослих на Україні. *Радянська школа*. 1967. № 12. С. 32.

METHODOLOGICAL SUPPORT OF UKRAINIAN-LANGUAGE EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR ADULTS IN THE SUMY REGION IN THE 20S OF THE 20TH CENTURY

Petrenko Nataliia

Ph.D. in History, senior lecturer of the Department of History, Law and Teaching Methods of the *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*
Hlukhiv, Ukraine

e-mail: petrenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3781-6372>

Abstract. *The article discusses the issue of providing Ukrainian-language illiteracy elimination centers in the Sumy region with methodological and educational literature in the 1920s. The shortcomings are described, and the names of books and manuals that were received by the institutions are indicated. Purpose: to analyze the state of methodological support of educational centers in the Sumy region during the campaign to eliminate illiteracy in the 20s of the twentieth century. Methods: The study of the methodological support of illiteracy elimination points in the Sumy region in the 1920s was carried out using historical-comparative, problem-chronological methods. Scientific novelty. Based on documents from the State Archives of Sumy Region, the qualitative and quantitative methodological support of educational centers in Sumy Region in the 1920s was thoroughly researched and characterized. Results. Documents confirm that in the Sumy region, the provision of literature to health centers was mostly provided at the expense of the state budget, and the leadership actively supported the publication and distribution of the necessary literature. Both pedagogical and propaganda literature was sent to the educational centers of Sumy region, although it was scarce. It was established that at the initial stage, the main textbook in the educational program system was the «Bukvar», and the main methodological manual for teachers was the «Poradnyk likvidatora» («Liquidator's Advisor»). The education of the illiterate was carried out using newspapers and magazines, among which one of the most important was the newspaper «Het nepysmennist» («Down with Illiteracy»). Conclusions. In Sumy Oblast, as in other regions of*

the Ukrainian SSR, at the initial stage there was a shortage of methodological support for educational centers. Existing textbooks were not suitable for teaching adults, so teachers had to develop methodological programs on their own. Providing the health centers with literature was carried out at the expense of the state budget, but the materials were scarce, and they included both pedagogical and propaganda literature. The literature was mostly in Russian, which complicated the Ukrainianization of adult schools. Problems with methodological support slowed down the educational process and led to the resurgence of illiteracy.

Keywords: *Sumy region, elimination of illiteracy, likpunkts, educational program, methodological support, educational policy.*

References

1. *Anketa dlia obsliduvannia roboty po likvidatsii ne- i malopysmennosti po raionam Romenshchyny. Berezivskiy raion [Questionnaire for surveying work on eliminating illiteracy and low literacy in the districts of Romen region. Berezivskiy district]. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (Dali – DASO) (R-5601. Op. 1. Spr. 541. Ark. 31–31zv.) [in Ukrainian].*
2. *Anketa dlia obsliduvannia roboty po likvidatsii ne- i malopysmennosti po raionam Romenshchyny [Questionnaire for surveying work on eliminating illiteracy and low literacy in the districts of Romen region]. DASO (R-5601. Op. 1. Spr. 541. Ark. 26–26 zv.) [in Ukrainian].*
3. Boiko O. (2010). *Bukvar yak osnovnyi pidruchnyk na pochatkovomu etapi likvidatsii nepysmennosti (20 rr. XX st.) [Primer as a basic textbook at the initial stage of eliminating illiteracy (20s of the XX century)]. <https://cutt.ly/IwIjilIL> [in Ukrainian].*
4. Boiko O. (2013). *Orhanizatsiinyi etap likvidatsii nepysmennosti (1919–1922 roky XX st.) [The organizational stage of the elimination of illiteracy (1919–1922 of the 20th century)]. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly. Vyp. 45. Uman. [in Ukrainian].*
5. Boiko O. (2016). *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady likvidatsii nepysmennosti v Ukraini u 1920–1927 rokakh [Organizational and pedagogical principles of the elimination of illiteracy in Ukraine in 1920–1927] [Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01]. Uman [in Ukrainian].*
6. Borysenko V. & Telehuz I. (2012). *Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921–1934 rr.: yevropeiski tendentsii taadianski realii [National education and the formation of the Ukrainian modern nation in 1921–1934: European trends and Soviet realities]. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].*
7. But L. (1994). *Ukrainizatsiia shkilnoi spravy na Sumshchyni u 20-kh rokakh XX st. (na materialakh Hlukhivskoi ta Konotopskoi okruh) [Ukrainization of school affairs in Sumy region in the 1920s (based on materials from the Glukhiv and Konotop districts)]. Materialy Druhoi Sumskoi oblasnoi naukovoï istoriko-kraieznavchoi konferentsii (Chastyna I. Istoriia). Sumy, 87–91 [in Russian].*
8. *Het nepysmennist: hazeta [Down with illiteracy: newspaper] (1924 r.) №№ 3–21. LIBRARIA: tsyfrovyy arkhiv periodyky. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/987/> (data zvernennia: 12.10.2024) [in Ukrainian].*
9. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Berezen 8). № 3. Kharkiv [in Ukrainian].*
10. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Berezen 18). № 4. Kharkiv [in Ukrainian].*
11. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Kvitenn 26). № 6. Kharkiv [in Ukrainian].*
12. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Lypen 1). № 10. Kharkiv [in Ukrainian].*
13. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Serpen 8). № 12. Kharkiv [in Ukrainian].*
14. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Zhovten 7). № 14. Kharkiv [in Ukrainian].*
15. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Zhovten 15). № 15. Kharkiv [in Ukrainian].*
16. *Het nepysmennist [Down with illiteracy] (1924. Zhovten 25) № 16. Kharkiv [in Ukrainian].*
17. *Do N.K.O. USRR vid Konotopskoho okruhovoho komitetu [To the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR from the Konotop District Committee]. DASO (F. R-4563. Op. 1. Spr. 1930. Ark. 70) [in Ukrainian].*

18. *Do Romenskoho Okrselbudu vid Okrinspektora liknepu [To the Romensky District Peasant House from the District Inspector for the Elimination of Illiteracy]* (1925). DASO (F. R-5601. Op. 1. Spr. 540. Ark. 29–29zv.) [in Ukrainian].
19. *Doklad instruktora po likvidatsii negramotnosti Konotopskogo zheleznodorozhnogo uchastka [Report of the instructor for the elimination of illiteracy of the Konotop railway section]*. DASO. (F. R-4565. Spr. 902. Ark. 19–19zv.) [in Russian].
20. Yepyk L. (2016). Kadrove ta materialne zabezpechennia kursiv liknepu na Sumshchyni u 20 i rr. XX st. [Personnel and material support of educational programs in Sumy region in the 1920s and 20s of the 20th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Vyp. 46*. Zaporizhzhia: ZNU. 126–129 [in Ukrainian].
21. Yepyk L. & Petrenko N. (2018). Systema finansuvannia likpunktiv u 20-kh rr. XX st. na Sumshchyni [Personnel and material support of educational programs in Sumy region in the 1920s and 20s of the 20th century]. *Traektorîâ Nauki = Path of Science. Vol. 4, No 8*. Pp. 1001–1010. DOI: 10.22178/pos.37-8 [in Ukrainian].
22. *Zvidomlennia pro pratsiu vchytelky Khoruzhivskoho likpunkta za sichen misiats 1925 r. [Report on the work of a teacher at the Khoruzhiv literacy center for January 1925]*. DASO (F. R-5601. Op. 1. Spr. 710. Ark. 35) [in Ukrainian].
23. *O III Vseukrainskom trekhdenovnom seminare dlya perepodgotovki likvidatorov negramotnosti ta malogramotnosti [About the III All-Ukrainian three-day seminar for retraining of illiteracy and low literacy liquidators]*. DASO (F. R-4563. Spr. 964. Ark 105) [in Russian].
24. Lebedev V. (1926). *Pedagogicheskaya bibliografiya. Kniga 5. Politprosvetrabota (Vneshkolnoe obrazovanie). Sistematischeeskii ukazatel knizhnoi i zhurnalnoi literaturi po voprosam narodnogo prosveshcheniya za 1917–1924 gg. [Pedagogical bibliography. Book 5. Political and educational work (Extracurricular education). Systematic index of books and magazines on public education for 1917–1924]* [in Russian].
25. Petrenko N. (2023). Prychyny ta pryntsypy vprovadzhennia oboviazkovoï osvity doroslykh v Ukraini u 20-kh rokakh XX stolittia [Reasons and principles of introducing compulsory adult education in Ukraine in the 1920s]. *Sumska starovyna. № LXII*. S. 14–22. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2023.62.2> [in Ukrainian].
26. *Razverstka literaturi po likbezu po okrugam [Distribution of literacy literature by districts]*. DASO (F. R-4563. Spr. 964. Ark. 126zv.) [in Russian].
27. *Uchbovyi plan pytan liknepu [Curriculum for educational programs]*. DASO (F. R-2322. Op. 2. Spr. 104. Ark. 20) [in Ukrainian].
28. Filoretova L. (2010). Likvidatsiia nepysemnosti sered dorosloho naselennia Yelysavethradshchyny v 1920-kh rokakh [Elimination of illiteracy among the adult population of the Yelysavetgrad region in the 1920s]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Vyp. 13*. S. 362–372 [in Ukrainian].
29. Shpakovych K. (2014). Rol Kharkivskoi periodychnoi presy v likvidatsii nepysmennosti sered naselennia Ukrainy [The role of the Kharkiv periodical press in eliminating illiteracy among the population of Ukraine]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiâ 6. Istorychni nauky : zb. naukovykh prats. Vyp. 11*. Kyiv. S. 339–345 [in Ukrainian].
30. Shportenko O. (1967). Rozvytok osvity doroslykh na Ukraini [Development of adult education in Ukraine]. *Radianska shkola. № 12*. S. 32. [in Ukrainian].

УДК: 75.05:39(477.52)(09)«1971/1981»

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-57-68

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛУБ'ЯНИХ РОСЛИН ВЧЕНИМИ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛУБ'ЯНИХ КУЛЬТУР (1971–1981 РР.).

Базиль Світлана

Ph.D., вчитель історії та правознавства Шосткинської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 12 Шосткинської міської ради Сумської області

м. Шостка, Україна

e-mail: bsm-sveta@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8747-3502>

Анотація. У статті висвітлюється питання науково-дослідної і дослідно-конструкторської діяльності Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у м. Глухові Сумської області на зламі 70-х – 80-х років ХХ століття. Адже саме в цей період наукова установа перебувала на піку свого розвитку, провідними вченими були створені високоврожайні сорти і гібриди однодомних конопель, розроблені нові методи обробітку рослин, а також зроблений певний прорив в сфері механізації коноплярства. **Мета:** розкрити найважливіші аспекти наукової діяльності вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у 1971–1981 роках як наукового центру північного регіону УРСР. **Методи.** Для вирішення дослідницьких задач були використані загальнонаукові методи: аналіз, синтез, класифікація, типологізація. Особливу увагу приділено власне історичним методам наукового пізнання: проблемно-хронологічному, порівняльно-історичному, ретроспективному, періодизації. Застосовані методи історіографічного і джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна.** У статті проведено всебічну оцінку наукових досягнень вчених ВНДІЛК у розвитку коноплярства, льонарства та малопоширених луб'яних культур. Узагальнено пріоритетні напрями наукової діяльності, окреслено їхні характерні особливості та висвітлено роль у становленні сільськогосподарської науки в досліджуваній період. **Результати дослідження.** Встановлено основні здобутки і досягнення вчених ВНДІЛК щодо вирошування та первинної переробки конопель і льону-довгуңцю, які зробили установу відомою не тільки в СРСР, а й за кордоном. У відділі механізації створено близько 50 машин для одночасного збирання і обмолоту луб'яних культур, що значно скоротило обсяг ручної праці у процесі вирошування рослин та підвищило продуктивність праці 140 сільськогосподарських виробників. **Висновки.** Період 1971–1981 років можна назвати часом активного розвитку наукової діяльності Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур. Саме в цей час були створені високопродуктивні дводомні та однодомні сорти конопель, а також значна увага приділялась розробці сортів з низьким вмістом тетрагідроканнабінолу, що дозволило вирішити проблему заборони на вирошування цієї культури. Для досягнення високих результатів у вирошуванні луб'яних культур у ВНДІЛК систематично досліджували сівозміни, живлення рослин, розробляли методи обробітку ґрунту та хімічного захисту від бур'янів і шкідників.

Ключові слова: Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур, коноплі, однодомні коноплі, дводомні коноплі, наукова діяльність, аспірантура.

Постановка проблеми. Період кінця 70-х – початку 90-х років ХХ століття став доволі активним і продуктивним для розвитку науково-дослідної сільськогосподарської справи. Саме в цей час Всесоюзний науково-дослідний

інститут луб'яних культур (далі ВНДІЛК) став головним галузевим науковим закладом Міністерства сільського господарства СРСР, який координував всі науково-дослідні роботи з проблем коноплярства. Мережа наукової установи в цей період складалася із дослідно-виробничого господарства, яке розміщувалося в передмісті Глухова і Золотоніської дослідної станції (Черкаська область).

У складі ВНДІЛК в зазначений період працювати 15 відділів і лабораторій, де проводили дослідження 78 наукових співробітників, серед яких 2 доктори наук і 21 кандидат наук. Загальна чисельність персоналу інституту складала 220 осіб. Саме в другій половині 1970-х років у зв'язку зі збільшенням відділів в інституті зростає не тільки загальна кількість працівників до 78, але й відбулося зростання частки молодих вчених до 26%. Потужні реорганізаційні перетворення пов'язувалися із науково-технічним процесом, інтенсивністю та інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією відмінностей між містом та селом. Планова економіка та максимально централізоване керівництво народногосподарським комплексом позначалися і на централізації управління аграрною наукою [19, с. 28]. Учені сільськогосподарської галузі мали забезпечити комплексне виконання дослідницької роботи науково-дослідними установами від початку наукових розробок до завершення та впровадження результатів наукових досліджень у виробництво, поєднати науковий пошук із навчальним процесом, а також сприяти зближенню сільськогосподарської науки й вищої освіти в країні. Потужні завдання ставила держава і перед науково-дослідними інститутами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-технічний потенціал виробництва та первинної переробки луб'яних культур досі не став предметом окремого історичного дослідження. Водночас, протягом другої половини 1940-х років до початку XXI століття були зроблені спроби виділити, проаналізувати та осмислити окремі аспекти науково-дослідної роботи вчених Всеукраїнського науково-дослідного інституту луб'яних культур у радянську добу. Окремі аспекти тематики статті досліджені у працях В.П. Ляшка, М.М. Сидоренка, Г.І. Сенченка, А.В. Тарасова, П. Т. Борисенка.

Метою статті є висвітлення найважливіших аспектів наукової діяльності вчених ВНДІЛК у 1971–1981 роках як наукового центру північного регіону УРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними джерелами написання статті стали протоколи Вченої ради ВНДІЛК (1971–1981 рр.), звіти ВНДІЛК, особові справи співробітників інституту, видання інституту та матеріали місцевих газет. На превеликий жаль, тема наукової діяльності ВНДІЛК майже не розкрита в науковій літературі. А проблема розвитку коноплярства, як в Україні, так і за її межами залишається актуальною, особливо на тлі прийняття в 2024 році закону про легалізацію медичного канабісу. Це означає, що лікарі тепер можуть призначати пацієнтам ліки на основі канабісу, які придбати можна буде за електронним рецептом. Саме тому наукова діяльність ВНДІЛК була і залишається важливою і перспективною навіть у XXI столітті [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28].

Основними напрямками роботи ВНДІЛК стали удосконалення і розробка нових методів селекції конопель, виведення високопродуктивних сортів і

гібридів конопель; розробка і удосконалення технології вирощування, збирання і первинної обробки, засобів механізації збирання, технології і стандартизація конопель; економіка коноплярства і селекція сортів льону-довгунцю. Крім того, на базі дослідно-виробничого господарства ВНДЛК дуже активно розвивалося первинне насінництво і виробництво елітного насіння перспективних і районованих сортів зернових культур, картоплі і багаторічних трав для господарств північних районів Сумської області [16, арк. 21 - 23].

Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (далі – ВНДІКО) був заснований Постановою Народного Комісаріату землеробства СРСР від 12 жовтня 1931 року на базі Української дослідної станції в м. Глухові, для вирішення низки важливих питань галузі коноплярства. В 1944 році установа була реорганізована, шляхом об'єднання двох науково-дослідних установ: ВНДІКО і Всесоюзного науково-дослідного інституту нових луб'яних культур (м. Москва) у ВНДЛК. Наукова діяльність учених інституту була відома не тільки в СРСР, а й за його межами. Визнанням роботи закладу кінця 70-х – початку 80-х років ХХ століття стали 42 авторські свідоцтва на винаходи і відкриття. Вченими установи були видані 43 наукові збірки, біля 80 різноманітних книжок і брошур, 3 довідника з коноплярства, десятки рекомендацій і методичних вказівок [28, арк. 7 - 10].

Досягнення установи демонструвалися на багатьох виставках в СРСР і за кордоном, де були відзначені трьома золотими, десятьма срібними і двадцяти чотирма бронзовими медалями.

За успіхи в науковій діяльності 14 співробітників інституту нагороджені орденами і медалями СРСР. Шість вчених ВНДЛК були нагороджені Державні премії СРСР: Г.І. Гончаров, С.С. Воловик, П.В. Котюхов, Г.І. Сенченко, В.О. Невинних, Г.О. Переверзев. Доктору сільськогосподарських наук, професору Г.І. Сенченко присуджене звання «Заслужений діяч науки УРСР», а кандидату технічних наук Г.І. Гончарову – звання «Заслужений механізатор УРСР» [27, арк. 63 – 65; 28, арк. 18 - 20].

Протягом 1971–1980 рр. вчені ВНДЛК завершили дослідження більше ніж з 130 тем і розділів, переважна більшість з яких на початку 80-х років була втілена в сільськогосподарське виробництво. Економічний ефект від втілення наукових розробок інституту склав біля 9 мільйонів рублів на рік.

За п'ятдесят років своєї діяльності інститут виконав значний обсяг наукових досліджень, що мають велике теоретичне і практичне значення для розвитку коноплярства, як межах країни, так і за кордоном. Вперше в світовій практиці в 1935 році в інституті був виведений сорт одночасно дозріваючої, а протягом 1979–1981 – низка сортів однодомних конопель.

В період з 1971–1981 років директором ВНДЛК був науковець неординарних здібностей, вчений-дослідник Григорій Іванович Сенченко. На цій посаді він пропрацював протягом 1960–1987 років. І ці роки можна беззаперечно вважати найбільш продуктивними в роботі наукової установи. Г.І. Сенченко розумів, що для закріплення досягнутих інституту успіхів у коноплярстві варто розробляти і використовувати в роботі прогресивні технологічні прийоми вирощування і первинної переробки конопель. Як директор і як селекціонер він

вважав, що майбутнє за однодомними коноплями [18 арк. 63 – 64; 19, арк. 28 - 30].

Тому створення однодомних конопель відбувалося паралельно селекції дводомних. Дослідження з коноплями, які розпочав ще М.М. Гришко, не припинялися протягом всіх років існування інституту. Навіть у період Другої світової війни дослідження проводилися на базі Починківського дослідного поля в Горьківській області. Такі видатні вчені, як Є.С. Гуржій, Р.Й. Каплунова, Г.Й. Аринштейн і Г.А. Хреннікова продовжували наукові пошуки, розпочаті М.М. Гришком. Але перші сорти однодомних конопель, не дивлячись на всі зусилля селекціонерів, за продуктивністю значно поступалися дводомним. І тільки, залучивши до гібридизації в якості материнської форми вископродуктивний сорт ЮС-6, науковцями інституту під керівництвом Г.І. Сенченка вдалося отримати новий перспективний гібрид, який і став основою сорту однодомних конопель ЮСО-1. Саме цей сорт був районований у 1968 році і його втілили у виробництво. ЮСО-1 став достойним конкурентом дводомним коноплям [26, арк. 83 – 85; 27, арк. 37 - 39].

Розроблені в 70-ті роки вченими ВНДІЛК методи селекції дозволили створити високоякісні сорти конопель, які в 1,5 – 2 рази перебільшили за змістом і врожайністю волокна сортів, які раніше існували. Ці роботи були нагороджені Державною премією СРСР.

Всього за п'ятдесят років (1931–1981) селекціонерами наукової установи було виведено 38 сортів конопель, 40 сортів кенафу, 10 сортів джуту, 5 сортів канатнику [28, арк. 34–36].

Значних творчих здобутків колективів ВНДІЛК досяг протягом 1971–1981 років. Творчі нароби вчених були спрямовані на рішення корінних проблем подальшого розвитку і підвищення ефективності коноплярства в СРСР. Саме за цей період селекціонерами інституту були виведені 8 сортів і один гібрид конопель, п'ятеро з яких було районовано. Основними напрямками в селекційній роботі з коноплями було виведення і втілення сортів однодомних конопель, які виключають необхідність ручної вибірки посконі і забезпечують можливість проведення механізованого збирання насінневих посівів. Вирощування сортів однодомних конопель дає економію трудовитрат 15 – 20 людино-днів на 1 га [24, арк. 107; 25, арк. 62; 26, арк. 85; 27, арк. 61–62].

Успішно налагодивши селекцію однодомних конопель і залучивши до цієї справи молодих селекціонерів В.Г. Вировця, Л.М. Горшкову, І.І. Щербаня, М.І. Таракана, В.П. Ситника, М.М. Орлова та інших Григорій Іванович був змушений зосередити зусилля на вирішенні нової проблеми, пов'язаної з нейтралізацією наркотичної активності посівних конопель. Саме створення безнаркотичних конопель – окрема яскрава сторінка в роботі селекціонерів наукової установи на чолі із Г.І. Сенченка. У даній ситуації селекція була заснована як метод боротьби з розповсюдженням наркоманії. Основою цих досліджень став закон про спадкову мінливість в гомологічних рядах, відкритий академіком М.І. Вавіловим [15, арк. 89].

В 70–80-х роках існувала реальна загроза заборони культивування посівних конопель в країні. Селекціонери ВНДІЛК розпочали активно працювати над

створенням нових сортів конопель із зниженим вмістом канабіноїдних сполук, які не викликають наркотичне збудження. Варто відзначити, що науковці взяли на себе велику відповідальність, бо такі дослідження не мали аналогів у світі [14, арк. 100; 15, арк. 90].

Для початку вчені провели методичні розробки, одержано новий вихідний матеріал, на основі якого протягом 1974–1981 рр. створено і у 1980 році районовано два перших сорти конопель зі зниженим вмістом каннабіноїдів (ЮСО-14 і ЮСО-16). В 1981 році сорти конопель селекції інституту займали 67% загальної посівної площі конопель в країні. Наступним етапом наукового пошуку селекціонерів інституту стало створення нового покоління сортів з практично повною відсутністю канабіноїдних сполук. Саме для цього вченими інституту було витрачено багато зусиль на вивчення генетики ознаки канабіноїдів, розроблення методики визначення їх вмісту на прикладі сорту ЮС-22 тощо [2, арк. 108; 5, арк. 11; 6, арк. 3–4].

Одним із основних напрямків роботи вчених установи стала розробка системи насінництва сортів дводомних й однодомних конопель та прогресивні технології їх вирощування, ефективні системи живлення, захисту від шкідників, хвороби і бур'яну.

Втілення у виробництво науково обґрунтованої технології вирощування конопель забезпечило отримання в середньоруській зоні коноплесіяння врожай волокна 12 – 15 ц/га і насіння 9 – 11 ц/га, а в південній, відповідно, 10 – 12 і 5 – 6 ц/га [7, арк. 9; 16, арк. 2 - 3].

Крім практичної селекції в лабораторії велися доволі об'ємні теоретичні дослідження з окремої гібридизації і підбору батьківських похідних зразків для схрещення з метою отримання цінного похідного матеріалу. Також вивчалось генетичне різноманіття сортів вітчизняної і закордонної селекції, а також світова колекція ВІРу. В лабораторії був опрацьований найточніший на той час метод – метод газорідинної хроматографії, який дозволив визначити в рослинах конопель 1 мільйонну частку відсотка тетрагідроканнабінолу (далі – ТГК).

Як відомо, всі роботи по збиранню і первинному обробітку конопель в довоєнний період проводилися вручну. Саме тому, зусилля відділу механізації збирання луб'яних культур були зосереджені також і на розробці коноплезбиральних машин. В результаті проведених досліджень в 1971–1981 роках інженерами ВНДІЛК були виконані наступні роботи:

- Створена нова коноплеснопов'язалка ЖСК-2,1, проведено державне випробування, удосконалена після держвипробування і втілена у виробництва. На 1981 рік ця машина була основною під час збирання конопель. Завод випустив 5618 коноплезбиральних комбайнів. Був створений також коноплезбиральний комбайн ККП-1,8 для збирання насінневих конопель, за замовленнями коноплесіючих господарств в країні випущено всього 269 комбайнів і 6833 коноплемолотарки МЛК-4,5, створені у 70-ті роки інститутом [4, арк. 3; 7, арк. 9; 15, арк. 89 – 90; 16, арк. 38].

- На початку 80-х років саме ця машина стала основною під час збирання посівів конопель в СРСР (130 тисяч га). Щорічний економічний ефект від втілення вказаних машин склав біля 1,6 млн. рублів.

- Розроблені конструкції, виготовлений макетний зразок і проведені відомчі випробування підборщика молотарки, для збирання стебел із стрічки і очеса листя і суцвіть або обмолоту при збиранні насінневих конопель.

- Обґрунтована і розроблена нова технологія роздільного збирання зеленцевих посівів конопель, включаючи розстил зрізаних стебел в стрічку і наступний підбір їх у вигляді соломи або трести росяного мочіння [24, арк. 78; 25, арк. 63; 26, арк. 94].

- Обґрунтовані агротехнічні вимоги і розроблена конструкція нової коноплежниварки з розстилочним і в'язальним апаратом, був створений новий коноплепідборщик. Нові машини ЖК-1,9 і коноплепідборщик пройшли у 1978–1979 рр. успішні державні випробування, за результатами яких були рекомендовані до виготовлення дослідної партії. Під час втілення цих машин у виробництво економічний ефект склав біля 129 млн. рублів.

- Вченими також була розроблена технологія і створені технічні засоби для збирання соломи конопель з поля тюками.

Варто також відзначити, що нові машини ЖК-1,9 і КП-1 виконані раніше запланованих термінів, встановлених Постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР від 19 червня 1978 року №520 [27, арк. 53; 28, арк. 39].

Застосування цих машин дало змогу скоротити витрати праці на 1 га з 226 до 174 люд/год. При збиранні насінневих конопель комбайном витрати праці на 1 га скоротилися з 253 до 80 люд/час.

На початок 1981 року в господарствах СРСР, які займалися вирощуванням конопель, працювало 5,5 тисяч коноплеснопов'язалок із загальним економічним ефектом 1,16 млн. руб. на рік.

Виконуючи завдання уряду, інженери інституту разом із ДСКБ Люберецького заводу в 1963-1964 рр. створили комбайн КСТ-1 для збирання цукрової тростини в республіці Куба [4, арк. 2; 7, арк. 8].

Науковцями інституту була розроблена також система машин для вирощування конопель і кенафу і складені перспективні технологічні карти на 1981–1985 рр., 1986–1990 рр. і на період до 2000 року.

Активно працювала також лабораторія технології первинного обробки конопель і кенафу, вченими цього відділу була розроблена й втілена у виробництво нова технологія водно-повітряного мочіння соломи конопель, яка дала змогу перейти від примітивної мочки в копанях до мочки в промисловій основі. Вона дозволила скоротити тривалість процесу мочіння в 2 – 3 рази, підвищити якість волокон, а також попіклуватися про навколишнє середовище.

Інженерами-науковцями ВНДІЛК створений, виготовлений і втілений у виробництво комплекс машин для первинного обробки конопель. Розроблені стандарти на тресту і соломі конопель, стеблі і луб кенафу [8, арк. 34; 9, арк. 27; 10, арк. 34; 11, арк. 78].

В інституті також наприкінці 70-х років ХХ ст. була вирішена низка проблем економіки галузі: прогнозування розвитку, раціональне розміщення, спеціалізація, концентрація, система оплати праці і матеріального стимулювання.

Крім того, вченими ВНДІЛК протягом 1971–1981 років проводилася активна робота в галузі селекції, технології виробництва і механізації збирання конопель

з країнами Ради економічної взаємодопомоги: Угорською Народною Республікою, Польською Народною Республікою і Соціалістичною Республікою Румунією. В цих країнах працювали створені в інституті коноплезбиральні машини, в Угорщині була втілена, розроблена вченими інституту й удосконалена технологія водно-повітряного мочіння соломи конопель. Фахівці інституту щорічно виїздили в соціалістичні країни для обміну досвідом і надання науково методичної допомоги спорідненим науковим установам [16, арк. 101; 18, арк. 109].

У відповідності до постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР починаючи з 1974 р. лабораторія селекції льну та генетики конопель і льону ВНДІЛК займався селекційною роботою по льону-довгунцю. В результаті продуктивної десятирічної роботи всебічно були вивчені 150 колекційних зразків, і у 1979 році виділено 10 сортозразків селекції інституту. У підсумку цієї роботи в 1980 році вченими інституту був переданий в держсортовипробування перший сорт льону-довгунцю Глухівський 1. Крім того, було організовано також виробництво насіння маточної еліти другої генерації районованого сорту льону-довгунця для льоносіючих областей України [6, арк. 3 – 4; 15, арк. 56].

ВНДІЛК також виробляв насіння супереліти селекційних сортів конопель, виведених в інституті. З цією метою організовано їх первинне насінництво. Крім того, вчені інституту займалися також виробництвом елітних насінь зернових культур, багаторічних трав і картоплі, забезпечуючи ними насіннєві господарства першої групи північних районів Сумської області.

За дослідно-виробничим господарством інституту закріплено 7108 га землі, в тому числі сільськогосподарських угідь 5526 га, пашні 4678 га. Скільки продукції вироблено на землях підпорядкованих господарству показано у Таблиці 1.

Таблиця 1

Основні підсумки роботи господарства за 1971–1980 рр.

[15, арк. 37 - 38]

Показники	Од. вимірювання	Середньорічне за 1971 – 1975 рр.	Середньорічне за 1976 – 1980 рр.	1976 – 1980 у % до 1971 – 1975 рр.
1	2	3	4	5
Зернові	т	5875	6006	114,4
Коноплі-волокно	т	197	403	204,5
Конопля-насіння	т	51	108	211,7
Картопля	т	5504	6176	112,2
Кукурудза, зелена маса	т	14168	14527	102,5
Кормові коренеплоди	т	4870	5610	115,9
М'ясо на 100 га с/г угідь	ц	83,8	94,4	112,6
Молока на 100 га с/г угідь	ц	415,4	534,7	128,6
Удій на 1 корову	кг	2587	2850	110,2

Упродовж 1971–1981 років в інституті і його дослідному господарстві виконана велика програма по будівництву виробничих об'єктів, доріг, житла і об'єктів соціально-культурного призначення. Так, за 10 років було побудовано і здано в експлуатацію: лабораторний корпус інституту, вегетаційний будиночок, три зерноочисні пункти, зерносклад на 2 тис. т., картоплесховище на 2 тис. т., два склади мінеральних добрив на 2752 т, свинарник на 100 свиноматок, телятники на 835 голів, корівник на 200 голів, гараж для тракторів і автомобілів, пункт технічного обслуговування з майстернею, силососховище на 2 тис. т., культурні пасовища на площі 220 га, штучний полив полів на площі 120 га, культурні мочила для конопель, 16 км доріг з твердим покриттям, житлових будинків на 167 квартир, їдальню, дитячий садок на 140 місць, клуб «Супутник», 8-річну школу, водопровід – 11 км, каналізаційні мережі 2 км, озеро площею 260 га і інші об'єкти. Всього було вкладено в будівництво перерахованих об'єктів більш ніж 5,5 млн. руб. [16, арк. 39 - 40].

Науковими кадрами ВНДІЛК був забезпечений також завдяки власній підготовці наукових кадрів. Після закінчення аспірантури 75 науковців захистили кандидатські дисертації, а 16 – докторські, в тому числі за 1971 – 1981 рр. докторських дисертацій захистили 2, кандидатських – 19.

Питання теорії росту і розвитку, мінливості і спадковості основних господарсько цінних ознак, а також загальної комбінаційної і специфічної комбінаційної здібності у конопель, теорія статі взаємоперетворення одних статевих форм в інші, віддалена гібридизація, методи селекції високоволокнистих сортів і гібридів, методи селекції високоволокнистих сортів і гібридів, методи отримання однодомних і одночасно дозріваючих конопель, методи селекції безгашишних сортів були достатньо повно висвітлені в працях інституту за 1971–1981 рр і докторських дисертаціях Сенченка Г.І., Аринштейн Г.Й., Дьомкіна О.П., Жатова О.І., а також кандидатських дисертаціях Мигалья М.Д., Измалкова В.І, Гапича І.В., Горшкової Л.М., Вировця В.Г., Логинова М.І., Колядка І.В., Ситника В.П. [4, арк. 2; 6, арк. 4]

Питання теорії живлення, живлення конопель, основні заходи вирощування і захисту її від шкідників, хвороб і бур'янів були висвітлені в працях інституту. Монографіях і захищених кандидатських і докторських дисертаціях Жукова М.С., Бедака Г.Р., Борисенка П.Т., Тарасова О.В., Жалниної Л.С., Степанова Г.С., Грабовського М.П., Измалкова В.І., Заворотченко І.С., Гольцевої О.Ф., Максименко Л.М., Нечипоренко О.С., Ступакова І.О., Василенко Є.Д., Ткалича М.П. і інших [7, арк. 8; 28, арк. 37 - 38].

Теоретичні основи створення коноплезбиральних машин достатньо повно висвітлені в працях, монографіях і захищених дисертаціях Гончарова Г.І., Ляшенко С.Н., Горшкова А.П., Коваленко О.Л. і інших.

За питань технології виготовлення трести і створення державних стандартів видані наукові праці, рекомендації, технічна документація і проєкт водноповітряного мочіння конопель, захищена докторська дисертація Тимошина М.О., кандидатські – Суслопарової Л.І., Бондаревої А.Г., Жатової А.Є. [28, арк. 39 - 40]

Висновки. Період 1971–1981 років можна вважати часом розквіту наукової діяльності ВНДІЛК. Адже саме тоді були виведені високопродуктивні сорти дводомних і одностомних сортів конопель, а також велика увага приділялась виведенню сортів з низьким вмістом ТГК, що давало змогу вирішити проблему заборони вирощування конопель. Завдяки плідній роботі відділу механізації створено більше десятка нових зразків машин для обробітку і збирання конопель та переробного обладнання. Втілена у виробництво нова технологія водно-повітряного мочіння соломи конопель, що дала змогу скоротити тривалість процесу мочіння в 2-3 рази, підвищити якість волокна і повністю відповідала вимогам з охорони навколишнього середовища.

Для отримання високих результатів при вирощуванні луб'яних культур у ВНДІЛК завжди приділялась значна увага дослідженню процесу сівозмін, живленню луб'яних культур, розробленню системи обробітку ґрунту і хімічним способам боротьби із шкідливими рослинами й комахами. Плідно працював і економічний відділ інституту, який зміг досягти економічного ефекту від втілення нових розробок вчених установи в розмірі 9 млн. руб. на рік.

Література

1. Агротехнический отчет по льну-долгунцу и конопле за 1970 г. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (Далі – ЦДАВОУ). Ф. Р-27. Оп. 22. Спр. 2078. Арк. 1–66.
2. Сводный координационный план научно-исследовательских работ Южного отделения ВАСХНИЛ на 1976–1980 гг. *ЦДАВОУ*. Ф. Р-5176. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 1–325.
3. Приказ Министерства сельского хозяйства СССР №290-к о назначении директором ВНИИЛК Г.И. Сенченко. 21.06.1960 г. *Державний архів Сумської області* (Далі – ДАСО). Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 34.
4. Протоколы производственных совещаний работников отдела механизации 28.12.1971 г. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 274. 4 арк.
5. Постановления Совета Министров УССР 23.02.1972 – 15.05.1972 г. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 286. 20 арк.
6. Приказ по Министерству СССР №136 о премировании работников сельского хозяйства за выведение новых и улучшение существующих сортов и гибридов сельскохозяйственных культур. 02.07.1973 г. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 296. Арк. 3–4.
7. Переписка с МСХ СССР и УССР о научно-исследовательской деятельности института 03.01.1973 – 29.11.1973 г. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 297.16 арк.
8. Годовой отчет за 1973 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 120. 161 арк.
9. Годовой отчет за 1974 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 123. 107 арк.
10. Годовой отчет за 1975 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 129. 144 арк.
11. Годовой отчет за 1976 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 134. 136 арк.
12. Годовой отчет за 1977 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 141. 129 арк.
13. Годовой отчет за 1978 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 146. 172 арк.
14. Годовой отчет ВНИИЛК за 1979 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 150. 134 арк.
15. Годовой отчет за 1980 год. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 161. 150 арк.
16. Протоколы постоянного действующего производственного совещания 15.03. – 10.08.1982 года. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 3. Спр. 176. 5 арк.
17. Особова справа Вировця В'ячеслава Гавриловича. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур Національної академії аграрних наук України* (Далі – ВАІЛКНААНУ) 236 арк.

18. Особова справа Сенченко Григорія Івановича. *ВАЛКНААНУ*. 202 арк.
19. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1971 год. *ВАЛКНААНУ*. 187 арк.
20. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1972 год. *ВАЛКНААНУ*. 119 арк.
21. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1973 год. *ВАЛКНААНУ*. 161 арк.
22. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1974 год. *ВАЛКНААНУ*. 132 арк.
23. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1975 год. *ВАЛКНААНУ*. 176 арк.
24. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1976 год. *ВАЛКНААНУ*. 145 арк.
25. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1977 год. *ВАЛКНААНУ*. 101 арк.
26. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1978 год. *ВАЛКНААНУ*. 109 арк.
27. Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1979 год. *ВАЛКНААНУ*. 99 арк.
28. Протокол юбилейної сесії Ученого Совету ВНИИЛК, посвященої 50-літтю со дня заснування інституту, жовтень 1981 року. *ВАЛКНААНУ*. 123 арк.

**SCIENTIFIC AND TECHNICAL SUPPORT FOR BAST CROP
CULTIVATION BY SCIENTISTS OF THE ALL-UNION SCIENTIFIC
RESEARCH INSTITUTE OF BAST CROPS (1971–1981)**

Basil Svitlana

Ph.D., teacher of history and law at the *Shostka Secondary School of I-III degrees* No. 12 of the Shostka City Council of the Sumy Region

Shostka, Ukraine

e-mail: bsm-sveta@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8747-3502>

***Abstract.** The article highlights the research and development activities of the All-Union Research Institute of Bast Cultures in the city of Hlukhiv, Sumy Oblast, at the turn of the 70s and 80s of the 20th century. After all, it was during this period that the scientific institution was at the peak of its development, leading scientists created high-yield varieties and hybrids of monoecious hemp, developed new methods of plant cultivation, and made a certain breakthrough in the field of mechanization of hemp cultivation. **Purpose:** to reveal the most important aspects of the scientific activity of scientists of the All-Union Research Institute of Bast Cultures in 1971–1981 as a scientific center of the northern region of the Ukrainian SSR. **Methods.** To solve the research problems, general scientific methods were used: analysis, synthesis, classification, typology. Special attention was paid to the historical methods of scientific knowledge: problem-chronological, comparative-historical, retrospective, periodization. Methods of historiographic and source analysis were applied. **Scientific novelty.** The article provides a comprehensive assessment of the scientific achievements of All-Union Research Institute of Bast Cultures scientists in the development of hemp, flax, and rare bast crops. The priority areas of scientific activity are summarized, their characteristic features are outlined, and their role in the formation of agricultural science in the period under study is highlighted. **Results.** The main achievements and achievements of All-Union Research Institute of Bast Cultures scientists in the cultivation and primary processing of hemp and long flax have been identified, which made the institution famous not only in the USSR, but also abroad. The mechanization department created about 50 machines for simultaneous harvesting and threshing of bast crops, which significantly reduced the amount of manual labor in the process of growing plants and increased the productivity of 140 agricultural producers. **Conclusions.** The period 1971–1981 can be called a time of active development of scientific activities of the All-Union Research Institute of Bast Cultures. It was at this time that highly productive dioecious and monoecious hemp varieties were created, and significant*

attention was paid to the development of varieties with a low tetrahydrocannabinol content, which allowed solving the problem of the ban on the cultivation of this crop. To achieve high results in growing bast crops, All-Union Research Institute of Bast Cultures systematically studied crop rotations, plant nutrition, and developed methods of soil cultivation and chemical protection against weeds and pests.

Keywords: All-Union Research Institute of Bast Cultures, hemp, monoecious hemp, dioecious hemp, scientific activity.

References

1. *Agrotehnicheskij otchet po lnu-dolguncu i konople za 1970 g. [Agrotechnical report on flax and hemp for 1970]* (1970). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (Dali – TsDAVOU). (F. R-27. Op. 22. Spr. 2078. Ark. 1–66) [in Russian].
2. *Сводный координационный план научно-исследовательских работ Южного отделения ВАСХНИЛ на 1976–1980 гг. [Consolidated coordination plan for research work of the Southern Branch of the All-Union Academy of Agricultural Sciences named after V. I. Lenin for 1976–1980]* (1976). TsDAVOU (F. R-5176. Op. 1. Spr. 964. Ark. 1–325) [in Russian].
3. *Prikaz Ministerstva selskogo hozyajstva SSSR №290-k o naznachenii direktorom VNILK G.I. Senchenko. 21.06.1960 g. [Order of the USSR Ministry of Agriculture No. 290-k on the appointment of G.I. Senchenko as director of All-Union Research Institute of Bast Cultures. 21.06.1960.]* (1960). Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (Dali – DASO) (F. R-5485. Op. 1. Spr. 269. Ark. 34) [in Russian].
4. *Protokoly proizvodstvennyh soveshanij rabotnikov otdela mehanizacii 28.12.1971 g. [Minutes of production meetings of employees of the mechanization department on 12/28/1971]* (1971). DASO (F. R-5485. Op. 1. Spr. 274. 4 ark.) [in Russian].
5. *Postanovleniya Soveta Ministrov USSR 23.02.1972 – 15.05.1972 g. [Resolutions of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR 23.02.1972 – 15.05.1972.]* (1972). DASO (F. R-5485. Op. 1. Spr. 286. 20 ark.) [in Russian].
6. *Prikaz po Ministerstvu SSSR №136 o premirovanii rabotnikov selskogo hozyajstva za vyvedenie novyh i uluchshenie sushestvuyushih sortov i gibridov selskohozyastvennyh kultur. 02.07.1973 g. [Order of the USSR Ministry No. 136 on rewarding agricultural workers for developing new and improving existing varieties and hybrids of agricultural crops. 02.07.1973]* (1973). DASO. (F. R-5485. Op. 1. Spr. 296. Ark. 3–4) [in Russian].
7. *Perepiska s MSH SSSR i USSR o nauchno-issledovatel'skoj deyatel'nosti instituta 03.01.1973 – 29.11.1973 g. [Correspondence with the Ministry of Agriculture of the USSR and the Ukrainian SSR about the research activities of the institute 01/03/1973 – 11/29/1973]* (1973). DASO (F. R-5485. Op. 1. Spr. 297. 16 ark.) [in Russian].
8. *Godovoj otchet za 1973 god [Annual report for 1973]* (1973). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 120. 161 ark.) [in Russian].
9. *Godovoj otchet za 1974 god [Annual report for 1974]* (1974). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 123. 107 ark.) [in Russian].
10. *Godovoj otchet za 1975 god [Annual report for 1975]* (1975). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 129. 144 ark.) [in Russian].
11. *Godovoj otchet za 1976 god [Annual report for 1976]* (1976). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 134. 136 ark.) [in Russian].
12. *Godovoj otchet za 1977 god [Annual report for 1977]* (1977). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 141. 129 ark.) [in Russian].
13. *Godovoj otchet za 1978 god [Annual report for 1978]* (1978). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 146. 172 ark.) [in Russian].
14. *Godovoj otchet VNILK za 1979 god [Annual report of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1979]* (1979). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 150. 134 ark.) [in Russian].

15. *Godovoj otchet za 1980 god [Annual report for 1980]* (1980). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 161. 150 ark.) [in Russian].
16. *Protokoly postoyannogo dejstvuyushogo proizvodstvennogo soveshaniya 15.03. – 10.08.1982 goda [Minutes of the permanent production meeting from 15.03. – 10.08.1982]* (1982). DASO (F. R-5485. Op. 3. Spr. 176. 5 ark.) [in Russian].
17. *Osobova sprava Vyrovtsia Viacheslava Havrylovycha [Personal file of Vyacheslav Gavrylovich Vyrovets]*. Vidomchyi arkhiv Instytutu lubianykh kultur Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy (Dali – VAILKNAANU) 236 ark.
18. *Personal file of Senchenko Hryhoriy Ivanovych [Osobova sprava Senchenko Hryhoriia Ivanovycha]*. VAILKNAANU. 202 ark.
19. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1971 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1971]* (1971). VAILKNAANU. 187 ark. [in Russian].
20. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1972 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1972]* (1972). VAILKNAANU. 119 ark. [in Russian].
21. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1973 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1973]* (1973). VAILKNAANU. 161 ark. [in Russian].
22. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1974 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1974]* (1974). VAILKNAANU. 132 ark. [in Russian].
23. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1975 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1975]* (1975). VAILKNAANU. 176 ark. [in Russian].
24. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1976 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1976]* (1976). VAILKNAANU. 145 ark. [in Russian].
25. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1977 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1977]* (1977). VAILKNAANU. 101 ark. [in Russian].
26. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1978 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1978]* (1978). VAILKNAANU. 109 ark. [in Russian].
27. *Protokoly zasedanij Uchenogo Soveta VNIILK za 1979 god [Minutes of the meetings of the Scientific Council of All-Union Research Institute of Bast Cultures for 1979]* (1979). VAILKNAANU. 99 ark. [in Russian].
28. *Protokol yubilejnoj sessii Uchenogo Soveta VNIILK, posvyashennoj 50-letiyu so dnya osnovaniya instituta, oktyabr 1981 goda [Minutes of the jubilee session of the Scientific Council of VNIILK, dedicated to the 50th anniversary of the founding of the institute, October 1981]* (1981). VAILKNAANU. 123 ark. [in Russian].

УДК 930.85(477)+791

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-69-78

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ЯК ЗАСНОВНИК ЖАНРУ ПОЕТИЧНОЇ КІНОПОВІСТІ: ЕСТЕТИКА, НОВАТОРСТВО ТА КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

Петренко Наталія

Ph.D., старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: petrenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3781-6372>

Бабенко Дмитро

аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: dimababenkonr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8453-2819>

Анотація. У статті розкрито багатогранний творчий шлях Олександра Довженка як видатного митця, що органічно поєднав у своїх творах здобутки світової цивілізації та рідного народу. **Мета:** дослідити творчість Олександра Довженка як засновника жанру поетичної кіноповісті, розкрити естетичні особливості його творчого стилю, проаналізувати новаторські підходи до кінематографу, які він запровадив, та визначити його роль у формуванні культурного контексту України й світового кінематографу. **Методи:** для вирішення мети статті використані аналіз, синтез, хронологічний, історико-біографічний методи. **Наукова новизна.** У публікації всебічно осмислено творчість О. Довженка як унікального феномена світової культури, що поєднує естетичну глибину, моральні ідеали та мистецькі інновації. Дослідження відкриває нові перспективи розуміння кіноповісті як жанру, що синтезує літературну і кінематографічну традиції, утверджуючи духовні цінності та національну ідентичність. **Результати дослідження.** Розкрито багатогранність таланту Олександра Довженка, який органічно поєднав найкращі надбання світової культури та українського народу у своїй творчості. Узагальнено його мистецьке кредо, яке базувалося на прагненні знаходити правду через красу, що стало визначальним у його естетичній філософії. Охарактеризовано новаторські підходи Довженка до кіномистецтва, зокрема запровадження жанру кіноповісті та використання кінометафор для вираження ідей. Відзначено вплив його творчої спадщини, яка стала своєрідним літописом епохи та джерелом натхнення для багатьох поколінь митців. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження встановлено, що особливостям поезики кіноповістей О. Довженка притаманна метафоризація з психологічним змістом, яка виконує експресивну функцію і відображає особисте ставлення автора. Характерною рисою стилю є масштабна та емоційно насичена гіпербола. Велике значення надається художній деталі, що розкриває ідейно-тематичний зміст творів. Завдяки цим прийомам О. Довженко створив високохудожні твори на перетині літератури і кінематографу.

Ключові слова: Олександр Довженко, кіноповість, кінематограф, новаторство, кіномистецтво.

Постановка проблеми. Олександр Довженко – постать, яка стала знаковою для розвитку світового кінематографа. Його творчість знаменувала собою не лише утвердження нового жанру – поетичної кіноповісті, але й створення унікальної художньої естетики, що поєднала національні культурні традиції з новаторськими підходами до візуального мистецтва. У контексті розвитку української культури ХХ століття Довженко виступив як митець, здатний передати через кінематографічний образ національний дух і багатовимірність світосприйняття українців. Однак, попри значний внесок митця у формування кінематографічного мистецтва, його спадщина залишається недостатньо дослідженою у контексті аналізу естетичних новацій і жанрових особливостей.

Розкриття теми необхідне задля глибшого осмислення ролі Довженка як засновника поетичної кіноповісті, враховуючи його новаторський підхід до кіно як синтетичного мистецтва, що інтегрує літературні, візуальні та музичні елементи. Вивчення творчості митця в історичному і культурному контексті дозволяє не лише краще зрозуміти еволюцію українського кінематографа, але й простежити, як його роботи вплинули на світову кіноіндустрію, ставши джерелом натхнення для режисерів різних епох. Таким чином, ця тема має як наукову, так і культурну значущість, сприяючи збереженню і популяризації національного мистецького спадку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання характеристики Олександра Довженка як засновника жанру кіноповісті не є широко розкритим та дослідженим. Окремі дослідники лише дотично торкалися цього питання, здебільшого при вивченні тих чи інших особливостей творів О. Довженка. Зокрема, Суховій Л., Шарова Т., Шаров С. характеризують кіноповісті митця з точки зору естетики та відчуттів, Крижанівський Б., Сиводід О. через біографію Довженка розкривають питання його творчості та кінематографічної спадщини, та інші.

Мета статті – дослідити творчість Олександра Довженка як засновника жанру поетичної кіноповісті, розкрити естетичні особливості його творчого стилю, проаналізувати новаторські підходи до кінематографу, які він запровадив, та визначити його роль у формуванні культурного контексту України й світового кінематографу.

Виклад основного матеріалу. О. Довженко був настільки талановитим, що у своїх творах органічно поєднав найкращі надбання світової цивілізації та рідного народу. Творча спадщина цього генія екрана та пера забезпечила йому місце серед найбільших світил людства. Вустами митців людство розкривається світові. Саме з цією місією О. Довженко увійшов у сферу світової культури, а відтак його гуманістичну творчість зрозуміли на всіх континентах і в усіх галузях мистецтва, у яких розвивалася діяльність митця.

«Світ ловив мене, але не спіймав» [6, с. 17]. Це геніальне сквородинівське узагальнення має досить відчутну аналогію в моральній концепції О. Довженка: «Благословляю вас, що не впіймали ви мене. Що не дали мені в руки меча, ні клейнода, ні печаті, ні заборонного статуту. Що звільнили мене від тягара управління, не примусили забороняти, гнати, не терпіти, розлучати» [3, с. 6].

Таке суспільно-громадське і морально-етичне кредо великого режисера і письменника. Ще важливіше знати мистецьке кредо О. Довженка: «Якби мені довелося вибирати між красою і правдою, я б вибрав красу. В ній більше істини, яка глибша за просту правду. Що прекрасне, то правда. Якщо ми не досягнемо її, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сьогоденні, ні в майбутньому... Краса – найбільший учитель, доказом цього є мистецтво: художники, скульптори, архітектори, поети. Я хочу шукати красу у всьому, тобто правду» [3, с. 18-19]. Саме в цих рядках відчувається естетична глибина О. Довженка, його особиста трагедія. Якщо зібрати звести до одного памфлету всі авторські творчі дороговкази письменника – вони складуть гімн протистояння правди мистецтва і злободенній реальності, якій не під силу зломити творчий порив митця.

О. Довженка можна вважати людиною з двома великими вподобаннями (кіно та література), двома життєписами (біографія офіційна, канонізована в радянські часи, біографія неофіційна, прокоментована після виходу «Україна в огні» і «відкорегованого» Ю. Солнцевою «Щоденника»), двома долями (одна в Україні, друга в Москві, в «обіймах великого диктатора»), двома поглядами і двома переконання, нарешті: «У «Щоденнику» спостерігаються ніби два автори, в кожного з яких своя правда, своє бачення України. Один із них – тверезий оглядач, який бачить дійсність такою, як вона є, без прикрас». Другий, точніше творець, рішуче заперечують цю реальність» [7, с. 190].

О. Довженко різко вирізнявся на загальнім тлі інтелігентної еліти своєї доби. Він не вкладався в рамки свого часу, виходячи з нього силою своїх ідей, талантом, світоглядом, духовною незламністю у боротьбі за незалежну Україну. Він був неповторним у своїх художніх творах, насичених генетичною і Богом даною любов'ю до людини, до народу, життя, що тепер називають Довженківською красою.

О. Довженко починав свій шлях у мистецтві як художник. Згодом його творчість переходить у кіно. Такий вибір митця пояснюється тим, що уперте бажання бути максимально корисним своєму народові примусило його все більше і більше схилитися до кінематографа як до масового мистецтва. Це визначило не лише спрямованість творчості українського кінорежисера і письменника, а й стало місією усього його життя.

Творча спадщина О. Довженка – багатогранна. С. Коба зазначав, що це всесвітньо відомий режисер-новатор, творчість якого показала світовому кіно нові шляхи естетичного осмислення реальності. Він був сценаристом, який створив новий літературний жанр: кіноповість. Це письменник, унікальний майстер який, вживає пристрасне й полум'яне слово, пройняте революційним пафосом і народною мудрістю. Він також був художником, що займало чільне місце в його біографії та творчій діяльності. О. Довженко був учителем, вихователем: в молодості – шкільний, а в дорослому віці – нового покоління кінодіячів. Також державний діяч і громадянин – неспокійний і зацікавлений» [8, с. 10]. Усі ці обдарування багатой натури митця органічно взаємодоповнювались і взаємозбагачувалися, сприяючи плідним пошукам духовного вираження його могутньої творчої індивідуальності.

Спадщина О. Довженка це немов суцільний літопис, який охоплює всі важливі епохи становлення нового життя від революції 1917 р. до розгорнутого будівництва нового суспільства. За свою творчу кар'єру О. Довженко поставив 14 художніх і документальних фільмів, створив 15 літературних сценаріїв і кінематографічних оповідань, дві п'єси, одну автобіографічну повість, понад 20 оповідань і новел, написав велику кількість публіцистичних статей і теоретичних праць, щодо питань кінематографії.

Перші фільми О. Довженка – сатиричні комедії «Вася-реформатор» (1926) та «Ягідка кохання» (1926). Коли О. Довженко починав працювати в кіно, він планував працювати виключно в комедійному жанрі. Написавши сценарій комедії «Вася-реформатор», О. Довженко знімає 500-метрову «пілотну» стрічку «Ягідка кохання». Він мріє оновити жанр, стверджуючи про те, що персонажі наших комедій чомусь позбавлені інтелекту, але має бути навпаки. Комедія не має нічого спільного з розумовою відсталістю [4, с. 101]. Про свій перший фільм автор говорив так: «Я ще не працюю. Я вчуся роботи» [4, с. 115].

Мрією О. Довженка було національне кіно, наближення його до народного мистецтва. У 1928 році «Звенигора», яка з'явилася на екранах України, стала справжньою сенсацією. У цьому фільмі вперше яскраво проявилось чисте довженківське сприйняття вічної краси природи та його казкове бачення смерті як оновлення життя. Фантастично-символічні та реалістичні плани дії тісно переплітаються навколо центрального героя — діда Невмирущого, шукача скарбів, що прожив понад дві тисячі років. Стрічка органічно поєднує далеке минуле та сучасність України.

Як казав сам О. Довженко, він зробив цю картину на одному подиху – за сто днів, «картина я не робив, а співав, як птах» [4, с. 98]. Він підібрав дуже точне образне слово, яке визначило загальну атмосферу фільму. Цей фільм схожий на пісню про кохання, присвячену народу Батьківщини, оспівуючи його безмежну мудрість, оптимізм, працелюбність, віру в краще майбутнє, високу моральність і поетичність. Все це робить цей фільм першим кінематографічним шедевром українського національного мистецтва.

Новим етапом творчості О. Довженка стають кіноповісті про Велику Вітчизняну війну. Значний і різноманітний творчий доробок О. Довженка за воєнні роки, статті, оповідання, хронікально-документальні стрічки, і, найважливіше, – кіноповісті «Повість полум'яних літ», «Україна в огні». «Цими кіноповідями, – зазначав С. Коба, – О. Довженко створив пам'ятник українському народові, який у кривавій борні переміг ворога, що хотів повернути людство до темряви і жорстокості середньовіччя» [8, с. 141]. З невимірним болем писав він про знівечену красу рідного краю, про жах війни.

Кіноповість О. Довженка як художньо-публіцистичне кіно – жанр доволі специфічний. Виникаючи на межі ігрового кінематографа і документалістики, воно успадковує потенціал обох жанрів, але наражається також і на подвійну небезпеку. З одного боку, це можливість для документаліста не бути нудним і подати історію не у формі лекції, а показати її, так би мовити, «в дії» [7, с. 163].

Започаткувавши новий напрям у кіномистецтві, О. Довженко увів нові прийоми вираження думки на екрані: кінометафори, олюднення природи,

поєднання реалізму з романтикою. Причиною цього була передусім надзвичайна афористичність мислення митця, поетичність його сприйняття світу. Виняток він зробить тільки для документальних кінотворів, народжених у часи війни.

Своєрідним підсумком своєї плідної праці, спогадом про дитинство визначається кіноповість майстра «Зачарована Десна». Сам О. Довженко називав її автобіографічною. «Світ відкривається перед ясними очима перших років пізнання, кожне враження буття зливається в невмирущу, людську, дорогоцінну гармонію. Коли уява висихає і сліпне, коли вона звертається до найдорожчого джерел дитинства і юності, людині стає сумно не бачити в цьому чогось цінного і незвичайного, що в неї нічого не виходить, що радість і смуток пробудження людини. Яку б посаду людина не обіймала, вона безбарвна, безбарвна його робота, не зігріта теплими променями часу [6, с. 18]. Кіноповість є своєрідним гімном рідному народові, його працелюбності, мудрості, силі, невичерпній життєвій енергії. Це особливий гармонійний ліричний відступ у творчості митця. Одна з величей кіноповісті як жанру О. Довженка полягає в тому, що в його творах з новою силою ожили образи обоженюваних ним людей світу і, насамперед, людей української землі, аристократизму козацького духу, як явища надзвичайної сили і історії. Для неї характерні витончена самоіронія, почуття гумору в авторському самоспостереженні та відчуття творчої свободи [12, с. 34].

Кінотвори О. Довженка приваблюють дослідників останніх десятиліть активним суспільним статусом, що відбивається в неповторному образі його незвичайного художнього світу. Як сценарист О. Довженко увійшов у світ мистецтва з метою побудови нового світу, не тільки за законами життя, але й намагаючись побудувати новий світ за законами краси. Художній характер цього митця настільки неповторний, багатий ідейно-естетичним змістом, що хвилює нас і сьогодні, дає відповіді на багато питань сучасності. О. Довженко – великий майстер живописання словом.

І. Білодід, досліджуючи мову кіноповістей митця відзначив: «В його кіноповідях ми не знайдемо ознак традиційно класичної прози. Мова творів О. Довженка – це помітне явище сучасної української літературної мови, свідчення її розквіту і збагачення в умовах реальної української дійсності. Можна сказати, що його мова не одноденна, не словникова холоднеча, як сказав би П. Тичина, а вся пристрасть і бажання, – вона охоплює, містить у собі цілі століття народного життя» [1, с. 15].

Своєю творчістю Довженко сприяв тому, щоб мільйони читачів усвідомили безмежне багатство духовної сили народу. Вся побудова художнього матеріалу у творчості О. Довженка була спрямована на глибоке розкриття характерів його персонажів. Художник підпорядковував проблемі характеру композицію, сюжет і стильові особливості своїх творів. Важливу роль у перетворенні об'єктивного світу у світ художній відіграли проблеми міри, вибору – важливі внутрішні закони мистецтва, які письменник завжди тонко відчував і втілював у конкретних образах своєї творчості. Правильно й успішно розв'язати проблему вибору здатен лише письменник з чітко визначеною світоглядною позицією у життя, який володіє неповторним талантом й схвильовано відгукнутись на суттєві вияви життя, адже талант митця сам по собі – це здатність гостріше і глибше за інших

сприймати життєві процеси, здатність чути і бачити те, чого інші не можуть виявити [14, с. 16].

О. Довженко умів своєрідно сприймати і відтворювати побачене. Відображене ним цілком відповідало об'єктивній природі цих речей. Висока патетика загального тону його кіноповістей, масштабність зображеного є результатом нелегких творчих пошуків митця: саме вони сприяли втіленню оригінального задуму у строгу й неповторну єдність змісту і форми. В художньому дослідженні моральних і політичних законів нашого життя О. Довженко виявив таку могутню об'єктивність, на яку має право лише універсальний митець.

Дослідники творчості О. Довженка зважають на характер майстерності, психологію творчості, світоглядні особливості його авторського «я», що мають вирішальне значення для створення яскравих і самобутніх образів доби. Характер, тип у Довженковій кіноповісті виявляються в дії, в яскраво змальованих епізодах сюжету, діалогах, монологів, уявних картинах, в авторській характеристиці [9, с. 41]. У створенні образів важливу роль відіграла проблема вибору: нічого зайвого, випадкового, риси характеру подані сконденсовано, в істотному вияві соціального й етичного. Саме тому митець постійно вводив у сюжет твору епізоди, що зображали непересічні життєві ситуації. Типові характери письменника потребували відтворення місця і часу дії.

Довженківське індивідуальне бачення кіноповісті як специфічного жанру, яке б виділило її з-поміж кіносценаріїв і традиційної прози і сприйняття життя, вимагали розв'язання проблем форми, поетики, які відповідали б його художньому мисленню. «Питанням художньої форми, питанням поетики фільму треба приділяти якнайбільше уваги», – вважав письменник [11, с. 205].

Зрозуміло, що в поетиці кіноповістей О. Довженка важливу роль відіграє слово, напружене енергією думки, з неповторною гамою образної об'ємності. Особливо масштабна за змістом у зоровому, психологічному й емоційному планах смілива довженківська метафора. Копітка праця письменника над організацією словесного матеріалу, над образністю слова зафіксовано в багатьох варіантах його творів, виражала правду життя. О. Довженко говорив мовою сучасника, максимально уточнюючи істотне, найсуттєвіше. Звідси така велика насиченість фрази тексту, потреба використовувати діалоги, що драматизують сюжет, відкривають характер у конфліктних ситуаціях, активна авторська присутність у змісті твору. Образ автора у кіноповістях митця пов'язаний зі специфікою розповіді, стилістичними засобами, інтонаціями. Голос автора, його відчутна присутність у композиції твору, у художній оповіді, у сприйнятті і зображенні персонажів, у емоційно піднесеній мові створюють загальний настрій твору, здійснюють художній вплив на читача. Відомо, що в будь-якому художньому творі найважливішим, найціннішим і найпривабливішим для читача є зв'язок самого автора з життям і всім, що його стосується в контексті «сюжету».

Торкаючись проблеми автора, О. Довженко висловив упевненість, що «вид творчості, де художник не приховує свою особу як трибуна – потрібен» [10, с. 10].

На всьому, що залишив нам О. Довженко (кіносценарії, кіноповісті, оповідання, публіцистика, щоденникові записи, листи, виступи перед

студентами, кінематографістами), відчувається відбиток його пристрасної натури, художника великої духовної сили. О. Довженко, за словами Л. Новиченка, «автор, який постійно втручається в події, пояснює, підказує, гнівається, захоплюється, сповідається, створюючи один з найбільш яскравих, найбільш насичених образів оповідача у літературі і мистецтві» [2, с. 35].

Ніщо так не збагачує митця, як власний життєвий досвід, який постійно мотивує творчу уяву письменника, робить героїв правдивими і реальними. Саме тому таку важливу роль у творчому процесі О. Довженка відігравав автобіографічний матеріал. Можливо тому письменник відчував потребу увійти у твір оповідачем, дійовою особою. Як характерні особливості авторської розповіді в кіноповісті визначаємо наступні: внутрішній монолог, елементи діалогу, спогади, тези й антитези, сумніви, аргументи і факти, побачене і його усвідомлення.

Узагальнюючий, лаконічний характер мають і мовні засоби багатьох довженківських пейзажів. Відчувається, що художнє слово сполучається тут із «баченням кінооб'єктива». Художнє слово позначає переважно окремі яскраві деталі без міцного в'язання і компонування їх у цілісну картину. У пейзажах О. Довженка завжди присутній звук: пісня або музика. Це пейзажі активні, діючі або у ніч «вписуються» люди зі своїми діями, репліками, цілими розмовами, або вони становлять фон певних настроїв, дій, вчинків різних персонажів.

Як і кращі майстри слова художньої літератури, О. Довженко володів лексикою і фразеологією словника сучасного і історичного, філософського, наукового, палкого публіцистичного і фольклорного, усно-розмовного, просторічного. На думку І. Білодіда, митець «володів засобами виразу епічними, патетичними – і гостро сатиричними, лагідно гумористичними, трагедійними, бурхливими, динамічними – і глибоко ліричними, задумливими. Він звертався до різних сфер матеріального та духовного життя народу, різних сфер діяльності, до фактів, його термінологія завжди була науково обґрунтованою, чіткою та зрілою. Його синоніміка багата, а його глибока сила полягає в тому, що в його явно синкретичній творчості художнє слово поєднується з виразно-асоціативними засобами кіно, скульптури та живопису» [1, с. 115].

О. Довженко дуже щедрий на епітети, бо, власне, кіноповісті – це виявлення авторського суб'єктивного ставлення до явищ і людей. Епітетам належить значна роль у творенні письменником предметних образів і живомовних картин. Прагнучи розкрити красу людини і у бою за Батьківщину, і у стражданнях та смерті за неї, і у труді, О. Довженко користувався цілою системою епітетів. Епітети наявні в описі Олесі, якій митець дає характеристику дівчини (кіноповість «Україна в огні»): «Вона була красива і чепурна... Була Олеся тонка, обдарована, артистична натура, роботяща і бездоганно вихована хорошим чесним родом, хлопці вважали її чудною і неприступною» [13, с. 98]. А ось якими епітетами-мазками накидає О. Довженко образ В. Кравчини «Він людина гармонійна. Очі в нього сірі, іскристі, цікаві, завжди сміються» [5, с. 155]. Ці епітети характеризують героя, як людину світлу, внутрішньо і зовнішньо красиву.

О. Довженко є водночас майстром художньої конкретизації. Вміючи знайти точну, промовисту деталь, що характеризує чи то зовнішність людини, чи то її

внутрішній світ, психологічний стан, складний комплекс її звичок, поглядів, життєвих критеріїв, митець нерідко змушує нас запам'ятовувати персонажів, навіть тих, які проходять епізодично у творах. Майстерність автора художньої деталізації є одним із свідчень того, що його творчий метод, у якому велику і плідотворну роль відігравав романтичний струмись, мав своїм ґрунтом реальне, розмаїте і невичерпне багате життя народу, спирався на кращі традиції світової та національної реалістичної літератури.

Висновки. Як бачимо, особливостям поетики кіноповістей О. Довженка властива метафоризація, яка набуває психологічного змісту, виконує важливу експресивну функцію, є одним з найважливіших способів виявлення свого особистого ставлення до зображувального. Константою мовного стилю митця є гіпербола, яка набуває широкого розмаху, великої емоційної напруги, надзвичайної масштабності і узагальненості. Характерним для письменника є те, що він надає великого значення художній деталі, яка допомагає краще розкрити ідейно-тематичний зміст творів. Своєрідність мовного стилю О. Довженка виражається у характері взаємодії різних стилів, їх елементів, у використанні для характеристики образів лексики на позначення філософських, розумових понять, у особливостях ритмомелодики його прози, найважливіших засобів виявлення свого особистого ставлення до зображуваного. Вагомим значенням автор надає порівнянням: специфічно романтичного плану, побутового, гумористичного змісту. Завдяки цим практичним прийомам поетизації тексту О. Довженко є автором високохудожніх витворів двожанрового мистецтва – літератури і кінематографу.

Література

1. Білодід І. Мова творів О. Довженка. Київ: АН УРСР, 1965. 160 с.
2. Довженко і світ. Творчість О. П. Довженка в контексті світової культури: Статті. Есе. Рецензії. Спогади. Доповіді. Відгуки. Листи. Телеграми / Упорядник С. П. Плачинда. Київ: Радянський письменник, 1984. 221 с.
3. Довженко О. Афоризми. Крилаті вирази. Творчі роздуми. Скалки думок високих. Київ: Молодь, 1968. 88 с.
4. Довженко О. Збірник спогадів і статей про митця. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. 249 с.
5. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. Київ: Наукова думка, 1986. 709 с.
6. Довженко О. Літопис життя. Фільми. Малюнки. Задуми. Київ, 1994. 132 с.
7. Кінорежисер світової слави / Упорядник Л. Брюховецька. Редакція журналу «Кіно-Театр». Вид-во «Логос». 2013. 216 с.
8. Коба Л. Олександр Довженко. Київ: Дніпро, 1979. 190 с.
9. Крижанівський Б. Поет кіномистецтва Олександр Довженко. *Великі митці кіно*. Київ: Радянська школа, 1970. С. 39-63.
10. Плачинда С. Довженко, якого ми не знали. *Дивослово*. 1994. №8. С. 8-10.
11. Плачинда С. Олександр Довженко. Життя і творчість. Київ: Радянський письменник, 1964. 319 с.
12. Сиводід О. Сторінки життя О. Довженка. Кіномистецька спадщина. Режисерська майстерність митця. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2015. № 32-37. Листопад. С. 38-42.

13. Суховій Л., Шарова Т., Шаров С. Особливості кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»: бачити, чути, відчувати. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. Том 1. № 40. С. 97-100.

14. Ткаченко А. Індивідуальний стиль: феноменологія / типологія; динаміка / статика (На матеріалі творчості українських поетів 60-90-х років ХХ ст.) : Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.06; 10.01.01. Київ, 1998. 36 с.

OLEKSANDR DOVZHENKO AS THE FOUNDER OF THE POETIC CINEMA NARRATIVE: AESTHETICS, INNOVATION, AND CULTURAL CONTEXT

Petrenko Nataliia

Ph.D. in History, senior lecturer of Department of History, Law and Teaching Methods of the *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*
Hlukhiv, Ukraine

e-mail: petrenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3781-6372>

Babenko Dmytro

graduate student of the Department of History, Law and Teaching Methods of the *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*
Hlukhiv, Ukraine

e-mail: dimababenkonr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8453-2819>

Abstract. *The article reveals the multifaceted creative path of Oleksandr Dovzhenko as an outstanding artist who organically combined the achievements of world civilization and his native people in his works. **Purpose:** to explore the creative work of Oleksandr Dovzhenko as the founder of the genre of poetic film narrative, to reveal the aesthetic features of his creative style, to analyze the innovative approaches to cinema that he introduced, and to determine his role in shaping the cultural context of Ukraine and world cinema. **Methods:** analysis, synthesis, chronological, historical-biographical methods were used to solve the purpose of the article. **Scientific novelty.** The publication comprehensively analyzes the work of O. Dovzhenko as a unique phenomenon of world culture, combining aesthetic depth, moral ideals and artistic innovations. The research opens new perspectives for understanding the film story as a genre that synthesizes literary and cinematographic traditions, affirming spiritual values and national identity. **Results.** The multifaceted talent of Oleksandr Dovzhenko, who organically combined the best assets of world culture and the Ukrainian people in his work, is revealed. Summarized his artistic credo, which was based on the desire to find truth through beauty, which became decisive in his aesthetic philosophy. Dovzhenko's innovative approaches to cinema are characterized the introduction of the film story genre and the use of film metaphors to express ideas. The impact of his creative legacy, which became a kind of chronicle of the era and a source of inspiration for many generations of artists, was noted. **Conclusions.** As a result of the conducted research, it was established that the peculiarities of the poetics of O. Dovzhenko's film stories are characterized by metaphorization with psychological content, which performs an expressive function and reflects the author's personal attitude. A characteristic feature of the style is large-scale and emotionally saturated hyperbole. Great importance is attached to*

artistic detail, which reveals the ideological and thematic content of the works. Thanks to these techniques, O. Dovzhenko created highly artistic works at the intersection of literature and cinema.

Keywords: *Oleksandr Dovzhenko, cinema novel, cinema, innovation, cinematography.*

References

1. Bilodid I. (1965). *Mova tvoriv O. Dovzhenka [The language of O. Dovzhenko's works]*. Kyiv: AN URSR. 160 s. [in Ukrainian].
2. Plachynda S. P. (Uporiadnyk). (1984). *Dovzhenko i svit. Tvorchist O. P. Dovzhenka v konteksti svitovoi kultury: Stati. Ese. Retsenzii. Spohady. Dopovidi. Vidhuky. Lysty. Telehramy [Dovzhenko and the World. O. P. Dovzhenko's Work in the Context of World Culture: Articles. Essays. Reviews. Memoirs. Reports. Reviews. Letters. Telegrams]*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. 221 s. [in Ukrainian].
3. Dovzhenko O. (1968). *Aforyzmy. Krylati vyrazy. Tvorchy rozdumy. Skalky dumok vysokykh [Aphorisms. Popular expressions. Creative reflections. Clippings of thoughts of prominent people]*. Kyiv: Molod. 88 s. [in Ukrainian].
4. *Dovzhenko O. Zbirnyk spohadiv i statei pro myttsia [Dovzhenko O. Collection of memoirs and articles about the artist]* (1969). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. 249 s. [in Ukrainian].
5. Dovzhenko O. (1986). *Kinopovisti. Opovidannia [Poetic film. Novels]*. Kyiv: Naukova dumka. 709 s. [in Ukrainian].
6. *Dovzhenko O. Litopys zhyttia. Filmy. Maliunky. Zadumy [Dovzhenko O. Chronicle of life. Films. Drawings. Thoughts]* (1994). Kyiv. 132 s. [in Ukrainian].
7. Briukhovetska L. (Uporiadnyk). (2013). *Kinorezhyser svitovoi slavy [Film director of world fame]*. Redaktsiia zhurnalu «Kino-Teatr». Vyd-vo «Lohos». 2013. 216 s. [in Ukrainian].
8. Koba L. (1979). *Oleksandr Dovzhenko [Oleksandr Dovzhenko]*. Kyiv: Dnipro. 190 s. [in Ukrainian].
9. Kryzhanivskyi B. (1970). Poet kinomystetstva Oleksandr Dovzhenko [Poet of Cinema Oleksandr Dovzhenko]. U *Velyki myttsi kino* (s. 39-63). Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
10. Plachynda S. (1994). *Dovzhenko, yakoho my ne znaly [Dovzhenko, whom we didn't know]*. *Dyvoslovo*. №8. S. 8-10. [in Ukrainian].
11. Plachynda S. (1964). *Oleksandr Dovzhenko. Zhyttia i tvorchist [Oleksandr Dovzhenko. Life and work]*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. 319 s. [in Ukrainian].
12. Syvodid O. (2015). *Storinky zhyttia O. Dovzhenka. Kinomystetska spadshchyna. Rezhyserska maisternist myttsia [Pages of the life of O. Dovzhenko. Cinematic heritage. The directorial skills of the artist]*. *Vyvchajemo ukrainsku movu ta literaturu*. № 32-37. S. 38-42. [in Ukrainian].
13. Sukhovii L., Sharova T., Sharov S. (2019). *Osoblyvosti kinopovisti O. Dovzhenka «Ukraina v ohni»: bachyty, chuty, vidchuvaty [Features of O. Dovzhenko's film story «Ukraine on Fire»: seeing, hearing, feeling]*. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Seriia: Filolohiia.. Tom 1. № 40. S. 97-100. [in Ukrainian].
14. Tkachenko A. (1998). *Indyvidualnyi styl: fenomenolohiia / typolohiia; dynamika / statyka (Na materialy tvorchosti ukrainskykh poetiv 60-90-kh rokiv XX st.) [Individual style: phenomenology / typology; dynamics / statics (Based on the work of Ukrainian poets of the 60s-90s of the 20th century)]* [Avtoref. dys... d-ra filol. nauk]. Kyiv, 1998. 36 c. [in Ukrainian].

УДК 94(477):378.4(477-25)КМА

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-79-96

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У СЕРБСЬКИХ, МОЛДАВСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Ащаулова Тетяна

аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського
національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: nikitina21tanya@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0322-5507>

Мінченко Марина

аспірантка та асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: minchmari@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4091-2018>

Web of Science <http://www.webofscience.com/wos/author/record/HLX-5703-2023>

Анотація. Київська академія за період свого існування, стала найвпливовішим навчальним закладом на українських землях. Її популярність за кордоном була зумовлена тим, що для іноземних студентів були створені спеціальні умови вступу, які сприяли їх навчанню. А велика кількість іноземців гарантувала у подальшому поширення українських ідей. **Мета статті** полягає у вивченні динаміки появи сербської, молдаванської молоді у стінах Київської духовної академії та осмислення її вкладу в модернізацію політичного та культурного простору на теренах Балканського півострова (1726–1798). **Методи.** Методологія наукової статті заснована на принципах науковості та історизму. При написанні роботи використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження. **Наукова новизна.** У статті вперше проаналізовано процедуру вступу іноземних студентів до Києво-Могилянської академії. Доведено, що більша частина була направлена до академії за ініціативами іноземних митрополитів, які активно вели співпрацю з ректорами навчального закладу. Що дозволяє встановити, що академія мала авторитет серед вищих кіл православного світу. Натомість російський уряд видавав укази на користь іноземців та надавав їм широкі права. **Результати дослідження.** Визначено, що зазвичай іноземних студентів приймали на навчання до академії за клопотанням настоятелів церков та монастирів (за згодою Святого Синоду). Також існували випадки коли здобувачі навчалися за власний кошт або за підтримки меценатів. Багато студентів-іноземців отримували лише статус дійсного студента (3 роки), так і не закінчили повністю академічний курс. Це було викликано через брак коштів, погане знання мови у навчального закладі, хвороби та інші соціальні проблеми. Встановлено, що на початку XVIII ст. Києво-Могилянська академія перетворилася на важливий інтелектуальний центр підготовки сербської інтелігенції. За сприяння австрійського уряду було утворено Карловацьку митрополію. Її очільники проводили системну роботу із відкриття освітніх навчальних закладів. Головою проблемою була відсутність кваліфікованих учительських кадрів та навчально-методичної літератури. За цієї непростій ситуації керівництво Російської імперії вирішило посилити свій вплив в регіоні, та дозволило сербам навчатися в Києво-Могилянській академії. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження встановлено, що упродовж 1726 – 1798 рр. в академії навчалось 35

сербів. З цієї когорти осіб найбільша кількість (22) прибували в 1741 – 1761 рр. Проте з другої половини 1750-х рр. Уряд Марії–Терезії почав боротися з переважаючими російськими впливами та шляхом репресій, альтернативної гуманітарної політики істотно зменшив число сербів, які здобували освіту в Києві. Навчання великої кількості сербів в Києво-Могилянській академії призвело до істотної активізації українсько-сербських культурних зв'язків. Вони проявилися у тому, що частина випускників несербського походження (М. Козачинський, Т. Климівський, Т. Левандовський, П. Падуновський, Г. Шумляк, І. Минацький, С. Залуцький) направлялися на роботу у школи Карловацької митрополії. Серед найбільш відомих педагогів з України можна назвати М. Козачинського, який очолював Карловацьку латинську школу. Проте велика частина сербів-випускників Києво-Могилянської академії поверталася на батьківщину задля культурного відродження. Так, єпископом Будимської Карловицької митрополії став Д. Новакович, Й. Раїч зарекомендував себе як педагог та письменник. У свою чергу, художники С. Балтич та Й. Василевич репрезентували українське бароко на Балканському півострові.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, освітній процес, студенти-сербі, студенти-молдавани.

Постановка проблеми. На початку ХХІ ст. освіта залишається важливим маркером, що відрізняє розвинені країни від держав третього світу. Світові гегемони США, Великобританія, Німеччина, Франція перетворилися на інтелектуальні осередки підготовки політичної та економічної еліти для інших державних утворень. Проте, в результаті такої політики менш розвинені країни потрапляють в гуманітарну залежність від цих країн. Подібні процеси спостерігаємо і у добу Модерну. Так, представники династії Романових намагалися використати науковий та освітній потенціал Києво-Могилянської академії (Київської духовної академії) для формування лояльного ставлення до Росії: сербської та молдаванської політичної та культурної еліти. У той же час варто відзначити й беззаперечний вклад Київської академії у створення підґрунтя для національного відродження сербів та молдаван в ХVІІІ – першій половині ХХ ст. Також Київська академія обумовила піднесення української освіти в Європейському гуманітарному просторі. Академія стала першим вищим загальнослов'янським навчальним закладом, який протягом віків готував висококваліфікованих спеціалістів з багатьох куточків світу. Саме тому виникає необхідність подальшого дослідження впливу Київської академії на формування культурної спадщини народів Південно-Східної Європи.

Мета статті – вивчення динаміки появи сербської, молдаванської молоді у стінах Київської духовної академії та осмислення її вкладу в модернізацію політичного та культурного простору на теренах Балканського півострова (1726–1798).

З поставленої мети випливають наступні **завдання** дослідження:

- реконструювати динаміку появи сербської, молдаванської молоді в стінах Київської духовної академії;
- охарактеризувати вклад випускників-сербів та українців у розгортання культурного відродження на теренах Карловацької митрополії та Російської імперії в ХVІІІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Києво-Могилянська академія на початку XVIII ст., перетворилася на важливий освітній осередок підготовки сербської молоді. Доцільно підкреслити, що наявна історіографічна традиція не репрезентує єдиного погляду на кількісні показники студентів з Балканського півострова у стінах академії. Так, за підрахунками М. Петрова упродовж 1721–1762 рр. у Києво-Могилянській академії навчався 31 серб, Ф. Тітова – 28, а Д. Вишневський нарахував лише 15 осіб [8, с. 20].

Зрозуміло, що серби були змушені навчатися на чужині, оскільки на Батьківщині склалася катастрофічна ситуація політичного та культурно-освітнього характеру. Тому, доцільно окреслити суть проблеми сербського населення.

Розквіт сербської держави припав, ще на часи правління Стефана Душана (1331–1355). У ході своїх військових кампаній Душан підкорив всю Македонію, Албанію, Епір, Фессалію та західну частину Середньої Греції. У результаті чого, Сербія стала найбільшою державою Південно-Східної Європи. У 1346 р. він був коронований «царем сербів і греків», а Печский архієпископ був проголошений патріархом. Сербо-грецьке царство поєднувало у собі кращі сербські та візантійські традиції. Однак після смерті Душана держава розпалася. Наприклад, значна частина грецьких територій знову повернулася до Візантії, а на інших землях створилися напівнезалежні князівства. Великі землевласники стали проводити власну політику, почали виготовляти власні монети і збирати податки: на території Зете встановилося правління Балшичей, у Македонії – Мрнявчевічів, у Старій Сербії та Косово – правління князя Лазаря, Миколи Алтомановіча та Вука Бранковича [9]. Єдність всіх сербських земель після смерті останнього представника династії Неманичей Стефана Уроша V, у 1371 р. підтримувалася лише за участі в цьому православної церкви, представником якої була Печська патріархія.

Постійні міжусобні війни між князями, дуже сильно послабили становище сербських земель в умовах наростання турецької загрози. І вже у 1389 р. серби зазнали нищівної поразки у битві на Косовому полі, що власне призвело до визнання Сербії васалом Османської імперії. Остаточо Сербія була завойована турками у 1459 р. і протягом наступних 350 років сербські землі перебували під владою Османської імперії. А північні райони сербських земель з кінця XVII ст. входили до складу Австрійської імперії.

Внаслідок цих подій, положення християнської церкви, яка опікувалася освітою населення, опинилося під турецьким пануванням та значно змінилося. Церква втратила деяку частину своїх величезних володінь, проте селяни, які жили на монастирських землях, як і до турецького завоювання, продовжували платити податки духовним феодалам та нести повинності. Переважна частина сербського населення сповідувало православ'я. Відновлення Печської патріархії, мало велике позитивне значення для сербів. В умовах іноземного панування громадські та політичні функції церкви значно зросли. Православна церква продовжувала зберігати, національні традиції та духовні цінності сербського народу, духовенство брало участь у визвольному русі.

У перші десятиліття турецького панування, серби були змушені існувати під турецьким ярмом. Однак незважаючи на це сербське населення, яке проживало на території угорського короля, всіляко чинило супротив туркам. Питання про відновлення сербської держави виникло, ще за часи правителя Мат'яше Корвіні, який ставив собі за мету повернення сербських територій. А у 1482 р. султан дав зрозуміти деспотові Вуку Гргуревічу, що міг би створити буферну сербську держава між мусульманськими та християнськими землями. Однак до реалізації цього проекту справа так і не дійшла. Вже до середини XVI ст. під владою турків опинилася більшість сербського населення [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**].

У XVII ст., почався процес занепаду Османської імперії. Її військово-ленна система зазнала розпаду, спагії відійшли від військової служби і перейшли до активної експлуатації своїх земель та залежного від них населення. Місцеві феодали фактично вийшли з підпорядкування султанові, запанувала анархія, відбувалися зіткнення між спагіям та яничарам, пашами, які теж хотіли розширити свої володіння. Але незважаючи на це, на території Північної Сербії відбувався економічний підйом, особливо це стосувалося Бєграда, який в той період. Цьому процесу у значній мірі сприяли нові періодичні австро-турецькі війни.

Північна Сербія з 1716 по 1739 рр., перебувала під контролем Австрії, що дало значний поштовх для її економічного розвитку та зростанню торгівлі, перш за все з дунайськими країнами та з Центральною Європою. Навіть після повернення Північної Сербії під владу османів у 1739 р. вона зберегла особливе становище. На її території було створено спеціальний прикордонний Бєградський пашалик. Саме там, турецьке населення істотно скоротилося, а влада на місцях стала переходити до місцевої аристократії. Це супроводжувалося, як наслідок, ослабленням феодального гніту та прискоренням розвитку економіки. Турецьке завоювання в історії Сербії зіграло негативну роль, порушивши та затримавши хід нормального суспільно-економічного розвитку держави.

У першій половині XVIII ст., Російська імперія у результаті реформ Петра I перетворилася на регулярну державу. Іноземці могли потрапити на терени Гетьманщини, а тим паче навчатися в академії, тільки отримавши відповідний дозвіл. Зазвичай, до 1701 р. в стінах Києво-Могилянської академії навчалися уродженці Речі Посполитої та Гетьманщини [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**].

На початку XVIII ст. етнічна приналежність київських спудеїв стала більш різноманітною. Опосередковано про це засвідчує інструкція Київського митрополита Рафаїла Заборовського «Leges academicae» (1734) у якій зазначалося, що «в академию для приобретения познаний принимается каждый, откуда бы кто ни прибыл, свободный человек всякого состояния и звания, только бы исповедывал восточную христианскую веру и был способен к учению»[25].

Найбільше серед іноземців навчалася студентів з поневоленої Сербії. Основна мета сербських студентів полягала у поширенні просвіти у Сербії, яка

нажаль, не мала закладів вищої освіти, та як наслідок кваліфікованих кадрів. Тому сербські митрополити були зацікавлені у співпраці з українськими вишами.

Сербські юнаки приймалися до академії, лише на основі відповідного клопотання настоятеля церков та монастирів, яке подавалося на розгляд до Святого Синоду. Також зустрічаються випадки коли юнаки навчалися і за власний кошт або за фінансової підтримки меценатів [5].

Варто також враховувати, що транспортне сполучення XVIII ст. не відзначалося якістю. Тому, для сербського населення було проблемою навіть успішно та вчасно доїхати до Києва. Так, у 1759 р. Будимський єпископ Д. Новакович направив на навчання, А. Івановича, який до академії прибув лише через два роки. Слід також враховувати, що спудеям-сербам необхідно було десь проживати в Києві до початку навчального процесу. Так, збереглося «прошение» С. Дмитрієва з Сегеда, який просив надати тимчасовий прихисток в Михайлівському монастирі до початку навчального року [16].

На жаль, багато студентів-іноземців, через свої фінансові труднощі, погане знання мов та різноманітні захворювання не закінчували весь академічний курс. Так, збереглося клопотання сербів Г. Стефановича та П. Михайлова до митрополита Тимофія, у якому вони описали своє тяжке матеріальне становище [17]. У такому випадку спудеї-недоучки отримували лише звання «дійсного студента»(3 роки) [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**].

У документах академії знаходимо і випадки, коли серби для кращої адаптації спочатку навчалися у колегіумах, а вже потім вступали до академії [3]. Так, М. Понаїтов спочатку 1748 р. вступив до Переяславської колегії яку називали інколи «Мала Могилянка». Це було спричинене тим, що ця колегія брала за основу навчально-виховний процес Київської. Там, теж вивчали російську, латинську, грецький та польську мови, поетику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, історію та церковний спів [4]. Також, вона славилася своїми викладачами Г. Сковородою тощо. Потім, М. Понаїтов у 1749 р. після Переяславської академії перевівся до Києва, а пізніше до Московської академії [14].

Доречно підкреслити, те що зустрічаються випадки коли у Київській академії прагнули навчатися серби, які були підданими Російської імперії. У 1751 р. до російського дипломата у Відні, звернувся полковник австрійської служби Іван Самойлович, з проханням надання дозволу йому та іншим сербам переселитися на терени Російської імперії. Це прохання стосувалося сербів-границарів, які були найманцями Австрії. Так, 1751 р. до Святого Сенату надійшло перше донесення директора Кадетського корпусу Б. Юсупова, що син відставного поручика Сербського гусарського полку Н. Войнов прагне навчатися в академії у Київській академії [5].

За нашими підрахунками упродовж 1726–1798 рр. у академії навчалось 35 сербів. Більшість юнаків з Балкан на навчання направлялося завдяки посередництву та на прохання Карловицької митрополії (Печська патріархія). Ця установа протягом всього свого існування піклувалася питанням освіти сербського населення. Зрозуміло, що інтенсивність прибуття сербів задля

навчання була дуже різною, це обумовлювалася політичною ситуацією, яка складалася в Австрійській, Османській та Російській імперіях.

За Петра I та його наступників Києво-Могилянська академія перетворилася на важливий центр підготовки освітян, духовенства для православного населення Австрійської імперії та Османської імперії. Зрозуміло, що ця допомога у «гуманітарній сфері» була своєрідною «м'якою силою», засобом впливу та стримування імперії Габсбургів та Османів.

У 1690 р. після поразки антиосманського повстання близько 90 тисяч сербів разом з Печським патріархом Арсенієм III були змушені переселитися на підконтрольну Габсбургам територію. У результаті цієї акції Печська патріархія була поділена на дві частини, оскільки на австрійській території була створена у 1708 р. Крушедольська митрополія. Вже у 1718 р. резиденція була перенесена до Сремських-Карловаць, тому митрополія почала називатися Карловацька (від 1726 – Белградсько-Карловацька).

Доцільно окреслити і специфіку цієї митрополії. Фактично Карловацький митрополит був виразником політичних інтересів сербського населення, що проживало на теренах імперії Габсбургів. Зрозуміло, що митрополити одночасно проводили активну освітню діяльність.

Окремо варто виокремити постать митрополита Моїсея (Петровича) (митрополит Карловацький, 1713–1725), митрополит Белградсько-Карловацький, в 1726–1730), який проводив активну будівничу діяльність. За його ініціативи були споруджені митрополічі резиденції в Белграді та Сремському-Карловаці, відреставровано кілька монастирів. Але, особливо слід відзначився його титанічною діяльністю у сфері освіти. Так, завдяки його ініціативі було відкрито Рачанську книжну школу. На його прохання Святий Синод, Російської імперії надіслав 400 «Букварів» Феофана Прокоповича, 70 «Граматики» Мелетія Смотрицького.

У 1726 р. було відкрито слов'янсько-латинську школу. Нововідкритий навчальний заклад було направлено росіянина Максима Суворова. Його наступник, Вікентій (Йованович) (1731–1737), продовжив цю традицію та запросив викладати у слов'янсько-латинську школу випускника Могилянки Мануїла Козачинського [18, с. 170–175].

Не викликає сумніву, що розбудова сербських шкіл не могла ґрунтуватися тільки на вчителях іноземцях. Зрозуміло, що юнаки із Балканського півострова починають посилатися на навчання до академії

Своєрідною «першою ластівкою» став уродженець Далмації Д. Новикович (1726). Через п'ять років цю традицію продовжив наступний серб С. Дмитрієв. Але вже у 1734 р. він переводиться до Москви для вивчення «слов'яно-латинського діалекту». Разом з С. Дмитрієвим в академії також навчалися ієродиякон Хоповського монастиря А. Стайкович (1731–1733) та ієродиякон Лепованського монастиря Станіслав'єв (Хорватія). Доречно відмітити, що вони спочатку у Відні просили дозволу для навчання у російських послів. На 1733 р. у Києві також навчатися серби З. Іоанов та І. Попович, а на 1740 – Є. Скерлетов з Далмації [1, с. 183].

Якщо у 1726–1740 рр. у Київській академії навчалося лише 6 сербів, то на 1741–1761 рр. припадає – 22 особи. Так, у 1741 – 1751 рр. перебував у дітищі П. Могили А. Іванов з Карловаць, на 1743 р. – венеціанський підданий К. Секур [20], від 1744 р. – ієромонахи Прохор (із Петроварадина) та А. Ковачевич, ієродиякон Фока, на 1745 р. – А. Лукін та С. Белич, на 1749 р. – М. Понаїтов, Б. Петро з м. Крижевль, М. Маркович з м. Ясениця; упродовж 1750–1755 рр.: І. Новакович, П. Вуїч, монах Йосип, М Петрович зі Темешвара, Х. Папич, Й. Виткович, ієродиякони Дамаскін, А. Константинов. 1759 р. на навчання прибули ще три серби, а 1761 р. – А. Іванович [6].

Ця інтенсивність, обумовлювалася кількома факторами. Імператриця Єлизавета Петрівна (1741–1761) продовжувала політику своїх попередників, гуманітарного впливу на сербську частину Австрійської імперії. Хоча в цей період печський патріарх Арсеній IV (Йованович-Шакабента) (1737–1748) та карловацький митрополит Павло (Ненадович) (1749–1768) намагалися триматися проавстрійського курсу або дотримуватися нейтралітету. Проте Єлизавета Петрівна діяла через сербських єпископів. Так, 1753 р. вона на прохання єпископа Горно-Карловацького Даниїла надіслала 463 книги (100 «Букварів», 50 «Катехізисів», багато богослужбової та богословської літератури та ін.), 13 ікон та ін. Самому єпископу надіслала жезл, що був інкрустований слоновою кісткою [7, с. 92–93].

Проте з другої половини 1750-х роках кількість сербських спудеїв у Київській академії істотно зменшується. Це обумовлювалося кількома факторами. По-перше, в результаті австро-турецької війни 1737 – 1739 рр., значна частина сербських територій була втрачена Габсбургами. По-друге, Марія-Терезія проводила системну політику обмеження повноважень Карловацьких митрополитів («Регламент», 1770; «Деклараторія» (Rescriptum Declaratum Ilyricae Nationis, 1779) та послаблення російського впливу. Справа доходило навіть до конфіскації надісланих з Російської імперії богослужбових книг. Значна частина сербів починають направлятися на навчання до Відня [10, с. 414].

Доречно зазначити, що зустрічалися випадки коли сербами записувались болгари та українці. Жодного умислу в такому записі не було. Просто православні парафії Закарпаття підпорядковувалося Карловацькій митрополії. Наприклад, уродженець Мукачева, русин (українець) Олексій Кертис був записаний сербом [21, с. 20]. Доречно відзначити, що у XVIII ст. у Могилянці навчалося кілька вихідців із Закарпаття та Пряшівщини: І. Бонцевич (1737–1738) з Бердієва (Пряшівщина), І. Пчельський (1740–1746), В. Штефка (1754–1755) та В. Іваницький (від 1763) з с. Криви (Мароморощина) та ін. [11, с. 211]

У зв'язку із системною політикою Марії-Терезії із обмеження російського впливу кількість сербів-студентів істотно зменшується. А їх направлення в Київ перетворюється на рідкісне явище. Так у 1776 р. до академії вступають чотири студента сербського походження: С. Іоанович, Ю. Лазаревич, Р. Тихошевич, Гавриїл, на 1780 рік навчався Б. Радуль, а 1798 р. – М. Релич [13;1, с. 184].

У історичних джерелах відсутня інформація про масове навчання болгар у Києво-Могилянській академії. Відоме ім'я одного болгарина В. Черняєва. У

свою чергу болгарський вчений Георгі Нішев запевняє, що іноземці прізвища яких мали закінчення «-ов» були, ймовірно, болгарами [12]. До такої версії схилився також український болгарист П. Сохань.

У Могилянці отримали можливість навчатись також – молдавани. Про навчання студентів-іноземців з Молдавії свідчить представницька документальна спадщина Київської академії. Наприклад, у звіті Київського губернатора Глебова йшлося про зарахування до навчального закладу у грудні 1746 р. іноземця Урсула Євстратієва. Мали змогу навчатися тут, також ієромонах Софроній та монах Діонісій. З 1753 р. у Києво-Могилянській академії навчалися Герман, Г. Банулеску-Бодоні та У. Нестурел, Д. Євстафієвич, В. Мазаряну, М. Спафарій та А. Хотинський. Загалом упродовж 1726–1817 рр. в Києво-Могилянській академії навчалось 10 молдаван.

Отож, у XVIII ст. КМА перетворився на важливий центр підготовки сербської та молдавської інтелігенції для сербів та молдаван в умовах юриличної, а, інколи, й фактичної втрати державності. У свою чергу керівництво Російської імперії використовувалося науковий та освітній потенціал КМА, як засіб посилення геополітичного та культурного впливу на православне населення Балканського п-ва.

Вже у першій половині XVIII ст. Києво-Могилянська академія перетворилася на важливий центр підготовки управлінських, освітніх кадрів для православних народів Південно-Східної Європи та Балканського півострова. Зазвичай, після закінчення навчання більшість іноземців поверталось на Батьківщину, але були й такі, що залишалися в імперії Романових [23, с. 30].

У цей період австро-турецьке прикордоння було позначене не тільки виснажливим збройним протистоянням, але й намаганням очільників Карловацької митрополії якісно підвищити культурно-освітній рівень своєї пастви. Відомим просвітителем сербом став митрополит Моїсей (Петрович), який 1727 р. започаткував введення метричних книг хрестин, вінчань та відспівувань у приходах, допомагав злидарям та піклувався про збільшення священослужителів. За його сприяння в монастирі Рача було започатковано книжкову школу та типографію.

У 1726 р. була відкрита перша слов'яно-латинська школа. Проте через нестачу професійних кадрів першими відомими викладачами були уродженці Російської імперії. Сербський митрополит Мойсей Петрович звернувся з проханням до світської влади та до Київської академії з проханням надіслати вчителів для заснування закладів просвіти. Серед них були присутні – Трохим Климовський, Тимофій Левандовський, Петро Падуновський, Георгій Шумляк, Іван Минацький, а також Синезій Залуцький, який був монахом Києво-Печерського монастиря та випускником академії.

Супроводжував майбутніх учителів М. Козачинський, який 1736 р. став ректором всіх шкіл в Карловацькій митрополії та архієрейським проповідником. Мануїл залишився у Сербії до 1738 р., у зв'язку з тим, що став керівником школи у Карловицях [25]. У цій школі київські студенти викладали поетику – П. Падуновський, риторіку – І. Минацький та лінгвістичні науки. Серед вчительського складу були студенти-іноземці Києво-Могилянської академії, а

саме серби – Георгій Живойнов, Петро Райков, Нікола Ніколаєвич, вони спеціалізувалися по викладанню мов. Префект, а з часом вже і ректор школи Мануїл Козачинський навчав студентів латинської мови. Він був засновником студентських виставок [2]. На жаль, 1737 р. митрополит Вікентій помер й М. Козачинський наступного року повернувся на Батьківщину[24, с. 154].

Згодом аналогічні школи виникають у містах Далє, Бєград, Осека, Вуковарі. Школи засновані українцями, надавали можливість давати не тільки початкові знання, а і готували деяких учнів до вступу у вищі навчальні заклади. Усі ці заклади були засновані на ідеях гуманізму, православного догматизму, моралі для зміцнення російського впливу. Вище указані школи продовжували боротьбу з католицизмом та унією. Та розповсюджували початок становлення імперської ідеї.

У лютому 1733 р. Вікентій Йованович, який займав посаду сербського митрополита, знову звернувся за допомогою до академії. Вже у серпні до Сербії направляються києво-могилянці. Серед них були присутні – Трохим Климовський, Тимофій Левандовський, Петро Падуновський, Георгій Шумляк, Іван Минацький, а також Синезій Залуцький, який був монахом Києво-Печерського монастиря та випускником академії. Супроводжував майбутніх учителів М. Козачинський, який 1736 р. став ректором всіх шкіл у Карлавацькій митрополії та архієрейським проповідником. Мануїл залишився в Сербії до 1738 р., у зв'язку з тим, що став керівником школи у Карловицях [25]. У цій школі київські студенти викладали поетику – П. Падуновський, риторіку – І. Минацький та лінгвістичні науки.

Варто згадати, видатну особистість М. Козачинського, який залишив помітний слід в культурному та освітньому житті сербів цього періоду. Працюючи у Карловецькій школі він написав історичну драму «Трагедія... про смерть останнього царя сербського Уроша п'ятого і про падіння Сербського царства». У 1733 р. її постановка була зроблена силами учнів школи. Твір мав риси київської шкільної драми з елементами бароко, ряснів міфологічними й античними персонажами та алегоричними фігурами, але був побудований на реальній історичній основі з життя Сербії XIV ст. У ньому оспівувалася роль освіти й науки, подавалися відомості про характер навчання і структуру навчальних закладів того часу. Драма збереглася в переробці учня Мануїла Козачинського – вихованця Києво-Могилянської академії, згодом відомого сербського історика XVIII ст. Йована Раїча [27]. **[Помилка! Джерело п осилання не знайдено., с. 10–13].**

У 1737 р. помер митрополит Вікентій. Вибори не проводилися, оскільки 1737 – 1739 рр. тривала невдала для Габсбургів австро-турецька війна. У результаті низки поразок, османи захопили майже всю територію Сербії. Печський патріарх Арсеній IV разом з біженцями переселився на терени Австрійської імперії. Новий духовний лідер сербів, прохолодно ставився до потужних російсько-сербських релігійно-культурних зв'язків. Тому, ураховуючи всі ці зміни частина могилянців, полишила навчальні заклади Карловацької митрополії. Проте, варто зазначити, що частина залишилась, а саме: І. Ластовецький, В. Крижанівський, П. Михайловський та інші. У

сербських школах Трансільванії продовжував працювати С. Пчельський [1, с. 188].

Початок відродження освіти на території Сербії був покладений, й школи для сербських дітей відкриваються у Далє, Белграді, Осека, Вуковарі. Більшість з яких були засновані українцями, і надавали можливість давати не тільки початкові знання, а й готували деяких учнів до вступу у вищі навчальні заклади. У цих закладах, навчальний процес ґрунтувався на працях М. Смотрицького, Ф. Прокоповича. Сербський письменник Г. Венцлович навіть перевидав твір Л. Барановича «Меч духовний». Тому великий вплив на розвиток шкільництва у Сербії мали також книги, видрукувані в Україні, оскільки на теренах Сербії і Болгарії друкарень до середини XVIII ст. не існувало

Зрозуміло, що вчителі-іноземці не могли «витягти» сферу освіти та науки у піддавстрійській Сербії. Тому, варто зазначити імена, відомих вихованців-сербів Могілянки, які зробили вагомий вклад у культурний та освітній розвиток своєї Батьківщини. Таким був єпископ Будимської Карловицької митрополії Діонісій Новакович (1705–1767) Який у майбутньому став єпископом Будимським Карловацької митрополії Сербської церкви. У 1725 році його як ієродиякон монастиря Савіна було направлено для отримання освіти в Російську імперію. Після закінчення академії у 1737 р. він став префектом та професором філософії та богослов'я у латино-сло'янській школі в місті Петроварадин (нині Новий Сад), яку відкрив єпископ Бачський Віссаріон (Павлович). 24 липня 1749 р. хіротонісований на єпископа Будимського митрополитом Павлом (Ненадовічем) [19].

Наступний випускник академії Арсеній Стойков, після закінчення навчання поширював освітні ідеї на сербських землях. У 1733 р. він разом зі своїми друзями приїздив до академії на навчання. Потім повертається додому, там агітує студентів для здобуття освіти у Києві. Вже наступного року повертається до «alma mater» з новими бажаними навчатися.

Йован Раїч (1726–1801), теж можливий випускник академії, який багато років викладав у Карловицях, Темешварі та у Петроварадині. Частина істориків ставлять під сумнів інформацію, що Й. Раїч навчався в Могілянці, але він зробив вагомий внесок у відродження сербської освіти. Серед документів Київської губернської канцелярії про навчання іноземців згадувалося його ім'я, як «Іоань Равичь». Але точного підтвердження, що це саме видатний сербський письменник немає. Адже таке прізвище притаманне студентам, які мали не тільки сербське, а й польське походження.

Саме, відомий дореволюційний історик М. Петров сформував гіпотезу, що Й. Раїч прибув до Києва 1754 р. Можливо, в архіві Київської академії зберігалися дані про його перебування, але пожежа 1780 р. знищила необхідні документи [26, с. 10–13]. Майбутній архімандрит, відомий сербський історик та письменник, був родом з Карловць, після навчального курсу, переїхав на Батьківщину де розпочав свою вчительську діяльність. У 1772 р. прийняв постриг у ченці, і вже незабаром став архімандритом Ковильського монастиря.

Велика частина творів Іоанна Раїча написана на словено-сербській мові, яка представляє суміш російсько-церковної мови з сербським характером. Головна

праця всього його життя це: «История разных славенских народов, наипаче же болгар, хорватов и сербов, из тмы забвения изытая и в свет исторический произведенная» (Відень, 1794–95, 2 вид. Буда, 1823). Ця праця вважається першою спробою у новій сербській літературі, реставрації історичних переказів, яка і сьогодні має величезне значення у історичній науці [1, с. 190].

У той же час деяка частина сербів прийняла рішення залишитись в Російській імперії. Тому, чимало студентів залишалися в Україні, або були направлені працювати до Росії. Так, А. Іванович став ієромонахом одного з монастирів Києва, Іван Пічета став ректором Полтавської духовної семінарії. Студенти які навчалися відмінно розпочинали свою викладацьку діяльність саме в академії. Таким прикладом може слугувати – Євстахій Скерлетов, який був сербом з Далмації, закінчивши богословський курс залишився викладати у КМА синтаксиму.

Учителем риторики та філософії, а з 1751 р. ректором Тверської академії був випускник Київської академії — Макарій Петрович серб родом з міста Темешвара (Священна Римська імперія), який багато років був учителем риторики та філософії, а з 1751 р. Ректором Тверської академії, за часів якого академія набула найбільшого розквіту.

Варто зазначити, що вплив української освіти розпочався, ще після заснування у Ясах, Слов'яно-греко-латинської колегії у 1640 р. Тоді ж Петро Могила приділив велику увагу організаційному процесу академії, яка повинна була стати прототипом Могилянської. Саме він направив до колегії у Яси – Софронія Почаївського та інших діячів Київської академії. Сам Софроній став ректором навчального закладу.

Великий слід академія залишила і у формуванні сербської художньої школи. Прикладом цього можуть слугувати відомі серби – Симеон Балтич, Йов Василевич. Сам, Симеон Балтич (1729–1770) відразу після закінчення навчального курсу Могилянки (за іншою версією навчався малювати в Києво-Печерській лаврі) повернувся на свою Батьківщину, де і заснував художню школу. Почав писати ікони для монастиря в Хопово. Згодом художник відкрив іконописну школу у монастирі Гомір'є (Хорватія) (1760-ті роки). Разом зі своїми учнями працював над іконостасами православних церков, розташування яких було переважно вздовж кордонів імперії Габсбургів.

Балтич працював в стилі українського барокового іконопису першої половини XVIII ст. Приділяв особливу увагу декоративній обробці форм та пейзажів. У деяких його іконах присутні риси які характерні для жанру емблематики. Пізній період творчості його творчості стає вже більш традиційним [22].

У 1743 р. за сприянням патріарха Арсенія IV Шакабенде (головного сербського мецената українських майстрів), вже Йов Василевич створив та очолив школу в Карловаці, ставши одним із відомих художників сербського бароко. Він є автором низки ікон, розписував церкву Крушедольського монастиря. Брав участь у розписі сербських монастирів Бодянського та Крушедол. Останній, став для сербських художників наочним зразком високої майстерності монументального живопису, витоки якого, як вважають сучасні

дослідники, закладені у розписах Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври.

Василевич навчав та інспектував молодих сербських художників. Всі, хто прагнув присвятити себе живопису, повинні були здати іспит у заснованій Василевичем художній школі в Карловицях (тепер Сремски-Карловці). Його шедеври стали прикладом високої майстерності для інших художників [15].

Ще один відомим сербським художником був Йов Попович, який після закінчення академії був запрошений Діонісієм Новаковичем для оздоблення іконостасу Миколаївської церкви в Сегедині (1761 р.) [1, с. 114]. Попович був представником центрально-європейського бідермейерського художнього напрямку. Картини Йова Поповича зберігаються сьогодні, у колекції Національного художнього музею який знаходиться у Бєграді.

Таким чином, як ми бачимо Києво-Могилянська академія у XVIII ст. перетворюється на важливий центр підготовки сербської інтелігенції. Очільники Карловацької митрополії, розпочинали амбітний проект відкриття сербських шкіл. Проте головою проблемою стала відсутність кваліфікованих учительських кадрів. За цієї непростой ситуації керівництво Російської імперії вирішило посилити свій вплив в регіоні, дозволивши сербам навчатися в Києво-Могилянській академії. Упродовж 1726–1798 рр. у Могилянці навчалося 35 сербів. З цієї когорти осіб найбільша кількість (22) прибували в 1741–1761 рр. Проте з другої половини 1750-х років, австрійському уряду шляхом репресій, проведенням альтернативної гуманітарної політики вдалося зменшити число сербів, що здобували освіту в Києві.

Велика роль надається Києво-Могилянській академії у зміцненні культурних зв'язків з Молдовою. Православна віра, як пануюча релігія у молдован та українців була об'єднуючим чинником для двох народів. Тому, зрозумілим стає сильний взаємозв'язок цих народів.

Молдавська митрополії підпорядковувалися юрисдикції Константинопольського патріархату. «Однак з XV і до початку XVIII століття, – як зауважує професор Костянтин Юхимович Скуратов, – залежність від Константинополя була, скоріше, номінальною, хоча з середини XVII століття (До XIX-го) митрополити Молдаванської Церкви іменувалися, як екзархи Константинопольського Патріарха.

Молдавські митрополити обиралися місцевими єпископами та князями. Це поневолення не завжди позитивно впливало на розвиток церкви та культури. Після приєднання Лівобережної України до Росії правлячі кола все більше почали орієнтуватися на Москву. У 1641 р. за допомогою посланих Петром Могилою могилянців, у Молдові почала діяти перша друкарня, а в 1643 р. тут вийшла перша друкована книга: «Поучення» митрополита Варлама, 1646 р. – «Правила» господаря Молдови Василе Лупуна. Книги друкувалися слов'янською, грецькою і румунською мовами. Продовжив цю традицію і видатний діяч, вчений, поет та перекладач, молдавський митрополит Дософей, який переклав Псалтир на молдаванську мову та брав активну участь в 1674 р. і 1684 р. у переговорах про перехід Молдавського князівства у російське

підданство. Також йому належить відомий літературний вислів: «Світло йде до нас з Москви ...» («De la Moscova vine lumina ...»).

В першій половині XVII ст., тут навчався: племінник таласького господаря Басараба Удріште Нестурел. Який став видатним випускником, молдавського походження. Заснував на своїй Батьківщині – слов'яно-руську школу. Яка існувала на засадах освітньо-виховного процесу Могилянської академії.

Наступний, Дмитріє Бряшовянул теж її випускник, став автором першої молдаванської граматики, основу якої запозичив у М. Смотрицького. У другій половині XVIII ст., навчався, ще один просвітник Вартоломей Мезерянул відомий у світі своєю перекладацькою діяльністю та засновник ряду шкіл у Молдавії.

Одним серед найвпливовіших іноземців-випускників став Амфілохій Хотинський. Який в майбутньому отримав посаду Хотинського єпископа та протекта Хотинської школи у 1768 р. Він переклав велику кількість книг з математики, географії, природи та інших наук. Амфілохій Хотинський пропагував також вчення дослідників, яких вивчав ще у академії, зокрема ними були Ньютон, Коперник.

Серед відомих вихованців Києво-Могилянської був також – Дамаскін Римський, який став перекладачем завдяки здобутим знанням. Молдавського населення порівняно з сербами навчалось мало, але з тієї кількості у майбутньому більшість з них стали дуже впливовими людьми. Наприклад, у 1771 р. у Київській академії мав змогу навчатися відомий Гавриїл Бенулеску-Бодоні.

Отже, у результаті навчання великої кількості сербів та молдавського населення, в Києво-Могилянській академії істотно активізувалися українсько-сербські та українсько-молдавські культурні зв'язки. Вони проявилися в тому, що частина випускників несербського походження (М. Козачинський, Т. Климовський, Т. Левандовський, П. Падуновський,) направлялися на роботу в школи Карловацької митрополії. У той же час частина сербів залишалася на теренах Російської імперії. Так, Є. Скерлетов став викладачем синтаксими в Могилянці, М. Петрович – ректором Тверської академії. Так, єпископом Будимської Карловицької митрополії став Д. Новакович, Й. Раїч – педагогом.

Значного успіху досягли й випускники-молдавани. Так, Удріште Нестурел став знаним перекладачем, педагогом та засновником Слов'яно-руської школи на Волощині; Мілеску Спафарій — релігійний письменник, науковець. Також закінчив академію Євстатієвич Брашовянул — автор першої румунської граматики (1775), Амфілохій Хотинський — церковний діяч.

Висновки. Для розуміння місця та ролі Київської академії було здійснено аналіз процедури вступу іноземних студентів. Стало відомо, що більша частина була направлена до академії за ініціативами іноземних митрополитів, які активно вели співпрацю з ректорами навчального закладу. А це означало те, що академія мала авторитет серед вищих кіл православного світу. Натомість Російський уряд видавав укази на користь іноземців та надавав їм широкі права. Таким чином, влада хотіла поширювати свій імперський вплив.

Зазвичай іноземних студентів приймали на навчання до академії за клопотанням настоятелів церков та монастирів (за згодою Святого Синоду). Також існували випадки коли студенти навчалися за власний кошт або за підтримки меценатів. Багато студентів-іноземців отримували лише статус дійсного студента (3 роки), так і не закінчили повністю академічний курс. Це було викликано через брак коштів, погане знання мови у навчального закладі, хвороби та інші соціальні проблеми.

На початку XVIII ст. Києво-Могилянська академія перетворилася на важливий інтелектуальний центр підготовки сербської інтелігенції. За сприяння австрійського уряду було утворено Карловацьку митрополію. Її очільники проводили системну роботу із відкриття освітніх навчальних закладів. Головою проблемою була відсутність кваліфікованих учительських кадрів та навчально-методичної літератури. За цієї непростой ситуації керівництво Російської імперії вирішило посилити свій вплив в регіоні, та дозволило сербам навчатися в Києво-Могилянській академії.

Упродовж 1726 – 1798 рр. в академії навчалася 35 сербів. З цієї когорти осіб найбільша кількість (22) перебували в 1741 – 1761 р. Проте з другої половини 1750-х рр. Уряд Марії – Терезії почав боротися з переважаючими російськими впливами та шляхом репресій, альтернативної гуманітарної політики істотно зменшив число сербів, що здобували освіту в Києві.

У результаті навчання великої кількості сербів в Києво-Могилянській академії істотно активізувалися українсько-сербські культурні зв'язки. Вони проявилися у тому, що частина випускників несербського походження (М. Козачинський, Т. Климовський, Т. Левандовський, П. Падунівський, Г. Шумляк, І. Минацький, С. Залуцький) направлялися на роботу у школи Карловацької митрополії. Серед найбільш відомих педагогів з України можна назвати М. Козачинського, який очолював Карловацьку латинську школу. Проте велика частина сербів-випускників Києво-Могилянської академії поверталися на батьківщину задля культурного відродження. Так, єпископом Будимської Карловицької митрополії став Д. Новакович, Й. Раїч зарекомендував себе як педагог та письменник. У свою чергу, художники С. Балтич та Й. Василевич репрезентували українське бароко на Балканському півострові.

Література

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Со введением и примечаниями Н.И. Петрова, В 5 т. К.: Типография И. И. Чоколова, 1904 – 1908.
2. Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). Тернопіль, 1999. С. 114, 184, 188, 190.
3. Вишне夫斯基 Д. Из быта студентов старой Киевской академии КС. 1896. Т. 52. 357 с.
4. Дем'янчук В.М. З історії заснування Переяславського колегіуму. *Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали*: зб. наук. праць. Київ, 1992. С. 364–376.
5. Донесение директора Кадетского корпуса Б.Г. Юсупова в Сенат о желании сына отставного поручика Сербского гусарского полка Н. Войнова учиться в корпусе. *Восточная литература*: веб-сайт. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/101-120/107.phtml?id=14669
6. Донесение Киевской духовной консистории киевскому митрополиту Тимофею об определении в латинскую школу Киевской академии серба А. Константинова. *Восточная*

- література:* веб-сайт. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/121-140/140.phtml?id=14702
7. Заєв В. Реформи Духовних Академій в XIX – початок XX вв. *Труди Київської духовної академії*. Київ, 2008. № 9. С. 389–392.
  8. Изъ історіи Київської Академії. Київська старина. 1897. Т. 59. № 10–12. С. 353.
  9. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): курс лекцій: навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / В. Яровий, та ін.; за ред. В.І. Ярового. Київ: Либідь, 2001. С. 623.
  10. Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. / Упор. О. Ф. Задорожна, Т.Л. Кузик, З.І. Хижняк, М.В. Яременко. К., 2005. 530 с.
  11. Марjanовић Ч. Крушевац: историјско-културни преглед од постанка до данас Београд, 1933. 76 с.
  12. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. К.: Абрис, 1994. 288 с.
  13. О зачисленіи черногорскаго шляхетста молодыхъ людей въ студенты Київської академії, въ 1757 году. *Київська старина*. К. 1901. 6 с.
  14. Петров Н. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждением св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII в. К., 1904. С. 30.
  15. Петров Н.И. Воспитанники Киевской академии из сербов начала синодального периода и до царствования Екатерины 2-й (1721–1762 гг.) СПб. 1905. 16 с.
  16. Протоколы заседаний Совета Киевской Духовной Академии за 1876/77 уч. год. *Труды Киевской духовной академии*. 1877.
  17. Прощение сербов Г. Стефановича и П. Михайлова киевскому митрополиту Тимофею о разрешении обучаться в Киевской академии и о предоставлении им содержания. *Восточная литература:* веб-сайт. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/101-120/120.phtml?id=14682
  18. Путро О. І., Путро А. О. Студенти-іноземці Київської Духовної Академії та Семінарії (XIX – поч. XX ст.). Міністерство культури України; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. К.: НАКККіМ, 2011. 340 с.
  19. Радосавлевич Н. Карловацкая митрополия. *Православная Энциклопедия*. Т. 31. С. 170–175. URL: https://www.pravenc.ru/text/1681083.html#part_4
  20. Рапорт начальника Васильковского форпоста Д. Шмакова в киевскую губернскую канцелярию о прибытии в г. Васильков серба И. Секулича, желающего обучаться в Киеве. *Восточная литература:* веб-сайт. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/181-200/199.phtml?id=14761
  21. Розинская М. Дионисий. *Православная Энциклопедия*. Т. 15. С. 292–293. URL: <https://www.pravenc.ru/text/178391.html>
  22. Тодич Б. Балтич. *Православная Энциклопедия*. Т. 4, С. 289–290. URL: <https://www.pravenc.ru/text/77444.html>
  23. Христианство. *Энциклопедический словарь*: В 3 т. М., 1993. Т. 1. С. 50.
  24. Шип Н. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*. 2015. № 4. С. 23.
  25. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919). К.: Фенікс, 2010. 436 с.
  26. Яременко М. Киевская Братская школа и Киево-Могилянская коллегия конца XVII – начала XIX века. *Православная Энциклопедия*. Т. 32. С. 698–720. URL: <https://www.pravenc.ru/text/1684336.html>
  27. Яременко М. Навчання Йована Раїча в Києво-Могилянській академії. *Українська історія*. 2010. №1 (5). С. 10–13.

**KYIV-MOHYLA ACADEMY AND ITS ROLE IN SERBIAN,
MOLDOVAN CULTURAL RELATIONS**

Aschaulova Tetiana

graduate student of the Department of History, Law and Teaching Methods of the
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Hlukhiv, Ukraine

e-mail: nikitina21tanya@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0322-5507>

Minchenko Maryna

graduate student and assistant of the Department of History, Law and Teaching Methods of
the *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*

Hlukhiv, Ukraine

e-mail: minchmari@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4091-2018>

Web of Science <http://www.webofscience.com/wos/author/record/HLX-5703-2023>

Abstract. *The Kyiv Academy during its existence became the most influential educational institution in Ukrainian lands. Its popularity abroad was due to the fact that special admission conditions were created for foreign students, which facilitated their studies. And a large number of foreigners guaranteed the further spread of Ukrainian ideas. The purpose of the work is to study the dynamics of the appearance of Serbian and Moldovan youth within the walls of the Kyiv Theological Academy and to understand its contribution to the modernization of the political and cultural space on the territory of the Balkan Peninsula (1726–1798). Methods.* *The methodological basis of the master's thesis is based on the principles of science and historicism. When writing the work, various general scientific and special historical research methods were used. Scientific novelty.* *The article analyzes for the first time the procedure for admission of foreign students to the Kyiv-Mohyla Academy. It is proved that the majority were sent to the academy on the initiatives of foreign metropolitans, who actively cooperated with the rectors of the educational institution. This allows us to establish that the academy had authority among the highest circles of the Orthodox world. In return, the Russian government issued decrees in favor of foreigners and granted them broad rights. Results.* *In order to understand the place and role of the Kyiv Academy, an analysis of the admission procedure for foreign students was carried out. It became known that most of them were sent to the academy on the initiatives of foreign metropolitans, who actively cooperated with the rectors of the educational institution. And this meant that the academy had authority among the highest circles of the Orthodox world. In return, the Russian government issued decrees in favor of foreigners and granted them broad rights. Thus, the authorities wanted to extend their imperial influence. Usually, foreign students were accepted to study at the academy at the request of the abbots of churches and monasteries (with the consent of the Holy Synod). There were also cases when students studied at their own expense or with the support of patrons. Many foreign students received only the status of a real student (3 years), and did not fully complete the academic course. This was due to lack of funds, poor language skills at the educational institution, illness and other social problems. At the beginning of the 18th century. The Kyiv-Mohyla Academy turned into an important intellectual center for the training of the Serbian intelligentsia. With the assistance of the Austrian government, the Karlovy Vary Metropolitanate was formed. Its leaders carried out systematic work on the opening of educational institutions. The main problem was the lack of qualified teachers and educational and methodological literature. In this difficult situation, the leadership of the Russian Empire decided to strengthen its influence in the region and allowed Serbs to study at the Kyiv-Mohyla Academy. Conclusions.* *During 1726–1798, 35 Serbs studied at the academy. Of this cohort, the largest number*

(22) arrived in 1741–1761. However, from the second half of the 1750s, the government of Maria Theresa began to struggle with the prevailing Russian influences and, through repression and alternative humanitarian policies, significantly reduced the number of Serbs receiving education in Kyiv. As a result of the education of a large number of Serbs at the Kyiv-Mohyla Academy, Ukrainian-Serbian cultural ties were significantly intensified. They were manifested in the fact that some graduates of non-Serbian origin (M. Kozachinsky, T. Klymovsky, T. Levandovsky, P. Padunovsky, H. Shumlyak, I. Mynatsky, S. Zalutsky) were sent to work in the schools of the Karlovy Vary Metropolis. Among the most famous teachers from Ukraine, one can name M. Kozachinsky, who headed the Karlovy Vary Latin School. However, a large part of the Serb graduates of the Kyiv-Mohyla Academy returned to their homeland for the sake of cultural revival. Thus, D. Novakovich became the bishop of the Budyma Karlovy Vary Metropolis, J. Rajich established himself as a teacher and writer. In turn, the artists S. Baltych and J. Vasylevich represented Ukrainian Baroque on the Balkan Peninsula.

Keywords: Kyiv-Mohyla Academy, educational process, Serbian students, Moldovan students.

References

1. Akty i dokumenty, odnosjashiesja k istorii Kievskoj akademii. Co vvedeniem i primechanijami N.I. Petrova, V 5 t. (1904 – 1908). [Acts and documents relating to the history of the Kyiv Academy. With an introduction and notes by N.I. Petrov, in 5 volumes]. K.: Tipografija I. I. Chokolova. [in Russian]
2. Aleksijevicz, L. (1999). *Ky`yevy-Mogy`lyans`ka akademiya suspil`nomu zhy`tti Ukrayiny` i zarubizhny`x krayin (XVII–XVIII st.)*. [Kyiv-Mohyla Academy in the social life of Ukraine and foreign countries (17th–18th centuries)]. Ternopil. [in Ukrainian]
3. Dem'yanchuk, V.M. (1992). Z istoriyi zasnovannya Pereyaslavs`kogo kolegiumu. [From the history of the founding of the Pereyaslav Collegium]. *Skovoroda Gry`gorij: doslidzhennya, rozvidky`, materialy`*: zb. nauk. prac`. Kyiv. 364–376. [in Ukrainian]
4. Donesenie direktora Kadetskogo korpusa B.G. Jusupova v Senat o zhelanii syna otstavnogo poruchika Serbskogo gusarskogo polka N. Vojnova uchit'sja v korpuse. Vostochnaja literatura [Website]. Retrieved from https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/101-120/107.phtml?id=14669
5. Donesenie Kievskoj duhovnoj konsistorii kievskomu mitropolitu Timofeju ob opredelenii v latinskiju shkolu Kievskoj akademii serba A. Konstantinova. Vostochnaja literatura. [Website]. Retrieved from https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/121-140/140.phtml?id=14702
6. Hristianstvo. *Jenciklopedicheskij slovar`*: V 3 t. [Encyclopedic Dictionary: In 3 volumes]. (Vol. 1).
7. Jaremenko M. Kievskaja Bratskaja shkola i Kievo-Mogiljanskaja kolegija konca XVII – nachala XIX veka. *Pravoslavnaja Jenciklopedija*. [Orthodox encyclopedia]. (Vol. 32). Retrieved from <https://www.pravenc.ru/text/1684336.html> [in Russian]
8. My`ky`tas`, V. (1994). Davn`oukrayins`ki studenty` i profesory`. [Ancient Ukrainian students and professors]. K.: Abry`s. [in Ukrainian]
9. Petrov, N. (1904). *Znachenie Kievskoj akademii v razvitii duhovnyh shkol v Rossii s uchrezhdeniem sv. Sinoda v 1721 g. i do poloviny XVIII v.* [The importance of the Kyiv Academy in the development of theological schools in Russia from the establishment of the Holy Synod in 1721 until the middle of the 18th century]. K. [in Russian]
10. Petrov, N.I. (1905). *Vospitanniki Kievskoj akademii iz serbov nachala sinodal'nogo perioda i do carstvovanija Ekateriny 2-j (1721–1762 gg.)* [Pupils of the Kyiv Academy from the Serbs from the beginning of the synodal period until the reign of Catherine II (1721–1762)]. St. Petersburg. [in Russian]
11. Proshenie serbov G. Stefanovicha i P. Mihajlova kievskomu mitropolitu Timofeju o razreshenii obuchat'sja v Kievskoj akademii i o predostavlenii im sodержanija. Vostochnaja literatura. [Website]. Retrieved from

https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/101-120/120.phtml?id=14682

12. Protokoly zasedanij Soveta Kievskoj Duhovnoj Akademii za 1876/77 uch. god. (1877). [Minutes of the meetings of the Council of the Kyiv Theological Academy for the 1876/77 academic year]. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*. [in Russian]

13. Putro, O. I., & Putro, A. O. (2011). *Studenty-inozemtsi Kyyivs'koyi Dukhovnoyi Akademiyi ta Seminariyi (XIX – poch. XX st.)*. [Foreign students of the Kyiv Theological Academy and Seminary (19th – early 20th centuries)]. Ministerstvo kul'tury Ukrayiny; Natsional'na akademiya kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstv. K.: NAKKKiM. [in Ukrainian]

14. Radosavlevich, N. Karlovackaja mitropolija. *Pravoslavnaia Jenciklopedija*. [Orthodox encyclopedia]. (Vol. 31). Retrieved from https://www.pravenc.ru/text/1681083.html#part_4 [in Russian]

15. Raport nachal'nika Vasil'kovskogo forposta D. Shmakova v kievskuju gubernskuju kanceljarii o pribytii v g. Vasil'kov serba I. Sekulich, zhelajushhego obuchat'sja v Kieve. Vostochnaja literatura. [Website]. Retrieved from https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XVII/1680-1700/Russ_jugoslav_18/181-200/199.phtml?id=14761

16. Rozinskaja M. Dionisij. *Pravoslavnaia Jenciklopedija*. [Orthodox encyclopedia]. (Vol. 15). Retrieved from <https://www.pravenc.ru/text/178391.html> [in Russian]

17. Shyp, N. (2015). Studenty Kyyivs'koyi dukhovnoyi akademiyi ta navchal'no-vykhovny protses (KhIKh – pochatok KhKh st.). [Students of the Kyiv Theological Academy and the educational process (19th – early 20th centuries)]. *Kyyivs'ka starovyna*, 4, 23. [in Ukrainian].

18. Shyp, N.A. (2010). *Kyyivs'ka dukhovna akademiya v kul'turno-osvityans'komu prostori Ukrayiny (1818–1919)* [Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1818–1919)]. K.: Feniks [in Ukrainian]

19. Todich B. Baltich. *Pravoslavnaia Jenciklopedija*. [Orthodox encyclopedia]. (Vol. 4). Retrieved from <https://www.pravenc.ru/text/77444.html> [in Russian]

20. Vishnevskij, D. (1896). *Iz byta studentov staroj Kievskoj akademii KS.* [From the life of students of the old Kyiv Academy of CS.]. (Vol. 52). [in Russian]

21. Yaremenko, M. (2010). Navchannya Yovana Rayicha v Kyyevo-Mohylyans'kiy akademiyi. [Jovan Rajić's studies at the Kyiv-Mohyla Academy]. *Ukras*, 1(5), 10–13 [in Ukrainian].

22. Yarovy`j, V. (2001). *Istoriya zaxidny`x i pivdenny`x slov'yan (z davnix chasiv do XX st.): kurs lekcij: navch. posib. dlya stud. ist. specz. vy`shh. navch. zakl.* [History of the Western and Southern Slavs (from ancient times to the 20th century): course of lectures: teaching aids for students of history of special higher education institutions]. Kyiv: Ly`bid'. [in Ukrainian]

23. Zadorozhna, O. F., Kuzyk, T.L., Khyzhnyak, Z.I., & Yaremenko, M.V. (2005). *Kyyevo-Mohylyans'ka Akademiya kin. XVII – poch. XIX st.: povsyakdenna istoriya*. [10. Kyiv-Mohyla Academy late 17th – early 19th centuries: everyday history]. K. [in Ukrainian]

24. Zaev, V. (2008). Reformy Duhovnyh Akademij v XIX – nachale HH vv. [Reforms of Theological Academies in the 19th – early 20th centuries]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*. Kyiv, 9, 389–392. [in Russian]

УДК 908(477.5)

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-97-105

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ – ЦІННІ ПАМ'ЯТКИ ПРО МИНУЛЕ СІВЕРЩИНИ

Голуб Анжеліка

аспірантка та асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
м. Глухів, Україна

e-mail: kolienkoanzelika@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5366-8561>

Анотація. Сіверщина – це регіон, у межах якого знаходяться Чернігівська та Сумська області України. Він має важливе значення для української історії, оскільки тут проходили різноманітні історичні події та формувалися культурні ідентичності. **Мета статті** полягає в комплексному дослідженні цінності історико-культурного заповідників Сіверщини, зокрема їх історій заснування, структурних об'єктів, напрямків діяльності, ролі в збереженні та популяризації регіональної історії. **Методи.** Методологія наукової статті побудована на принципах науковості, історизму. Використані загальнонаукові методи емпіричного та теоретичного дослідження задля вивчення історій заповідних комплексів регіону, мети їх функціонування. **Наукова новизна.** У статті осмислені поняття «історичне краєзнавство», «край», «музей», «історико-культурний заповідник». З'ясовано значення історико-культурних заповідників у збереженні пам'яток Сіверщини. **Результати дослідження.** Проаналізовано історії заснування осередків культури регіону, а саме: Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (1967 р.), Національного історико-культурного заповідника «Качанівка» (1981 р.), Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі (1986 р.), Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» (1990 р.), Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (1993 р.), Національного заповідника «Глухів» (1994 р.), Історико-меморіального музею-заповідника «Ганнина пустинь» (2002), Історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч» (2008). Описано їх структурні об'єкти, напрямки діяльності. З'ясовані основні проблеми заповідників Чернігівщини та Сумщини. Зроблено огляд ключових способів вирішення складнощів у функціонуванні таких установ. **Висновки.** У сучасному світі, де глобалізація загрожує унікальним культурним традиціям, важливо підтримувати та розвивати ці інституції, аби вони залишалися «живими свідками» багатой історії нашого краю.

Ключові слова: історичне краєзнавство, край, історико-культурні заповідники, Сіверщина, пам'ятки.

Постановка проблеми. Сіверщина – це територія, розташована на північному заході України, унікальний регіон нашої держави, котрий славиться своєю багатой історією та культурною спадщиною. Тут у різні часи відбувались численні історичні події, що лишили свій слід у пам'ятках архітектури, традиціях і звичаях місцевого населення. Історико-культурні заповідники Сіверщини нині відіграють важливу роль у збереженні цієї спадщини, адже вони не лише охороняють пам'ятки, а й сприяють їх дослідженню та популяризації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «історичне краєзнавство», «край», «музей», «історико-культурний заповідник» осмислили В. Бугрій, О. Кашаба, А. Колієнко [5, с. 31–34; 6, с. 26–28]. Значення історико-культурних заповідників у пам'яткоохоронній роботі Сіверщини описали В. Буренко, С. Гаврилюк, С. Жукова, О. Заліський, С. Зозуля тощо [1; 10, с. 3–4]. Законодавча діяльність осередків культури відображена в законах: «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р., «Про охорону культурної спадщини» від 08 червня 2000 р. [3; 4].

Мета статті – висвітлення ролі історико-культурних заповідників Сіверщини в збереженні історичних пам'яток регіону; огляд хронології заснування та напрямків діяльності осередків культури; з'ясування основних проблем заповідників Чернігівщини та Сумщини.

Виклад основного матеріалу. Краєзнавство – це форма дослідження особливостей певного краю (соціально-економічних, політичних, культурних тощо). Край, у свою чергу, є конкретною територією, що вивчається професійними істориками чи любителями історії. Зауважимо, що історичне краєзнавство є потужним важелем для збереження звичаїв і традицій регіонів, популяризації історії, пробудження національної ідентичності в соціумі [5, с. 31–33; 6, с. 26–27].

Музеї та історико-культурні заповідники також виконують важливі функції, зокрема збереження та популяризацію культурної спадщини, але мають різні підходи, цілі та структури. Музеї зазвичай є інституціями, котрі зосереджуються на виявленні, зберіганні, дослідженні та експонуванні предметів мистецтва, археології, історії. Їх наукові співробітники організують культурні заходи, що дозволяє відвідувачам дізнаватися про різні аспекти людської діяльності та культури. Музеї можуть бути спеціалізованими (наприклад, мистецькі чи природничі) або універсальними, що охоплюють широкий спектр тем. Історико-культурні заповідники є цілими територіальними комплексами, котрі охоплюють не лише окремі будівлі чи експонати, а й цілі культурні ландшафти, архітектурні ансамблі, природні об'єкти та історичні пам'ятки. Заповідники часто мають на меті збереження не лише матеріальної спадщини, а й нематеріальних аспектів культури, таких як традиції, звичаї та місцеві практики. Вони можуть включати в себе музеї як складову частину, але їх основна мета – забезпечення цілісного збереження культурної спадщини в контексті історичного середовища. У той час як музеї зазвичай функціонують у межах міст і мають більш формалізовану структуру, заповідники часто розташовані в природних або історичних локаціях. Обидва типи установ сприяють освіті та культурному розвитку суспільства, проте їхній фокус і методи роботи можуть суттєво відрізнятися, що робить їх унікальними в своїй ролі в охороні культурної спадщини [1; 3; 5, с. 31–33; 6, с. 26–27].

Сіверщина має давню тисячолітню історію. Цей край був заселений ще в доісторичні часи, про що свідчать археологічні знахідки. Протягом століть тут проходили численні війни, зміни влади та культурні впливи, що сформували унікальну ідентичність регіону. Кожен період залишив свої сліди, котрі можна

знайти в архітектурних пам'ятках. На сьогодні всі вони знаходяться під охороною історико-культурних заповідників, які виконують кілька ключових функцій:

1. Охорона пам'яток. Заповідники забезпечують збереження архітектурних, археологічних і культурних об'єктів від руйнування. Це особливо важливо для регіонів із багатою історією, на зразок нашого, де багато пам'яток можуть бути під загрозою через природні катастрофи, російсько-українську війну, людську діяльність.

2. Наукові дослідження. Такі осередки культури стають базою для наукових досліджень у різних галузях, зокрема історії, археології, етнографії. Учені мають можливість вивчати матеріали, що зберігаються в заповідниках, відкривати нові сторінки історії регіону.

3. Освітня діяльність. Наукові співробітники таких культурних установ проводять екскурсії, лекції, майстер-класи, квести для відвідувачів різного віку. Це сприяє популяризації знань про історію та культуру Сіверщини серед широкої аудиторії.

4. Туризм. Історико-культурні заповідники приваблюють туристів, що сприяє розвитку місцевої економіки, адже приносить непоганий прибуток. Зараз із цим аспектом складнощі, адже повномасштабна війна в Україні унеможливила все це. Екскурсії та інші заходи нині віртуальні (за допомогою сучасних додатків і програмного забезпечення) [3; 4; 10, с. 79–83].

На території Сіверщині розташовано 8 значущих історико-культурних заповідників, які заслуговують на увагу. Найперший – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», було засновано 1967 р. У населення міста й області поживався інтерес до проблем збереження, реставрації унікальної архітектурної спадщини Чернігова, одного з найстаріших міст України, на тлі післявоєнної відбудови. Заповідник об'єднав під своєю опікою такі важливі ділянки, як давньоруський Дитинець, залишки Благовіщенської церкви XII ст., частину давньоруського Третьяка з фундаментами давньоруської церкви та будівлю Катерининської церкви, Єлецький монастир, Свято-Троїцький Іллінський монастир, Іллінську церкву та Антонієви печери, П'ятницьку церкву. Нині під охороною осередку культури знаходиться 26 пам'яток архітектури та містобудування. Станом на 2016 р. ним зібрано 116412 експонатів, які формують 14 фондів колекцій (археологічна найбільша) [8; 10, с. 5–26].

Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» був заснований в 1981 р. Його історія починається з 70-х рр. XVIII ст., коли тут було зведено палац для графа П. Румянцева-Задунайського (генерал-губернатор Малоросії, президент Малоросійської колегії). Згодом садибу було продано поміщику Г. Почечі, а від нього успадкував маєток його син від першого шлюбу – Г. Тарновський. Одним із останніх власників палацу був мільйонер-цукрозаводчик П. Харитоненко. 1919 р. садиба перейшла в підпорядкування Чернігівського губернського відділу освіти. 1925 р. сюди переводять Ніжинський дитячий будинок із близько 500 сиротами. У 1941–1943 рр. тут розміщувалась військова школа для дітей з німецьким корінням. Наприкінці Другої світової війни комплекс встиг ще побути госпіталем для радянських військових. У 1953–

1981 рр. палац зробили санаторієм для хворих на сухоти. У 1970-х рр., усвідомлюючи значення цієї архітектурної пам'ятки, було прийнято рішення про створення заповідника (1981 р.). Це дало можливість не лише зберегти палац і парк, а й відновити їх, перетворивши на важливий культурний центр, де проводяться виставки, фестивалі та наукові конференції. Нині наукові співробітники заповідника пропонують відвідувачам 4 екскурсійних маршрути, щоб оглянути 15 різних об'єктів [8; 10, с. 27–35].

Комунальний заклад Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі» був заснований в 1986 р. Це рішення стало результатом тривалої боротьби за збереження пам'яток архітектури та історії міста, котре славиться своєю давньою історією та численними археологічними знахідками. Путивль відомий ще з часів Київської Русі як важливий торговий та військовий центр. Після Другої світової війни багато пам'яток були знищені та занедбані. У 1980-х рр. активізувалися дослідження та бажання місцевих зберегти культурну спадщину, що призвело до створення заповідного комплексу. Він об'єднав під своєю опікою численні археологічні пам'ятки, церкви та інші об'єкти, що свідчать про багатий історичний шлях Путивля. Нинішні складові заповідника: Путивльський краєзнавчий музей (філія заповідника), Музей партизанської слави, Музей зброї та військової техніки, Музей монументального мистецтва тоталітарної доби «Парк тоталітарного періоду» в Спадщанському лісі, Музей горюньської культури (відділи) та сектор заповідника – Монумент «Дзвін скорботи» в с. Нова Слобода. Територія осередку культури складає 225 га, з яких 72 га в місті, а ще 153 га в Спадщанському лісі, що за Путивлем. У осередку культури під охороною держави знаходяться 35 пам'яток (18 архітектурних, 10 історичних, 3 археологічних, 4 монументального мистецтва). На 1 січня 2017 р. фондова колекція заповідника складає 23,5 тис. предметів [7; 10, с. 36–47].

Створення Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» стало можливим завдяки зусиллям місцевих краєзнавців і культурних діячів, які прагнули зберегти пам'ять про видатне літературне надбання «Слово о полку Ігоревім» XII ст. та популяризувати його серед широкої аудиторії. Комплекс був заснований в 1990 р. Першим директором став С. Воїнов, а заклад було відкрито на території Спасо-Преображенського монастиря. Краєзнавчий музей ввійшов до заповідника, як один із відділів. Зараз фонди культурного осередку нараховують близько 59 тисяч одиниць. При установі діє бібліотека, а з січня 2019 р. друком виходить газета «Новгород-Сіверські старожитності» 4 рази на рік. До складу сучасного заповідного комплексу входять: Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім», що на території Спасо-Преображенського чоловічого монастиря; краєзнавчий музей, Триумфальна арка, Дитинець Новгород-Сіверського (городище / Замкова гора), Торгові ряди та склади, Успенський собор, Миколаївська церква. Осередок культури став платформою для проведення заходів, присвячених дослідженню давньоруської історії [2, с. 395–398; 8].

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» був заснований в 1993 р. з метою збереження та популяризації культурної спадщини Батурина, який в XVII–XVIII ст. слугував гетьманською столицею Лівобережної України. Історія заповідника починається з усвідомлення важливості Батурина як культурного і політичного центру, де розташовувалися резиденції гетьманів, адміністративні установи, церкви та інші важливі будівлі. У 1930-х рр. багато пам'яток були знищені, проте в 1990-х рр. почалися активні зусилля з відновлення історичної справедливості. Заповідник об'єднав під своєю опікою численні архітектурні пам'ятки, серед яких відновлений гетьманський палац, церкви та інші об'єкти, що свідчать про багатий історичний шлях цього населеного пункту та його околиць. Пам'яток, що знаходяться під охороною установи 35, але найбільш відомі та популярні серед відвідачів наступні: палац К. Розумовського, парк біля палацу гетьмана, Воскресенська церква-усипальниця К. Розумовського, будинок Генерального суду (будинок В. Кочубея), парк «Кочубеївський» [8; 10, с. 48–59].

Національний заповідник «Глухів» був відкритий в 1994 р. Глухів має давню історію, яка налічує понад тисячу років, був важливим культурним і політичним центром на Сіверщині. У XVII–XVIII ст. місто стало резиденцією гетьманів і адміністративним центром Лівобережної України. Однак, після численних військових конфліктів і змін у політичній ситуації, багато пам'яток було знищено, забуто. У 1990-х рр. місцеві жителі та історики почали активно відновлювати пам'ять про культурну спадщину Глухова, що призвело до створення заповідника. Нині установа охоплює 75 га міста, здійснює нагляд за 50 об'єктами, з яких 7 національного значення (Миколаївська церква, Київська брама Глухівських міських укріплень, Спасо-Преображенська церква, Трьох-Анастасіївська церква, Глухівський учительський інститут, Глухівська чоловіча гімназія та Пансіон Глухівської чоловічої гімназії) [9; 10, с. 60–74].

Історико-меморіальний музей-заповідник «Ганнина пустинь» був заснований в 2002 р., територіальне розташування якого припадає на хутір Мотронівка (нині – с. Оленівка), Борзнянського району, що на Чернігівщині. 1883 р. тут оселився П. Куліш із дружиною Ганною. Саме на хуторі у письменника з'явився задум роману «Чорна Рада», переклади Шекспіра, Гете, Байрона тощо. Уся територія заповідника 9,2 га. Тут свого часу були Т. Шевченко, І. Франко, О. Маркевич, М. Костомаров і інші. Особливе місце – поховання П. Куліша, його дружини Ганни, В. Білозерського. Загалом, створення музею-заповідника стало результатом зусиль місцевих краєзнавців і активістів, які прагнули зберегти культурну спадщину та популяризувати її серед молоді. Установа стала важливим центром для проведення культурних заходів, виставок і наукових конференцій [8].

Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч» був започаткований в 2008 р. й має на меті дослідження та збереження археологічної спадщини Любеча, одного з найдавніших міст України. Любеч відомий своєю історією ще з часів Київської Русі. Численні археологічні знахідки свідчать про його значення як торгового та культурного центру. У 1990-х р. археологічні розкопки в цьому місті та на його околицях активізувалися, що сприяло

усвідомленню його важливості в українській історії. Створення музею стало логічним продовженням цих досліджень, адже комплекс об'єднав не лише археологічні експонати, але й культурні артефакти, що відображають розвиток міста протягом століть. До складу історико-археологічного музейного комплексу «Давньоруське місто Любеч» входять наступні об'єкти: залишки валу середньовічної фортеці, городище «Замок», городище «Лисиця», поселення (посад-1, посад-2), Монастирище (місце знаходження Свято-Антоніївського монастиря). Пам'ятки архітектури: ближня й дальня печери Преподобного Антонія; Спасо-Преображенський собор; кам'яниця Полуботка [8; 10, с. 75–78].

Кожен із цих заповідників має свою унікальну історію заснування, пов'язану зі збереженням культурної спадщини Сіверщини та необхідністю популяризацією її історії серед сучасників. Звичайно, такі установи стикаються з низкою проблем, які ускладнюють їх функціонування та розвиток. Основні з них такі: війна в Україні (загрози для культурної спадщини, включаючи руйнування пам'яток або їх використання в якості військових об'єктів); недостатнє фінансування, котре обмежує можливості для проведення реставраційних робіт, утримання пам'яток і реалізацію нових проєктів; «зношеність» інфраструктури (багато історичних будівель потребують термінової реставрації та ремонту, але через брак коштів ці роботи часто відкладаються); екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, зміни клімату та природні катастрофи можуть негативно впливати на стан пам'яток); брак кваліфікованих кадрів (існує потреба в фахівцях, які б могли проводити ґрунтовні наукові дослідження, але через низькі заробітні плати молодь шукає інші варіанти для роботи); відсутність сучасних технологій (відсутність цифрових архівів, віртуальних турів і інших інноваційних підходів); правові та адміністративні бар'єри (складнощі в отриманні дозволів на проведення реставраційних робіт або організацію заходів можуть гальмувати розвиток осередків культури). Відмітимо, що розмір державного фінансування історико-культурних заповідників залежить від кількох ключових факторів: економічна ситуація в країні (загальний стан економіки держави визначає можливості для виділення бюджетних коштів); потреби установ (варто надсилати керівним органам чітко сформульовані проєкти та плани); громадська підтримка (якщо суспільство активно підтримує ініціативи збереження культурної спадщини, то це може вплинути на рішення влади); міжнародні зобов'язання (участь у міжнародних проєктах); звіти та оцінка ефективності (прозорість використання коштів і результати діяльності заповідників можуть впливати на подальше фінансування) [10, с. 79–83].

Зауважимо, що всі ці проблеми потребують комплексного підходу до вирішення, включаючи залучення державних і приватних інвестицій, розвиток співпраці з міжнародними організаціями, а також активізацію роботи з громадськістю для підвищення обізнаності соціуму про важливість збереження культурної спадщини. Перспективи розвитку історико-культурних заповідників пов'язані з інтеграцією нових технологій в процеси популяризації культурної спадщини.

Висновки. Історико-культурні заповідники Сіверщини – це не лише «охоронці» пам'яток минулого, а й «активні учасники» сучасного культурного

життя. Вони сприяють збереженню історичної пам'яті, розвитку науки та освіти, а також популяризації української культури на міжнародному рівні. Збереження цієї спадщини є обов'язком кожного з нас, адже вона формує нашу ідентичність і зв'язок із минулим.

Література

1. Гаврилук С. Роль історико-культурних заповідників України в пам'яткоохоронній справі. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали міжнародної наук.-теор. конф. молодих учених*, 20–21 квітня 2023 р. у 2 ч.: ч. 1 / за ред. Н. Рябухи та ін. Харків: Харківська державна академія культури, 2023. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/22558/1/havryliuk_harkiv.pdf (дата звернення 12.10.2024).
2. Голуб А.А. Музейна справа Новгород-Сіверського: від початків до сучасності. *Роль підприємців і меценатів в розвитку населених пунктів рідного краю: історія і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції*, Житомир, червень 2024 р. С. 395–398.
3. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text> (дата звернення 13.10.2024).
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення 13.10.2024).
5. Кашаба О.Ю. Феномен історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки. *Краєзнавство*. 2005. Вип. 1. С. 31–34.
6. Колієнко А.А. Історичне краєзнавство: поняття, функції, наукове підґрунтя. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том 15: Наукові пошуки в контексті викликів і конфліктів*. 2023. С. 26–28.
7. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі»: сайт. URL: <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua> (дата звернення: 25.10.2024).
8. Музеї Чернігівщини: музеї, заповідники Чернігова та Чернігівської області: сайт. URL: <http://museum.cult.gov.ua/novhorod-siverskyj-muzej-zapovidnyk-slovo-o-polku-ihorevim/> (дата звернення: 02.11.2024).
9. Національний заповідники «Глухів»: сайт. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua> (дата звернення: 02.11.2024).
10. Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини: монографія / за заг. ред. С.Ю. Зозулі; кол. авт.: Буренко В.М., Жукова С.П., Заліський О.С. та інші. Центр пам'яткознавства НАН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ: О. Філюк, Центр учбової літератури, 2017. 128 с.

HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES: VALUABLE MONUMENTS OF SIVERSHCHYNA'S PAST

Holub Anzhelika

graduate student and assistant of the Department of History, Law and Teaching Methods of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
Hlukhiv, Ukraine

e-mail: kolienkoanzelika@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5366-8561>

Abstract. Sivershchyna is a region within which the Chernihiv and Sumy regions of Ukraine are located. It is important for Ukrainian history, as various historical events took place here and

cultural identities were formed. **Purpose.** Comprehensive study of the value of the historical and cultural reserves of the Sivershchyna, in particular, their founding stories, structural objects, areas of activity, role in the preservation and popularization of regional history. **Methods.** The methodology of the scientific article is based on the principles of scientificity and historicism. General scientific methods of empirical and theoretical research were used to study the history of protected complexes in the region, the purpose of their functioning. **Scientific novelty.** The article elaborates the concepts of «historical local history», «region», «museum», «historical and cultural reserve». The importance of historical and cultural reserves in preserving the monuments of the Sivershchyna has been clarified. **Results.** The history of the establishment of cultural centers of the region was analyzed, namely: the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1967), the National Historical and Cultural Reserve «Kachanivka» (1981), the State Historical and Cultural Reserve in Putyvl (1986), Novhorod-Siverskyi Historical and Cultural Museum-Reserve «The Tale of Igor's Campaign» (1990), National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» (1993), National Reserve «Hlukhiv» (1994), the historical-memorial museum-reserve «Hannyna Husty» (2002), the historical-archaeological museum complex «Ancient Liubech» (2008). Their structural objects, directions of activity are described. The main problems of the reserves of Chernihiv and Sumy regions have been clarified. An overview of the key ways of solving the difficulties in the functioning of such institutions was made. **Conclusions.** In the modern world, where globalization threatens unique cultural traditions, it is important to support and develop these institutions so that they remain «living witnesses» of the rich history of our region.

Keywords: historical local history, region, historical and cultural reserves, Sivershchyna, sights.

References

1. Havryliuk, S. (2023). Rol istoryko-kulturnykh zapovidnykiv Ukrainy v pamiatkookhoronni spravi [The role of historical and cultural reserves of Ukraine in monument preservation]. *Kultura ta informatsiine suspilstvo 21 stolittia: materialy mizhnarodnoi nauk.-teor. konf. molodykh uchenykh, 2 ch.: ch. 1 / za red. N. Riabukhy ta in. – Culture and information society of the 21 century: materials of international science and theory. conf. of young scientists, April 20–21, 2023 in 2 hours: part 1 / edited by N. Riabukhy and others.* URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/22558/1/havryliuk_harkiv.pdf [in Ukrainian].
2. Holub, A.A. (2024) Muzeina sprava Novhorod-Siverskoho: vid pochatkiv do suchasnosti [Museum case of Novgorod-Siverskyi: from the beginning to the present]. *Rol pidpriemtsiv i metsenativ v rozvytku naselenykh punktiv ridnoho kraiu: istoriia i suchasnist: materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii – The role of entrepreneurs and philanthropists in the development of settlements of the native region: history and modernity: materials of the All-Ukrainian scientific and local history conference, Zhytomyr, June 2024.* (s. 395-398) [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro muzei ta muzeinu spravu» vid 29.06.1995 (1995) [Law of Ukraine «On Museums and Museum Matters», 29.06. 1995]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-vr#Text> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny» vid 08.06.2000 (2000) [Law of Ukraine «On Protection of Cultural Heritage», 06.08.2000]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian].
5. Kashaba, O.Iu. (2005). Fenomen istorychnoho kraieznavstva v konteksti rozvytku istorychnoi nauky [The phenomenon of historical regional studies in the context of the development of historical science]. *Kraieznavstvo – Local history.* Issue 1. (s. 31-34). [in Ukrainian].
6. Koliienko, A.A. (2023). Istorychne kraieznavstvo: poniattia, funktsii, naukove pidgruntia [Historical regional studies: concepts, functions, scientific basis]. *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky:*

rezultaty, problemy, perspektyvy. Tom 15: Naukovi poshuky v konteksti vyklykiv i konfliktiv – Development of modern education and science: results, problems, prospects. Volume 15: Scientific research in the context of challenges and conflicts. (s. 26-28) [in Ukrainian].

7. Komunalnyi zaklad Sumskoi oblasnoi rady «Derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u m. Putyvli»: sait [Communal facility of the Sumy Regional Council «State Historical and Cultural Reserve in the city of Putivla»: website]. URL: <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua> [in Ukrainian].

8. Muzei Chernihivshchyny: muzei, zapovidnyky Chernihova ta Chernihivskoi oblasti: sait [Museums of Chernihiv region: museums, nature reserves of Chernihiv and Chernihiv region: website]. URL: <http://museum.cult.gov.ua/novhorod-siverskyj-muzej-zapovidnyk-slovo-o-polku-ihorevim/> [in Ukrainian].

9. Natsionalnyi zapovidnyky «Hlukhiv»: sait [«Hlukhiv» national reserves: website]. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua> [in Ukrainian].

10. Okhorona kulturnoi spadshchyny istoryko-kulturnymy zapovidnykamy Chernihovo-Sivershchyny: monohrafiia (2017) [Protection of cultural heritage by historical and cultural reserves of Chernihovo-Sivershchyny region: monograph] / za zah. red. S.Iu. Zozuli; kol. avt.: Burenko V.M., Zhukova S.P., Zaliskyi O.S. ta inshi. *Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury – The Center for Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments*. Kyiv: O. Filiuk, Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

© Голуб Анжеліка, 2024

Стаття надійшла до редколегії 7.11.2024 р.

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Chapter 2

WORLD HISTORY

УДК 94 (497.5) «1991-1995»

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-106-112

СТАНОВИЩЕ СЕРБСЬКОЇ МЕНШИНИ В ХОРВАТІЇ ПІСЛЯ ВІЙНИ 1991-1995 РР.

Чумаченко Олена

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені

Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: chumachenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Поскрипко Нікіта

аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: nikita.poskripko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-6044>

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу складного питання захисту прав національних меншин на Західних Балканах на прикладі сербської меншини в Хорватії. Ситуація в цьому регіоні визначається історичною гетерогенністю та соціально-політичними наслідками кривавого розпаду Югославії. **Мета статті.** Проаналізувати становище, у якому опинилася сербська меншина в Хорватії після югославських воєн та дати оцінку зусиллям хорватської влади щодо врегулювання цього питання. **Методи.** При написанні цієї статті були використані такі методи: загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід), а також спеціально-історичні, зокрема історико-генетичний та історико-порівняльний. Дослідження ґрунтувалося на принципах історизму та оптимізації обсягу інформації. **Наукова новизна.** У статті детально розглядаються заходи хорватської влади, зокрема прийняття Конституційного закону про права національних меншин, що став важливим етапом у процесі примирення з сербами та підтримки демократичних стандартів. Особливу увагу приділено ролі ЄС у цьому процесі, зокрема вимогам щодо пропорційного представництва меншин в органах місцевої та регіональної влади, державній адміністрації та судовій системі. **Результати дослідження.** Після здобуття незалежності Хорватія зіткнулася з проблемами, пов'язаними з правами сербської меншини, яка зазнала переслідувань та дискримінації у перші роки після війни 1991–1995 років. Ранні незалежні хорватські уряди, керовані націоналістичними настроями, були налаштовані проти інтеграції сербів у суспільство і не поспішали задовольняти їхні права. Така політика зберігалася до початку євроінтеграційного курсу, започаткованого після зміни влади в 2000 році. Політика уряду І.*

Рачана, що уклав Угоду про асоціацію та стабілізацію з Європейським Союзом, стала першим кроком до примирення із сербською меншиною та початку процесу європейської інтеграції Хорватії. Важливу роль у цих змінах відіграла політика ЄС, яка спрямувала хорватський уряд до захисту прав національних меншин як одного з обов'язкових критеріїв для вступу до Союзу.

Висновки. *Процес примирення, на думку авторів, був повільним і складним через соціальні та політичні перепони, а також сильні етнічні упередження. Проте завдяки тиску з боку ЄС уряд Хорватії почав вживати заходи, спрямовані на захист сербської меншини, забезпечення рівноправного доступу до роботи та представництва в державному секторі. Успіх хорватської політики примирення є корисним прикладом для інших країн регіону та України, яка також прагне до врегулювання прав національних меншин в межах євроінтеграційного курсу.*

Ключові слова: *Хорватія, національні меншини, серби, Європейський Союз, євроінтеграція.*

Постановка проблеми. Проблема національних меншин є однією з характерних особливостей Західних Балкан. Це закономірний наслідок етнічної, релігійної, конфесійної та культурної гетерогенності регіону. Історичний розвиток Західних Балкан, особливо кривавий розпад Югославії, призвів до того, що майже всі новоутворені країни зіткнулися з наявністю національних меншин в межах своїх кордонів. Курс на євроінтеграцію лише посилив значення цього питання для західнобалканських урядів, змусивши регулювати його з орієнтацією на цінності Європейського Союзу. У цьому контексті унікальним і важливим є досвід Хорватії. Це єдина країна Західних Балкан, яка змогла більшою мірою успішно досягти порозуміння з сербською меншиною, пристосувати відповідні норми законодавства до європейських стандартів і зрештою стати членом Європейського Союзу. Відповідно до цього, хорватський досвід є корисним не лише для інших країн регіону, але й для України, яка теж стикається з необхідністю врегулювати відносини з національними меншинами, такими як угорська, для успішної євроінтеграції. Незважаючи на це, питанню становища сербської меншини в Хорватії після війни 1991-1995 рр. та заходів хорватського уряду щодо порозуміння з нею на нашу думку приділяється мало уваги.

Виходячи з цього, **метою** цієї статті є аналіз становища, у якому опинилася сербська меншина в Хорватії після югославських воєн та дати оцінку зусиллям хорватської влади щодо врегулювання цього питання. Крім того, вважаємо за доцільне звернути увагу на роль Європейського Союзу у цьому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання в різній мірі висвітлювали О. Бербері в контексті аналізу політичних вимог ЄС на становище національних меншин у Західних Балканах, М. Хемскерк в контексті порівняльного аналізу євроінтеграційних процесів у Хорватії та Сербії та К. Енігюн в контексті ролі Європейського Союзу в демократизації Західних Балкан.

Виклад основного матеріалу. З моменту набуття незалежності при владі в Хорватії знаходилась партія Хорватська демократична спілка (ХДС), а президентом країни був її лідер Ф. Туджман. Стоячи на засадах націоналізму та євроскептицизму, ця політична сила не виявляла намірів до порозуміння із сербською меншиною. Яскравим прикладом такої політики стало небажання

видавати Міжнародному трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ) військових, відповідальних за злочини проти сербського населення. Офіційно це виправдовувалось тим, що Хорватія в 1991-1995 рр. вела «Вітчизняну війну» за свої існування проти Югославії, а тому є жертвою. «Міф про Вітчизняну війну серйозно вплинув на розуміння хорватськими ЗМІ та суспільством МТКЮ та ЄС» [8, с. 13]. Така позиція не сприяла порозумінню та примиренню із сербською меншиною в Хорватії.

За даними Amnesty International близько 300 000 хорватських сербів покинули Хорватію внаслідок війни 1991-1995 рр.. Станом на 2005 р. лише 115000 з них змогли повернутися. Організація стверджувала, що хорватські серби зазнавали дискримінації щодо доступу до роботи та реалізації інших економічних і соціальних прав та зазначала про випадки насильства та переслідувань щодо них. Разом із цим, несправедливі провадження в судах створювали перешкоди для повернення інших біженців [6]. Погодимось з О. Бербері щодо того, що таке ставлення було викликане тим, що сербська меншина вважалася «загрозою» для хорватської держави протягом досить тривалого часу і певною мірою була причиною збереження проблеми державності в Хорватії [2, с. 86].

Ситуація почала змінюватися з 2000 р., коли президентом країни став лідер Хорватської соціал-демократичної партії І. Рачан. На відміну від своїх попередників, він бажав встановити тісні відносини з Європейським Союзом і взяв курс на євроінтеграцію країни. У 2001 р. уряд соціал-демократів підписав Угоду про асоціацію та стабілізацію з ЄС. Така зміна політики хорватського уряду закономірно мала сприяти початку порозуміння із сербською меншиною.

Ключову роль у спонуканні хорватського уряду до захисту прав сербської меншини відіграла позиція Європейського Союзу. Для ЄС питання захисту національних меншин стало одним із вимог до кандидатів на вступ до Союзу. Відповідно до цього, протягом всього переговорного процесу щодо приєднання Хорватії до ЄС, це питання піднімалося в офіційних документах та договорах. У вересні 2004 р. Хорватія розпочала процес щодо Європейського партнерства (Accession Partnership). Одним із ключових пріоритетів цього процесу було «забезпечити пропорційне представництво меншин в органах місцевого та регіонального самоврядування, в органах державного управління та судових органах, а також в органах державного управління» [4]. Крім того, ЄС закликав Хорватію «сприяти повазі та захисту меншин відповідно до Європейської конвенції з прав людини та принципів, викладених у Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин, а також відповідно до найкращої практики держав-членів ЄС» [4]. У Звіті про прогрес 2007 р. було відмічено, що члени сербської меншини, стикаються з великими труднощами щодо доступу до роботи, особливо в районах, які постраждали від війни, і що залишаються проблеми недостатнього представництва меншин у державній адміністрації, судовій системі та поліції. Зазначено також про необхідність подолання дискримінації в державному секторі економіки та етнічних упереджень щодо військових злочинів [5, с. 13-14]. У рішенні Ради ЄС щодо Європейського партнерства від 2008 р. одним із ключових пріоритетів було визначено

імплементування Конституційного закону про національні меншини, приділяючи особливу увагу його положенням, що гарантують пропорційне представництво меншин у сфері зайнятості [3]. У Стратегії розширення на 2009-2010 рр. зазначено, що Хорватія має «заохочувати дух толерантності до сербської меншини та вживати відповідних заходів для захисту тих, хто все ще може бути об'єктом погроз або актів дискримінації, ворожості чи насильства [6, с. 32]. Питання захисту прав сербської меншини піднімалося у відповідних документах і в наступні роки.

Вимоги Європейського Союзу значно вплинули на внутрішню політику хорватського уряду щодо сербської меншини та сприяла примиренню між сербами та хорватами. Конституційним актом від 2002 р., який доповнив Конституційний акт про права та свободи людини та про права етнічних і національних спільнот або меншин від 1992 р., серби отримали статус «автохтонної національної меншини». Таким чином на них поширилися права та свободи, визначені Частиною II цього Конституційного акту [10]. Окремо варто відмітити, що серби отримали можливість мати трьох представників у парламенті.

У листопаді 2003 р. на парламентських виборах перемогу знову здобула ХДС на чолі з І. Сенадером. Новий прем'єр-міністр не став повертатися до політики Ф. Туджмана, а навпаки, продовжив курс на порозуміння із сербами. Відповідно до цього, була утворена парламентська коаліція з представниками Незалежної демократичної сербської партії. Сама ХДС реформувалася як правоцентристська проєвропейська партія, а «туджманісти» всередині неї були маргіналізовані [8, с. 14-15]. Це значно сприяло порозумінню та зняттю напруги між сербами та хорватами.

У 2005 р. Хорватія ратифікувала двосторонню угоду із Соціалістичною республікою Югославія про захист сербської та чорногорської національної меншини в Республіці Хорватія та хорватської національної меншини в Сербії та Чорногорії.

Незважаючи на значний прогрес хорватського уряду щодо захисту сербської меншини та вступу Хорватії до ЄС, повністю викоринити дискримінацію не вдалося. У річному звіті Amnesty International за 2015 р. було зазначено, що дискримінація хорватських сербів при працевлаштуванні в державному секторі та при поверненні прав на оренду соціального житла, звільненого під час війни 1991-1995 рр., зберігалася. Крім того, відмічено, що загальнодержавне святкування в серпні 2015 р. 20-ї річниці операції «Буря», повернуло напругу між сербськими та хорватськими націоналістами [1, с. 131]. За даними Minority Rights Group серби в Хорватії зазнають дискримінації при працевлаштуванні в державному секторі, в тому числі в судочинстві та державній адміністрації, стикаються з труднощами щодо етнічної упередженості при судовому переслідуванні за військові злочини, проблемами з освітою, використанням мови на місцевому рівні та залякуванням на етнічній основі [9]. О. Бербері вважає, що при виконанні вимог ЄС щодо захисту сербської меншини Хорватією було дуже добре дотримано *acquis communautaire*, але головною проблемою була недостатня імплементація в такому ж ступені [2, с. 88].

Висновки. Отже, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що Хорватія досягла значного прогресу в питанні захисту сербської меншини. Сербі були зрівняні в правах з хорватами, отримали гарантії захисту на міжнародному рівні та змогу представляти свої інтереси в парламенті Хорватії. Беззаперечно можна стверджувати, що це стало можливим завдяки привабливості євроінтеграції, як шляху розвитку для Хорватії і, як наслідок, необхідності узгодження захисту прав національних меншин з європейськими стандартами та цінностями. Все це, зрештою, дозволило країні стати членом ЄС у 2013 р.. У той же час, ми відмітили, що на рівні імплементації заходів щодо захисту сербської меншини були недоліки, які не дозволили повністю викоринити дискримінацію за етнічною ознакою. Тим не менш, досвід Хорватії у врегулюванні проблеми меншин має стати прикладом для інших країн Західних Балкан та для України.

Література

1. Amnesty International Report 2015/2016. The State of the world's human rights. *Amnesty International*. URL: <https://www.amnesty-international.be/sites/default/files/bijlagen/po11025522016english.pdf> (Дата звернення: 23.10.24)
2. Berberi O. The Impact of EU Political Conditionality on Minority Rights in Western Balkans: Insights from the Croatian Enlargement. *Journal of Educational and Social Research*. Vol. 7, № 1. 2017. P. 81-89.
3. Council decision of 12 February 2008 on the principles, priorities and conditions contained in the Accession Partnership with Croatia and repealing Decision 2006/145/EC. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008D0119> (Дата звернення: 23.10.24).
4. Council decision of 20 February 2006 on the principles, priorities and conditions contained in the Accession Partnership with Croatia and repealing Decision 2004/648/EC. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006D0145> (Дата звернення: 23.10.24).
5. Croatia 2007 Progress Report. *European Commission*. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/croatia-progress-report-2007_en (Дата звернення: 23.10.24).
6. Croatia: European Court of Human Rights to consider important case for refugee returns. URL: <https://reliefweb.int/report/croatia/croatia-european-court-human-rights-consider-important-case-refugee-returns> (Дата звернення: 23.10.24).
7. Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009. URL: <https://parco.gov.ba/wp-content/uploads/rju/2009/03/ec-enlargement-strategy-and-main-challenges-2008-2009.pdf> (Дата звернення: 23.10.24).
8. Heemskerk M. Bringing Europe to the Western Balkans: The Europeanisation of Croatia and Serbia Compared. *College of Europe EU Policy Paper 6/2020*. URL: https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/edp_6-2020_heemskerk_0.pdf (Дата звернення: 23.10.24).
9. Serbs. *Minority Rights Group*. URL: <https://minorityrights.org/communities/serbs-2/> (Дата звернення: 21.10.24).
10. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. *Narodne Novine*. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_155_2532.html (Дата звернення: 23.10.24).

THE STATUS OF THE SERBIAN MINORITY IN CROATIA AFTER THE 1991-1995 WAR

Chumachenko Olena

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History,
Law and Teaching Methods of the *Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical
University*

Hlukhiv, Ukraine

e-mail: chumachenko@gnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Poskrypko Nikita

graduate student of the Department of History, Law and Teaching Methods of the *Oleksandr
Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*

Hlukhiv, Ukraine

e-mail: nikita.poskripko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-6044>

Abstract. *The article examines the complex issue of minority rights protection in the Western Balkans, focusing on the case of the Serbian minority in Croatia. The region's situation is defined by historical heterogeneity and the socio-political aftermath of Yugoslavia's violent disintegration.* **Purpose.** *To analyze the situation in which the Serbian minority in Croatia found itself after the Yugoslav wars and to assess the efforts of the Croatian authorities to resolve this issue.* **Methods.** *The following methods were used in writing this article: general scientific methods (analysis, synthesis, deduction, induction, systemic approach), as well as special historical methods, in particular, the historical-genetic and historical-comparative approaches. The research was based on the principles of historicism and optimization of the volume of information.* **Scientific novelty.** *The article thoroughly examines the measures taken by Croatian authorities, specifically the adoption of the Constitutional Act on the Rights of National Minorities, a significant milestone in reconciliation with the Serbs and in supporting democratic standards. Special attention is paid to the role of the EU in this process, especially the requirements for proportional minority representation in local and regional authorities, state administration, and the judiciary.* **Results.** *Following independence, Croatia faced challenges related to the Serbian minority's rights, as they experienced persecution and discrimination in the initial years after the 1991-1995 war. The early Croatian governments, driven by nationalist sentiments, were reluctant to integrate the Serbs into society and address their rights. This policy persisted until the start of the European integration course, which began after the change of power in 2000. The government of I. Račan initiated the first steps toward reconciliation with the Serbian minority by signing the EU Association and Stabilization Agreement, marking the beginning of Croatia's European integration process. The EU's policy played a crucial role in this shift, directing the Croatian government towards protecting minority rights as a fundamental criterion for Union membership.* **Conclusions.** *The authors argue that the reconciliation process was slow and complex due to social and political obstacles and strong ethnic prejudices. However, under EU pressure, the Croatian government began taking steps to protect the Serbian minority, ensuring equal access to employment and representation in the public sector. Croatia's reconciliation success is a valuable example for other regional countries and Ukraine, which also seeks to resolve minority rights issues as part of its European integration course.*

Key words: *Croatia, national minorities, Serbs, European Union, European integration.*

References

1. Amnesty International Report 2015/2016 (2016). The State of the world's human rights. *Amnesty International*. URL: <https://www.amnesty-international.be/sites/default/files/bijlagen/pol1025522016english.pdf> [in English].
2. Berberi O. (2017). The Impact of EU Political Conditionality on Minority Rights in Western Balkans: Insights from the Croatian Enlargement. *Journal of Educational and Social Research*. Vol. 7, № 1. P. 81-89 [in English].
3. Council decision of 12 February 2008 on the principles, priorities and conditions contained in the Accession Partnership with Croatia and repealing Decision 2006/145/EC (2008). *EUR-Lex*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008D0119> [in English].
4. Council decision of 20 February 2006 on the principles, priorities and conditions contained in the Accession Partnership with Croatia and repealing Decision 2004/648/EC (2006). *EUR-Lex*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006D0145> [in English].
5. Croatia 2007 Progress Report (2007). *European Commission*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/croatia-progress-report-2007_en [in English].
6. Croatia: European Court of Human Rights to consider important case for refugee returns (2005). <https://reliefweb.int/report/croatia/croatia-european-court-human-rights-consider-important-case-refugee-returns> [in English].
7. Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009 (2008). <https://parco.gov.ba/wp-content/uploads/rju/2009/03/ec-enlargement-strategy-and-main-challenges-2008-2009.pdf> [in English].
8. Heemskerk M. (2020). Bringing Europe to the Western Balkans: The Europeanisation of Croatia and Serbia Compared. College of Europe EU Policy Paper 6/2020. https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/edp_6-2020_heemskerk_0.pdf [in English].
9. Serbs. *Minority Rights Group*. <https://minorityrights.org/communities/serbs-2/> [in English].
10. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (2002). *Narodne Novine*. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_12_155_2532.html [in Croatian].

УДК 340.15

DOI: 10.31376/2411-5177-2024-8-113-122

СУДОВІ ПАЛАТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СТВОРЕННЯ, ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Федоров Ігор

асистент кафедри історії, правознавства та методики навчання

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: igorfe886@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0785-1468>

Федоров Владислав

здобувач вищої освіти зі спеціальності 014.Середня освіта (Історія)

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

м. Глухів, Україна

e-mail: mr.fedorov2006028@gmail.com

Анотація. У статті здійснено аналіз становлення розвитку системи судустрою на землях Російської імперії. Серед реформ XIX століття, проведених Російською імперією, особливий інтерес викликає судова реформа 1864 року. Це зумовлено необхідністю переосмислення процесів реформування судових органів влади того часу та можливістю використання цього досвіду в сучасній Україні. Важливим аспектом цієї реформи стало створення судових палат. Їх формування розпочалося у 1866 році й завершилося до початку XX століття. **Мета:** розкрити процес організації та становлення судової влади в Російській імперії наприкінці VIII ст. в умовах реформування держави та її поширення на всі території імперії, а також і на українські землі. **Методи:** аналіз архівних документів, порівняльно-історичний метод, системний аналіз, хронологічний підхід та метод історичної реконструкції. **Наукова новизна.** У статті вперше досліджено становлення і розвиток судових палат в Російській імперії, в тому числі і на території України. **Результати дослідження.** У статті відтворюється історичний шлях судової реформи 1864 року на підставі аналізу нормативно-правових актів та історико-правової літератури. На основі аналізу історико-правових аспектів становлення системи судочинства авторами окреслюються підходи і принципи в організації судової гілки влади. **Висновки.** Судові палати, що діяли на території України у досліджуваний період, відігравали важливу роль у формуванні незалежного і автономного суду, відокремленого від виконавчої та адміністративної влади. Вони були створені як для захисту особистих інтересів населення, так і для зміцнення державної влади. Початок XX століття став завершальним етапом перебування українських земель у складі Російської імперії та існування самої імперії. Революція 1905–1907 років і Перша світова війна стали серйозними випробуваннями для державного апарату та судової системи Російської імперії.

Ключові слова: судові палати; території судових округів, система судустрою, окружні суди.

Постановка проблеми. Серед реформ XIX століття які впроваджувала Російська імперія, на наш погляд, особливу увагу привертає судова реформа 1864 року. Це пояснюється насамперед доцільністю переосмислення процесів

реформування судових органів влади у Російській імперії та можливого використання цього досвіду сьогодні в Україні. Значної складовою судової реформи Російської імперії стало утворення судових палат. Їхнє відкриття почалося в 1866 р. і було завершено до початку ХХ століття. На той час було створено чотирнадцять судових округів, очолюваних відповідними палатами. Їх території суттєво відрізнялися за площею та кількістю населення, цим зумовлювалися і відмінності у кількості департаментів палат та їх членів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до проблеми організації та діяльності системи судоустрою на землях України в період перебування під владою Російської імперії спостерігається у вітчизняних та російських вчених від ХІХ століття і до сьогодні. Історіографія проблеми представлена іменами М. А. Буцковського, І. В. Гессена, А. Ф. Коні, М. А. Філіппова, В. Я. Фукса, Г. А. Джаншиєва, О. Н. Ярмиша, В. А. Чеховича, О. Д. Святоцького, С. М. Казанцева, Т. Л. Курас, П. Ф. Щербини, М. Г. Коротких, С. Ю. Обрусної та іншими.

Мета статті – висвітлення процесу організації та становлення судової влади в Російській імперії наприкінці VIII ст. в умовах реформування держави та її поширення на всі території імперії, а також і на українські землі.

Виклад основного матеріалу. Судових статутах 1864 р. закріплювалося створення судів, і навіть загальних судів: окружних судів, судових палат і Касаційних департаментів Урядового Сенату. Світові судді розглядали по першій інстанції дрібні справи, окружні суди – справи, які непідсудні мировим суддям та не віднесені законом до ведення відповідних судових палат. Судові палати перевіряли апеляції справи, розглянуті окружними судами без участі присяжних, та розглядали по першій інстанції справи про державні та посадові злочини. Сенат був найвищим судовим органом країни. Для проведення реформи вся територія Російської імперії була поділена на судові округи, очолювані судовими палатами. У 1866 р. були відкриті Санкт-Петербурзька та Московська судові палати та окружні суди їхніх округів.

Для проведення реформи вся територія Російської імперії була поділена на судові округи, очолювані судовими палатами. У 1866 р. були відкриті Санкт-Петербурзька та Московська судові палати та окружні суди їхніх округів.

Урочисте відкриття Санкт-Петербурзьких судів відбулося 17 квітня 1866 р. Палата та окружний суд розташувалися у будівлі колишнього старого арсеналу на розі Ливарної та Захаріївської вулиць.

Після урочистої промови міністра юстиції Дмитра Замятіна члени нових судів, а також посадові особи прокурорського нагляду були приведені до присяги [5].

До складу Санкт-Петербурзького округу увійшли Санкт-Петербурзький, Псковський, Великолуцький та Новгородський окружні суди, а пізніше – Череповецький (1878) і Вітебський (1883). Окружні суди діяли територіях відповідних губерній. Простір округу становив 233.281 квадратну версту, на території проживало 5.023.565 осіб за густоти населення 22,8 мешканців на квадратну версту [7]. 23 квітня 1866 р. відбулося відкриття Московської судової палати та окружних судів її округу. Палата розмістилася у колишній московській

сенатській будівлі. Урочисте відкриття зробив міністр юстиції у присутності нових чинів судового відомства та почесних гостей [5]. До складу округу Московської палати увійшли Московський, Володимирський, Калужський, Рязанський, Тверський, Ржевський, Тульський, Ярославський, Рибинський та Кашинський окружні суди, а пізніше – Єлецький (1867), Нижегородський (1869), Смоленський (1870), Костромський (187) та Вологодський (1874). Простір округу становив 505.614 квадратних верст, на території мешкало 16.296.505 осіб при щільності населення 32,2 мешканців на квадратну версту [5].

Потім почали відкриватися інші судові палати. У 1867 р. була створена Харківська судова палата, до складу її округу увійшли Харківський, Ізюмський, Сумський, Курський, Орловський, Воронежський та Острогозький окружні суди, а пізніше – Полтавський та Таганрозький (1869), Новочеркаський та Усть-Медведицький (1873), і навіть Лубенський (1876) суди.

Простір округу становив 399.665,3 квадратних верст, на території проживало 13.962.456 осіб при щільності населення 34,9 мешканців на квадратну версту. До складу іншого судового округу – Тифліського – у 1868 р. увійшли Тифліський, Ставропольський, Кутаїський, Єлисаветпольський, Бакинський, Єриванський окружні суди, а пізніше, у 1871 р. – Катеринодарський та Владикавказький.

До складу іншого судового округу – Тифліського – у 1868 р. увійшли Тифліський, Ставропольський, Кутаїський, Єлисаветпольський, Бакинський, Єриванський окружні суди, а пізніше, у 1871 р. – Катеринодарський та Владикавказький.

Простір округу склав 406.984,1 квадратних верст, на території проживало 7.284.548 осіб при щільності населення 17,9 мешканців на квадратну версту [5].

У 1869 р. було відкрито ще одну судову палату – Одеська, до її округу увійшли Одеський, Херсонський, Катеринославський, Сімферопольський і Кишинівський окружні суди, та був – Єлисаветградський (1874) і Кам'янець-Подільський (1880) суди. Простір округу склав 222.962,1 квадратних верст, на території проживало 7.661.833 осіб при щільності населення 35 мешканців на квадратну версту.

Далі було створено наступний судовий округ на чолі з Казанською судовою палатою. За даними на 1884 р. до її складу входили такі окружні суди, відкриті у різні роки: Казанський (1870), Симбірський та Єкатеринбурзький (1869), Вятський, Сарапульський та Пермський (1874). Простір округу становив 525 798,5 квадратних верст, на території проживало 9 102 785 осіб за густоти населення 17,3 мешканців на квадратну версту.

У 1871 р. відкрилася Саратовська судова палата, до її округу увійшли Саратовський, Самарський, Пензенський і Тамбовський окружні суди. Простір округу становив 289.605,5 квадратних верст, на території проживало 8 211 770 осіб при щільності населення 28,7 мешканців на квадратну версту.

Важливим етапом у проведенні судової реформи в Російській імперії стало створення в 1876 році Варшавської судової палати. Палата була розташована за адресою: м. Варшава, Красинська площа, будинок 5 [1, арк. 300]. До її округу увійшли Варшавський, Калішський, Петроківський, Радомський, Келецький,

Люблінський, Седлецький, Плоцький, Ломжинський, Сувалкський окружні суди. Простір округу склав 111 960,6 квадратних верст, на території проживало 7 960 304 осіб при щільності населення 71,1 мешканців на квадратну версту.

З 1880 р. розпочали функціонувати нові суди Київського судового округу на чолі з відповідною судовою палатою. До складу округу увійшли Київський, Уманський, Житомирський, Луцький, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський окружні суди, а пізніше Могилівський суд. Простір округу становив 195.215,9 квадратних верст, на території проживало 8.353.441 осіб при щільності населення 42,8 мешканців на квадратну версту. Пізніше, 1883 р., було створено Віленську судову палату, до складу її округу увійшли Віленський, Ковельський, Гродненський та Мінський окружні суди. Простір округу склав 187.381,3 квадратних верст, на території проживало 5.744.183 осіб при щільності населення 30,6 мешканців на квадратну версту [7].

У цілому судова реформа по-різному реалізовувалася різних територіях імперії, це пояснювалося об'єктивними труднощами. До 1894 дореформений суд ще зберігався в 23 губерніях і областях на півночі, сході і південному сході країни, в тому числі і в Сибіру.

Реалізація судової реформи загалом у Російській імперії затяглася, у результаті нові судові порядки впроваджувалися околицях Росії у зміненому вигляді. У Сибіру Судові статuti запровадили 1897 року.

2 липня відбулося відкриття Іркутської судової палати за адресою: м. Іркутськ, Іванівська площа, будинок 16. З цього часу палата, а також Іркутський, Томський, Красноярський, Якутський, Читинський, Благовіщенський та Владивостокський окружні суди її округу здійснювали свою діяльність на підставі прийнятого законодавства. Простір округу становив 8.967.681,8 квадратних верст, на території проживало 2.359.514 осіб при густині населення 0,3 мешканців на одну квадратну версту [8].

Далі формування судових палат у Сибіру було продовжено, так в 1899 р. відкрилася Омська судова палата, до складу її території увійшли Омський, Томський, Тобольський та Семипалатинський окружні суди. Простір округу становив 2.898.278,2 квадратних версти, на території проживало 4.731.730 осіб при густині населення 1,6 жителів на квадратну версту [10].

У 1899 р. в Азіатській частині Росії була створена ще одна судова палата - Ташкентська, до її округу увійшли Ташкентський, Самаркандський, Ново-Маргеланський, Верненський і Асхабадський окружні суди. Територія судового округу за даними 1897 р. становила 1.348.064,1 квадратні версти, у ньому проживало 5.272.556 людина, щільність населення становила 4 особи на квадратну версту [10].

Внаслідок утворення нових судових палат у деяких випадках змінювалися території раніше існуючих судових округів.

Так, останньою 1904 р. було відкрито Новочеркаську судову палату. До складу її території увійшли створені раніше та функціонували в рамках інших округів Новочеркаський, Усть-Медведицький, Таганрозький, Катеринодарський та Ставропольський окружні суди.

Територія судового округу становила 284.299,8 квадратних верст, у ньому проживало 5.939.878 людина, щільність населення становила 20,9 людина на квадратну версту [11]. Таким чином, загалом у Росії проведення судової реформи та створення судових палат до кінця XIX – початку XX ст. було закінчено.

На початку XX ст. у Російській імперії була створена система, що складалася з 14 судових округів, очолюваних відповідними судовими палатами: Санкт-Петербурзька, Московська, Харківська, Одеська, Казанська, Саратовська, Київська, Віленська, Новочеркаська, Варшавська, Тифліська, Іркутська, Омська, Ташкентська [6].

Території судових округів протягом часу могли змінюватися внаслідок відкриття нових палат чи з інших причин. Місце судових палат у судовій системі було дуже високим, їх освіту ставало значним етапом шляху зміцнення авторитету судової влади.

Виділяється умовно чотири типи судового устрою в Росії які склалися до цього часу судовій системі:

1) 37 внутрішніх губерній Росії, які представляли «класичний» варіант судової реформи, з наступними її обмеженнями;

2) Західні губернії, Північний Кавказ та Прибалтійський край, де світові судді призначалися від Уряду, на Кавказі та в Прибалтиці не було введено суд присяжних;

3) Губернії Царства Польського, де місцевим судам було підсудне менше коло справ, не було запроваджено суд присяжних та суд із становими представниками;

4) Закавказзя, Архангельська губернія, Сибір, Туркестан, Закаспійська та Квантунська області.

Мирові судді призначалися Урядом, їхня підсудність була розширена. Апеляцією для мирових суддів був окружний суд, але не було введено суд присяжних засідателів, касаційною інстанцією були судові палати (крім Архангельської губернії) .

У цілому до кінця XIX – початку XX в. у всіх судових округах діяли нові суди – судові палати, окружні суди та мирові судді. Створення судових палат було найважливішою складовою судової реформи імперії. Держава покладала великі надії з їхньої діяльність, вважаючи їх оплотом самодержавства.

Палати очолювали судові округи. Найбільшу територію займали округи Ташкентської, Іркутської, Омської судових палат, найменшу – Одеської, Київської, Віленської та Варшавської судових палат.

За кількістю населення, що проживала на територіях судових округів, лідирували Московський, Харківський, Ташкентський округи, найменша кількість мешканців проживала на територіях Віленської, Омської та Іркутської судових палат.

Судові палати очолював старший голова.

Відповідно до статті 111 «Учреждения судебных установлений» палати склалися з департаментів – цивільного та кримінального. У великих судових палатах було по два і більше цивільних та кримінальних департаментів. У

кожному їх розглядалися відповідні справи. Так, станом на 1884 р. найбільшою була Варшавська судова палата, вона складалася з п'яти департаментів.

По три департаменти було у Санкт-Петербурзькій, Московській, Харківській, Київській та Тифліській палатах. Одеська, Казанська, Саратовська та Віленська склалися всього з двох департаментів: цивільного та кримінального [7].

В Іркутській та Омській палатах, за даними на 1899 р., також було по два департаменти. Ташкентська палата на департаменти не ділилася. Створена в 1904 р. Новочеркаська палата була невеликою і складалася з двох департаментів [9].

З роками кількість справ, які надходили на розгляд до судових палат, значно підвищилася. У зв'язку з цим відбувалося укрупнення палат, збільшення числа департаментів, які розглядали цивільні та кримінальні справи. Наприклад, станом на 1914 р. Варшавська та Санкт-Петербурзька судові палати склалися вже з восьми департаментів, Московська, Харківська та Тифліська – з шести, Київська – з п'яти, Одеська та Саратовська – з чотирьох, Казанська та Віленська – з трьох. Незмінним залишилося число департаментів лише Новочеркаської, Іркутської і Омської палатах.

У Ташкентській палаті було створено два департаменти [11]. Департаменти склалися з голови та визначеного штатами числа членів. Старший голова палати був на посаді голови одного з департаментів. Він мав право обирати для постійного головування той чи інший департамент палати [12].

При кожній судовій палаті була посада прокурора та певна штатами кількість його товаришів. У палатах також були канцелярії, в яких працювали секретарі та їх помічники, вони займалися веденням вхідних та вихідних реєстрів, складанням протоколів, копій рішень [13].

Таким обсягом обов'язків зумовлювалося число секретарів та його помічників, встановлених штату для палат. Число членів палат і посадових осіб прокуратури, які перебувають при них, залежало від низки факторів, у тому числі площі території судового округу, кількості населення, кількості справ, які щороку надходили на розгляд відповідних палат.

Судові палати, за даними на 1884 р., склалися з наступного числа членів (у тому числі старших голів та голів департаментів): Санкт-Петербурзька палата – з 17, Московська – з 24, Харківська – з 18, Одеська та Казанська – з 13, Саратовська та Віленська – з 10, Київська – з 15, Варшавська – з 28, Тифліська – з 15.

Наведемо дані про кількість посадових осіб прокурорського нагляду у різних палатах (у складі прокурора палати та її товаришів). У Варшавській палаті діяло 6 чинів прокурорського нагляду, у Санкт-Петербурзькій, Московській та Харківській палатах – по 5, в Одеській, Казанській, Київській палатах – по 4, у Саратовській, Віленській та Тифліській палатах – по 3 [14].

Таким чином, найбільше членів палат і посадових осіб прокуратури було у Варшавській, Санкт-Петербурзькій, Московській та Харківській палатах, такий їх склад обумовлювався, зокрема, великою кількістю мешканців їхніх округів [7]. Число секретарів, які працювали в канцеляріях різних палат, їх помічників, а також секретарів при прокурорах палат також значно змінювалися [3].

До відкриття Іркутської палати в ній встановлювалися штати: старший голова, голова департаменту, 6 членів палати, 2 секретарі, 4 їх помічники, прокурор, 2 його товариші та секретар при прокурорі [7]. На момент утворення Омської палати в ній були такі ж штати, як в Іркутській, крім того, посада перекладача [2]. На момент утворення Омської палати в ній були такі ж штати, як в Іркутській, крім того, посада перекладача [4].

У Новочеркаській палаті у 1904 р. працювали: старший голова та голова департаменту, 9 членів палати, 2 секретарі та 6 їх помічників, 2 судові пристави, прокурор та 2 його товариші, секретар та помічник секретаря при прокурорі [7].

Через високу завантаженість членів судових палат і чинів прокурорського нагляду, що перебували при них, штати судів з часом збільшувалися. Так, до 1914 р. кількість членів Варшавської палати збільшилася до 48, Петроградської – до 43, Московської та Тифліської – до 38, Харківської – до 36, Київської – до 31, Одеської – до 25, Саратовської – до 23, Віленської – до 18, Казанської – до 17, Іркутської – до 10, Ташкентської – до 8. Лише число членів Новочеркаської та Омської палат залишилося незмінним до зазначеного періоду часу. Число чинів прокурорського нагляду до 1914 також збільшилося. На той час у Московській палаті діяло вже 9 чинів прокурорського нагляду, у Варшавській та Петроградській – 8, у Харківській – 7, в Одеській, Казанській та Тифліській – 6, Саратовській та Віленській – 5, Новочеркаській, Іркутській та Омській – 4, Ташкентській – 3 [8].

Таким чином, у всіх судових палатах, окрім Київської, кількість посадових осіб прокуратури збільшилась. Незважаючи на збільшення числа членів палат та посадових осіб прокуратури у всіх судових палатах, найбільшими з них залишились Варшавська, Петроградська, Московська та Харківська палати.

Висновки. Загалом до початку ХХ століття у Російській імперії було створено чотирнадцять судових округів, які очолювали відповідні судові палати. Їх утворення стало найважливішою складовою судової реформи у країні. Палати складалися зі старшого голови, голів департаментів, їх членів та посадових осіб прокурорського нагляду. Крім того, у судах діяли канцелярії. Території діяльності палат і кількість населення, яке проживало на них, суттєво відрізнялися. Цим, зокрема, зумовлювалося й різне число департаментів у складі кожної з палат, і навіть їх службовців.

Найбільшими судовими палатами були Варшавська, Петроградська, Московська і Харківська, інші палати були меншими. Умови роботи у палатах були різними, що пояснювалося об'єктивними чинниками, зокрема географічними умовами. Таким чином судові палати, що утверджувалися на території України досліджуваного періоду, створення незалежного і самостійного суду, створеного окремо від виконавчої і адміністративної влади, для захисту особистих інтересів населення, так і для зміцнення державної влади. Початок ХХ століття став завершальним етапом як перебування українських земель у складі Російської імперії, так й існування її самої. Революція 1905–1907 рр. і Перша світова війна стали справжніми випробуваннями для державного апарату та судової системи Російської імперії. Самодержавство не витримало подальших випробувань, а саме боротьба України за національну державність.

Адже революція 1917 р. повністю перекреслила всі досягнення судової реформи, що стане подальшим напрямом нашого дослідження.

Література

1. Варшавская судебная палата (1876). *ДАРФ*. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 2034. Арк. 300.
2. Временные правила о применении судебных уставов в губерниях и областях Сибири, с законодательными мотивами и разъяснениями. СПб., 1897.
3. Лебединцев Н. Варшавский Судебный Округ. *Судебная газета*. 1900. № 44. С. 5.
4. О предстоящей судебной реформе. *Судебная газета*. 1898. № 9. С. 3.
5. Открытие новых судебных установлений в Санкт-Петербурге и Москве. *Журнал Министерства юстиции*. 1866. № 4. С. 203–208.
6. Руководство для составления деловых бумаг. Москва, 1913. С. 1924–1927.
7. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 1. Сведения о личном составе и деятельности судебных установлений, образованных по Уставам Императора Александра II за 1884 и 1885 годы, с картою судебных округов Европейской России и Кавказского края. С.-Птб.: Типография Правительствующего Сената, 1887. С. 2–39.
8. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 12. Сведения о личном составе судебных установлений Европейской России, Кавказского края, Сибири и Туркестана и деятельности судебных установлений, образованных по Уставам Императора Александра II и коммерческих судов за 1896 год. С.-Птб.: Типография Правительствующего Сената, 1897. С. 1–10, 54–56
9. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 15. Ч.2. Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Азиатской России за 1899 год. С.-Птб.: Сенатская типография, 1902. С. 1–14.
10. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 17. Ч.2. Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Азиатской России за 1901 год. С.-Птб.: Сенатская типография, 1902. С. 15–44.
11. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 20. Ч.1. Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Европейской России за 1904 год. С.-Птб.: Сенатская типография, 1906. С.15–47.
12. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 30. Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Европейской и Азиатской России за 1914 год. Петроград: Сенатская типография, 1916. С. 3.
13. *Судебная летопись*. 1914. № 77. С. 18.
14. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. 2-е изд. СПб., 1867. С. 30.

JUDICIAL CHAMBERS IN THE RUSSIAN EMPIRE: ESTABLISHMENT AND COMPARATIVE CHARACTERISTICS

Fedorov Ihor

Assistant lecturer of the Chair of History, Law, and Teaching Methods,

Oleksandr Dovzhenko

Hlukhiv National Pedagogical University,

Hlukiv, Ukraine

Email: igorfe886@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0785-1468>

Fedorov Vladyslav

Higher education student in the field 014. Secondary Education (History)
of the Department of History, Law and Teaching Methods of the *Oleksandr Dovzhenko*
Hlukhiv National Pedagogical University
Hlukiv, Ukraine
e-mail: mr.fedorov2006028@gmail.com

Abstract. *The article analyses the development of the judicial system on the territories of the Russian Empire. Among the 19th-century reforms implemented by the Russian Empire, the judicial reform of 1864 stands out as particularly noteworthy. This is primarily due to the need to reassess the processes of judicial system reform in the Russian Empire and the potential application of this experience in modern Ukraine. A key element of this reform was the establishment of judicial chambers. Their formation began in 1866 and was completed by the early 20th century. Purpose is to reveal the process of organization and formation of the judiciary in the Russian Empire at the end of the 18th century in the context of state reform and its spread to all territories of the empire, as well as to Ukrainian lands. Methods: analysis of archival documents, comparative historical method, systematic analysis, chronological approach, and method of historical reconstruction. Scientific novelty. The article examines for the first time the formation and development of judicial chambers in the Russian Empire, including on the territory of Ukraine. Results. The article reconstructs the historical development of the 1864 judicial reform based on the analysis of legal acts and historical-legal literature. Based on examining historical-legal aspects of the judiciary system's formation, the approaches and principles in organizing the judicial branch of power are outlined. Conclusions. The judicial chambers operating in Ukraine during the period under study played an important role in the formation of an independent and autonomous court, separate from the executive and administrative branches. They were created both to protect the personal interests of the population and to strengthen state power. The beginning of the 20th century marked the final stage of the Ukrainian lands' stay in the Russian Empire and the existence of the empire itself. The Revolution of 1905–1907 and the First World War became serious tests for the state apparatus and judicial system of the Russian Empire.*

Keywords: *judicial chambers, judicial district territories, judicial system, district courts.*

References

1. *Varshavskaya sudebnaya palata [Warsaw Chamber of Justice]* (1876). DARF (F. 222. Op. 1. Spr. 2034. Ark. 300) [in Russian].
2. *Vremennye pravila o primenenii sudebnyh ustavov v guberniyah i oblastyah Sibiri, s zakonodatelnymi motivami i razyasneniyami [Temporary rules on the application of judicial statutes in the provinces and regions of Siberia, with legislative motives and explanations]* (1897). SPb. [in Russian].
3. Lebedincev N. (1900). *Varshavskij Sudebnyj Okrug [Warsaw Judicial District]. Sudebnaya gazeta. № 44. S. 5* [in Russian].
4. *O predstoyashej sudebnoj reforme [On the upcoming judicial reform]* (1898). *Sudebnaya gazeta. № 9. S. 3* [in Russian].
5. *Otkrytie novyh sudebnyh ustanovlenij v Sankt-Peterburge i Moskve [Opening of new judicial institutions in St. Petersburg and Moscow]* (1866). *Журнал Министерства юстиции. 1866. № 4. S. 203–208.* [in Russian].
6. *Rukovodstvo dlya sostavleniya delovyh bumag [Guide to drafting business papers]* (1913). Moskva. S. 1924–1927 [in Russian].
7. *Sbornik statisticheskikh svedenij Ministerstva yusticii. Vyp. 1. Svedeniya o lichnom sostave i deyatel'nosti sudebnyh ustanovlenij, obrazovannyh po Ustavam Imperatora Aleksandra II za 1884 i 1885 gody, s kartoyu sudebnyh okrugov Evropejskoj Rossii i Kavkazskogo kraja [Collection of statistical data of the Ministry of Justice. Issue 1. Information on the personnel and activities of*

judicial institutions formed under the Statutes of Emperor Alexander II for 1884 and 1885, with a map of judicial districts of European Russia and the Caucasus region] (1887). SPb: Tipografiya Pravitelstvuyushogo Senata. S. 2–39 [in Russian].

8. *Sbornik statisticheskikh svedenij Ministerstva yusticii. Vyp. 12. Svedeniya o lichnom sostave sudebnyh ustanovlenij Evropejskoj Rossii, Kavkazskogo kraja, Sibiri i Turkestana i deyatelnosti sudebnyh ustanovlenij, obrazovannyh po Ustavam Imperatora Aleksandra II i kommercheskih sudov za 1896 god* [Collection of statistical data of the Ministry of Justice. Issue 12. Information on the personnel of judicial institutions of European Russia, the Caucasus region, Siberia and Turkestan and the activities of judicial institutions formed under the Statutes of Emperor Alexander II and commercial courts for 1896] (1897). SPb: Tipografiya Pravitelstvuyushogo Senata. S. 1–10, 54–56 [in Russian].

9. *Sbornik statisticheskikh svedenij Ministerstva yusticii. Vyp. 15. Ch.2. Svedeniya o lichnom sostave i o deyatelnosti sudebnyh ustanovlenij Aziatskoj Rossii za 1899 god* [Collection of statistical data of the Ministry of Justice. Issue 15. Part 2. Information on the personnel and activities of judicial institutions of Asian Russia for 1899] (1902). SPb: Senatskaya tipografiya. S. 1–14. [in Russian].

10. *Sbornik statisticheskikh svedenij Ministerstva yusticii. Vyp. 17. Ch.2. Svedeniya o lichnom sostave i o deyatelnosti sudebnyh ustanovlenij Aziatskoj Rossii za 1901 god* [Collection of statistical data of the Ministry of Justice. Issue 17. Part 2. Information on the personnel and activities of judicial institutions of Asian Russia for 1901] (1902). SPb: Senatskaya tipografiya. S. 15–44. [in Russian].

11. *Sbornik statisticheskikh svedenij Ministerstva yusticii. Vyp. 20. Ch.1. Svedeniya o lichnom sostave i o deyatelnosti sudebnyh ustanovlenij Evropejskoj Rossii za 1904 god* [Collection of statistical data of the Ministry of Justice. Issue 20. Part 1. Information on the personnel and activities of judicial institutions of European Russia for 1904] (1906). SPb: Senatskaya tipografiya. S. 15–47. [in Russian].

12. *Sbornik statisticheskikh svedenij Ministerstva yusticii. Vyp. 30. Svedeniya o lichnom sostave i o deyatelnosti sudebnyh ustanovlenij Evropejskoj i Aziatskoj Rossii za 1914 god* [Collection of statistical data of the Ministry of Justice. Issue 30. Information on the personnel and activities of judicial institutions of European and Asian Russia for 1914] (1916). Petrograd: Senatskaya tipografiya. S. 3. [in Russian].

13. *Sudebnaya letopis* [Court Chronicle] (1914). № 77 [in Russian].

14. *Sudebnye Ustavy 20 noyabrya 1864 goda s izlozheniem rassuzhdenij, na koih oni osnovany* [Judicial Statutes of November 20, 1864, with an exposition of the reasoning on which they are based] (1867). 2-e izd. SPb. [in Russian].

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Електронний науковий журнал

HISTORICAL STUDIES OF SOCIAL PROGRESS

Electronic scientific journal

Відповідальний за підготовку збірника до видання – Курок О. І.
Комп'ютерна верстка, технічне редагування – Петренко Н. М.